Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Bahar 1982

17

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Bahar 1982

MAKALELER

Şevket PAMUK	:	Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri (1840-1913), 3-50
M. Yılmaz ÖNER		Prodeterminist (Diyalektiğin Kökenindeki) Matematik Açısından Buda Felsefesinin Sistematiği, 51-63
Ali KAZANCIGİL		Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm, 64-87
Yıldırım KOÇ		1974-1980 Döneminde Belediyelerde İşçi-İşveren İlişkileri, 88-115
Cem BEHAR		Nüfusbilimin Nesnesi (Nüfus Bilime Başka Bir Bakış II), 116-139

BELGELER

Mustafa PİRİLİ	:	Mehmet Cavit Bey ve «Mesail-i İktisadiyede Hayâlperverlik», 140-144
Mehmet CAVİT BEY	:	Mesail-i İktisadiyede Hayâlperverlik, 145-151

İLETİŞİ

Niyazi ÖKTEM	:	Fenomenolojiyle Marksizm Arasında Kurulan İlişki, 152-159

Yayman
DİVİTÇİOĞLU, Sencer

Yayım kurulu
AKAT, A. Savaş / AKYÜZ, Yılmaz / BORATAV, Korkut
ÇAPAN, Cevat / ÇAVDAR, Tuncay / KEYDER, Çağlar
ORTAYLI, İlber / TOPRAK, Zafer

Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Teknik Sorumlu
Süleyman BILGİ

Sahibi
Birikim Yayımcılık Kollektif Şirketi adına
Osman BALCIGİL

Yönetim Yeri
Ankara Caddesi 45/18 Sirkeci - İstanbul

Yazışma Adresi
P.K. 538 Sirkeci

Abonesi
Yıllık: Yurtiçi 1.000.— TL., Yurtdışı 2.000.— TL.

Posta Havalesi
Posta Çeki Hesap No. 92991

Dizgi / Baskı
Kent Basımevi, 28 08 15

Kapak Baskısı
Reyo Basımevi

Cilt
Aytaç Ciltevi

Basıldığı Tarih
Mart 1982

OSMANLI TARIMINDA ÜRETİM İLİŞKİLERİ 1840-1913(*)

Şevket PAMUK(**)

Kapitalizmin Osmanlı Imparatorluğu'na girişi İngiltere'deki Sanayi Devrimi'nden sonra hız kazandı. I. Dünya Savaşı'ndan önceki yüzyılın son üç çeyreği boyunca, Osmanlı dış ticareti ve ihracata yönelik tarımsal meta üretimi görülmemiş hızlarda genişledi. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1880'den sonra, demiryollarına ve diğer alt yapı türlerine yatırılan önemli oranlarda Avrupa sermayesi İmparatorluğun dış ticaretinin genişlemesine ve kapitalist dünya sistemiyle birleşmesine katkıda bulundu. Bu makalede ikinci sürecin bir boyutu ele alınıyor. Dünya pazarına yönelik meta üretiminin Osmanlı tarımında değişen üretim ilişkileri, özellikle de toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntüleri üzerindeki etkisi çözümleniyor. Çalışma, Imparatorluğun «merkez» alanları, Kuzey Yunanistan, Trakya ve Anadolu ile sınırlı(1). İlk bölümde, Osmanlı dış ticareti ve tarımsal meta ihracatının ondokuzuncu yüzyıldaki genişlemesi ve uzun dönemli dalgalanmaları inceleniyor. Ülke için kent ve Avrupa pazarlarının Osmanlı tarımının ticarileşmesindeki göreli önemi değerlendiriliyor. İkinci bölümde, ondokuzuncu yüzyıl ortasında Anadolu'da toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntüleri bütünsel olarak ortaya konuyor ve Imparatorluğun merkez alanlarındaki tarımın bazı önemli özellikleri tartışılıyor. Üçüncü ve son bölümde, kapitalizmin girişi ve meta üretimi genişlemesinin, toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntüleri, daha da genel olarak, doğrudan üreticiden artık çekme mekanizmaları üzerindeki etkileri ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyıl başları için bölgeler düzeyinde çözümleniyor.

(*) Bu makalenin bir önceki yazılışını okuyan H. Berktay, K. Boratav, H. İslamoğlu - Inan, R. Kasaba, Ç. Keyder, D. Quataert ve E. Tonak yararlı eleştirilerde bulundular Ayrıca makalenin yazılışında Adnan Akçay'ın büyük emeği geçmiştir. Kendilerine teşekkür ederim. Ancak burada savunulan görüşlerin ve geriye kalan hataların sorumluluğu tümüyle bana aittir.

(**) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

(1) Merkezi alanlar terimi ile, İmparatorluğun farklı alanları arasında analitik bir ayırım yapmak savında değiliz. Merkez alanlar ile Suriye sancağı dışında 1910'a kadar İmparatorluğun parçası olarak kalan alanları kastediyoruz.

I — ONDOKUZUNCU YÜZYIL OSMANLI DIŞ TİCARETİ VE TARİMSAL META IHRACATININ GENİŞLEMESİ

Avrupa-Osmanlı ticareti onsekizinci yüzyılda durağan olmamakla birlikte, ticaret hacimlerindeki esas sıçrama Sanayi Devrimi ve özellikle Napolyon Savaşları sonrasında görülür. Basit hesaplamalar Osmanlı Imparatorluğu'nu oluşturan alanların (Eflak ve Boğdan dahil, fakat Mısır, Libya ve Mora hariç) toplam Avrupa ticaretinin (ithalat artı ihracat) 1730 - 1780 arasındaki yarım yüzyılda, yıllık yüzde birin altında ortalama hızlarla yaklaşık yüzde elli genişlediğini göstermektedir. Bu ticaretin 1780'li yıllarındaki değeri üç milyon Ingiliz sterlini civarındaydı. 1780 ve 1830 arasındaki ikinci yarım yüzyılda, aynı alanların Avrupa ticareti yıllık yüzde birbuçuğun altında hızlarla toplam yüzde 80-90 arttı(2). Kırım Savaşı arifesine kadarki çeyrek yüzyıl boyunca ise (1830-1853) bu alanların Avrupa ticareti, Avrupa mamul mallarının fiyatındaki hızlı düşüşe karşın cari fiyatlarla üç katına çıktı. Yaklaşık yüzde beşlik yıllık ortalama hızlara denk düşen bu genişleme sonucu, 1853'e gelindiğinde Rusya dışındaki Avrupa ile Osmanlı dış ticaretinin yıllık hacmi 16 milyon İngiliz sterlinini aşmıştı(3).

Açıktır ki, dış ticaret hacmindeki bu niceliksel sıçrama Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'da hammaddelere ve gıda maddelerine gereksinmesi olan ve kendi mamul malları için pazar arayan ekonomilerin ortaya çıkması sonucunda oluştu. Ticaret hacminin büyümesi, her Avrupa ülkesiyle ayrı olarak imzalanan ve sonuçları ondokuzuncu yüzyılın ötesine taşacak Serbest Ticaret Anlaşmaları ile daha da kolaylaştırıldı(4). Osmanlı ticaretinin ve tarımsal meta ihracatının genişlemesi I. Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Yüzyıl boyunca süren nüfus ve toprak kayıplarına karşın İmparatorluğun ithalatı 1840'da 5.2 milyon sterlinden 1913'te 39.4 milyon sterline çıkarken toplam ihracat da 1840'da 4.7 milyon sterlinden 1913'te 28,4 milyon sterline yükseldi. Sabit 1880 fiyatlarıyla, bu gelişmeler ihracatta

---

(2) Onsekizinci yüzyıl Osmanlı dış ticaret hacimlerinin hesaplanmasında şu kaynaklar kullanıldı; Paris (1957) ve Issawi (1966), s. 30.

(3) Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı ticareti üzerine daha ayrıntılı bir çalışma için bkz. Pamuk (1978), Chapter 2, 3; Ekler 1, 2 ve Pamuk (1981).

(4) Serbest Ticaret Anlaşmaları'na yolaçan gelişmeler ve anlaşmaların sonuçları üzerine dikkatli bir çalışma için, bkz. Puryear (1935).

on, ithalatta ise oniki katlık bir artışa tekabül eder(5). Kuzey Yunanistan ve Anadolu'dan yapılan ihracatın genişleme hızları cari fiyatlarla yaklaşık sekiz, sabit fiyatlarla ise onbir katlık artışlarla benzer eğilimler gösterir(6). Tarımsal malların Osmanlı ihracatı içindeki payı ele alınan dönem boyunca çok yüksek (1913'te yüzde 90'a yakın) kaldığı için, yukarıdaki rakamlar tarımsal ihracatın genişlemesini de doğru olarak yansıtmaktadır.

Tarımsal ihracat hacmı bu kadar hızlı büyürken, tarımsal üretimin hacmine ilişkin ne gibi uzun vadeli değişikliklerden söz edilebilir? Yirminci yüzyılın başlarına kadar toplam tarımsal üretim üzerine Osmanlı istatistikleri toplanmamıştır. Doğrudan ölçümlerin yokluğunda takdir edilen öşür miktarları ile gerçekleşen öşür gelirlerinin tarımsal üretim hacmının uzun dönemli değişikliklerini kabaca yansıtacağı düşünülebilir. Bu öşür verilerinde bile eksikler vardır. Eldeki veriler 1863 yılında başlamaktadır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde pek çok yılda pek çok idari birimin öşür takdir ve gerçekleşen gelir miktarlarına ilişkin verilerini kayıtlardan çıkarmak mümkün değildir. Yine de öşür verilerini ihtiyatlı kullanarak bazı tahminler yapılabilir. İmparatorluğun bu çalışmada ele alınan merkez alanlarında tarımsal üretimin 1860 ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki yarım yüzyılda kabaca bir katından fazla arttığı söylenebilir(7). Bu durumda tarımsal ihracat artış hızının, tarımsal üretim artış

---

(5) Pamuk (1978) ve Pamuk (1981), **op. cit.**

(6) Issawi (1980) ss. 80-82, Kuzey Yunanistan ve Anadolu'nun beş ana limanından gerçekleşen toplam ihracatın 1840 başlarında 2.185.000 sterlinden 1910-12'de 13.200.000 sterline yükseldiğine işaret ediyor. Aslında, bu alanların ihracat genişleme hızları, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında ikincil limanların ortaya çıkışı nedeniyle, daha da yüksekti. Ayrıca 1911 - 1912 savaşı yıllarıydı. Ticaret hacimleri 1913'te önemli ölçüde yükselmiştir. Çeşitli Anadolu limanlarının 1890'daki göreli önemi için, bkz. Maliye Tetkik Kurulu (1970) ve Culnet (1891-94).

(7) Öşür gelirlerinde ya da takdir edilen miktarlardaki bir artışın tarımsal üretim hacminde zorunlu bir artışa işaret etmeyeceğini vurgulamak gerek. Biraz açarsak, bu dönem boyunca tarımsal üretimdeki genişleme büyük bir olasılıkla, Osmanlı hazinesine giren öşür gelirleri artışının epey gerisinde kalmıştır. Bu esas olarak devletin mültezimler ve diğer aracıların paylarını azaltmada etkinliğinin artması nedeniyleydi. Öşür gelirlerindeki değişmeleri yıl yıl yorumlarken, gayrisafi tarımsal üretimin vergilendirilme oranının sabit kalmadığını ve devlet hazinesinin bunalımda olduğu dönemlerde yüzde onu aşarak yüzde onbeşe kadar yükseldiğini de kaydetmek gerek. (Bkz. dipnot 66). Tarımsal

hızından çok daha yüksek olduğu açıktır. Bu nedenle ele aldığımız dönemde bir yandan toplam tarımsal üretim içinde ihracata yönelik üretimin payı artarken bir yandan da tarımsal üretimin bileşimi değişime uğramaktaydı.

Elimizde ondokuzuncu yüzyıl başları veya ortası Osmanlı ekonomisinin «milli hasılası»na ilişkin hiçbir tahmin yoktur. Ancak 1913 için yapılan bir tahmin, o yılın net milli hasılasının yüzde 14.8'inin ihraç edildiğini gösteriyor. Daha da önemlisi, net tarımsal üretim içindeki ihracat payı (madenler hariç) 1889'da yüzde 18.4 ve 1899'da yüzde 17.8'den 1910'da yüzde 22.3'e ve 1913'te yüzde 26.5'e yükselmiştir([8]). Bu oranlar bir yandan tarımda ticarileşmenin ve Osmanlı ekonomisinin dışa yönelmesinin ne ölçüde ilerlediğini gösterirken, bir yandan da ihracata yönelik meta üretiminin genişlemesi sürecinde ortaya çıkan bölgesel farklılıkları ve değişik ürünlerin pazarlanma oranlarındaki eşitsizlikleri gizlemektedir. Aşağıda bu konuyu ele alacağız.

üretim artışları konusunda bizim burada yaptığımız kestirim, bu etkenleri oldukça kaba bir biçimde ele almak durumunda.
Bu kestirimin temelleri aşağıdaki verilerden izlenebilir:

a) Tüm İmparatorluk içinde toplanan öşür gelirleri 1863 - 1874 arasında yüzde 61 arttı. (Kaynak: Shaw (1995), s. 452). Bu, Osmanlı tarımsal ürünleri için fiyatların aşağı yukarı sabit olduğu bir dönemdi.

b) 1877 - 78 savaşından sonra İmparatorluğun küçülen sınırları içinde, 1887-1910 arasında takdir edilen öşür miktarı yüzde 71 ve toplanan öşür gelirleri yüzde 69 arttı (Kaynak: Shaw (1975), s. 452-53). Büyük bir olasılıkla, Osmanlı tarımsal ürünlerinin ortalama fiyatları esas olarak buğday fiyatlarındaki önemli düşüş nedeniyle, 1910'da, 1887'de olduğundan biraz daha düşüktü.

c) V. Eldem, bölgeler düzeyinde takdir edilen öşür rakamlarına dayanarak, İmparatorluğun gayrisafi tarımsal üretiminin 1889 - 1911 arasında 1913 sabit fiyatlarıyla yüzde 41 yükseldiği tahmininde bulunuyor (Kaynak: Eldem (1970), s. 308).

d) İmparatorluğun Anadolu sancaklarındaki öşür gelirleri 1882 - 1902 arasında yaklaşık yüzde 45 yükseldi. (Kaynak: Quataert (1973), Appendix A, Tablo B).

(8) Eldem (1970), ss. 302, 283'teki net milli gelir ve net tarımsal üretim kestirimlerine göre.

Uzun Dönemli Dalgalanmalar ve Bölgesel Farklılaşma

Osmanlı tarımında yüzyıl boyunca süren meta üretimi genişlemesini iki uç noktadaki, 1840 ve 1913'teki dökümleri karşılaştırarak ele almak yetersiz olur. İlkin sadece uç noktalar üzerinde durmak sanayileşmiş merkez ekonomilerinin uzun dönemli dalgalanmalarını ve bunların Osmanlı tarımı üzerindeki sonuçlarını gözardı etmek tehlikesini taşır. İkincisi, ekonomi ölçeğindeki pazarlama oranları, özellikle Osmanlı İmparatorluğu gibi bölgesel farklılaşmanın ondokuzuncu yüzyıl öncesinde bile çok yüksek oranlara vardığı bir ülkeye kapitalizmin girişinin bölgesel olarak eşitsiz niteliği konusunda hiçbir şey söylemez. Bu bölümde, dünya pazarına yönelik tarımsal meta üretiminin değişik bölgelerde hız kazanmaya başladığı tarihsel dönemleri ortaya çıkarmaya çalışacağız. Bu amaçla kapitalist dünya ekonomisinin uzun dönemli çevrimleri, Osmanlı dış ticareti ve yabancı sermaye eliyle Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu yapımının zamanlaması, ticaretin bölgeler düzeyinde genişlemesi ile birlikte aynı çerçevede ele alınacak.

Nüfus ve toprak kayıpları için gerekli ayarlamalar yapıldığı zaman, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı dış ticareti ve ihracata yönelik meta üretiminin genişlemesinde üç ayrı alt dönem gözlenebilir(9). 1840-1873 alt dönemi Serbest Ticaret Anlaşmaları sonrasında başladı. İngiltere'nin hegemonyası altında dünya ölçeğinde bir sermaye birikimi dönemini sona erdiren 1873 mali krizine kadar sürdü. Bu alt dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez alanlarına kapitalizmin girişi sürecinde, birkaç nedenden ötürü önemli. Bu alt dönemde Avrupa ile olan ticaretin yıllık genişleme hızları, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılların hiçbir döneminde görülmemiş bir düzeyde yüksek kaldı. Öte yandan, Kırım Savaşı tarımsal mal ihracatı için yoğun dış talep ve az rastlanır uygunlukta ticaret hadlerinin olduğu bir dönemi getirdi. Kuzey Yunanistan ve Anadolu'nun kıyı bölgelerinde tarımsal üretim içindeki ihracat payının ve pazarlama oranının o zamana kadar hiçbir dönem 1854-1856 yıllarındaki kadar yüksek olmadığını söylemek abartma olmayacaktır(10).

---

(9) Pamuk (1978) ve Pamuk (1981) **op. cit.**

(10) Kırım Savaşı'nın Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri için, bkz. **Accounts and Papers** (1854 - 1857), Bursa, Manastır, Selanik, Trabzon ve Halep'ten Ticari Raporlar.

Tarımın ticarileşmesi sürecinde benzeri bir dürtü Amerikan İç Savaşı sırasında dünya pamuk fiyatlarının üç katından fazla artması ile oluştu. Dünya ekonomisinin bu «Pamuk Kıtlığı» yıllarında Batı Anadolu'nun geniş toprakları ve daha sınırlı ölçüde Adana ve Selanik bölgeleri pamuk üretimine geçtiler(11). Birkaç yıl içinde pamuk, İmparatorluğun en önemli ihraç ürünü haline geldi. Ancak Amerikan iç savaşı bittikten sonra yükseldiği kadar hızlı bir biçimde önemini kaybetti(12). Bölgesel farklılaşmalara gelince, yüksek ulaşım maliyet engelleri Orta ve Doğu Anadolu'yu bu alt dönem boyunca dünya pazarlarından ayırmaya devam etti. Bu nedenle ticaretin yaygınlaşması ve tarımın ticarileşmesi, esas olarak, Kuzey Yunanistan, Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyı şeridinde gerçekleşti. 1860'lar ve 1870 başlarındaki demiryolu yapımları ise göreli olarak yüksek oranda ihracata yönelik meta üretimine zaten geçmiş bölgeler olan Batı Anadolu ve Kuzey Yunanistan ile sınırlı kaldı(13).

Dünya ekonomisinin Büyük Buhranıyla çakışan 1873-1896 ikinci alt dönemi boyunca gıda maddelerine ve hammaddelere olan dünya pazarı talebi durağan kaldığı ve ticaret hadleri birincil ürünlerin aleyhine döndüğü için, toplam Osmanlı dış ticaretinin ve merkez ülkeleri ile olan ticaretin genişleme hızı büyük ölçüde geriledi(14). Bununla birlikte, bu alt dönemin sonuna doğru, 1888-1896 arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nu emperyalist nüfuz alanlarına bölme yarışı hızlanınca, önemli miktarlarda Alman ve Fransız sermayesi Orta Anadolu ve Suriye'de demiryolları yapımı için yatırıldı(15). Bu yoğun demiryolu yapımı dalgası, kapitalist dünya ekonomisinin Büyük Buhran Sonrası genişleme dönemi boyunca, özellikle Orta Anadolu tarımının ticarileşmesi ve ihracata yönelmesinin önemli bir önkoşulunu hazırlamış oluyordu.

---

(11) Henderson (1934). Bu dönemdeki dünya pamuk fiyatları için, bkz. Owen (1969), s. 91.

(12) «Pamuk Kıtlığı»nın Anadolu ve İmparatorluğun diğer bölgeleri üzerindeki etkisi için, bkz. Issawi (1980), ss. 233-242; Kurmuş (1974); ss. 76-89; **Accounts and Papers** (1865), «Circular on Cotton Cultivation in the Ottoman Dominions» ve Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi (1938), ss. 210-13.

(13) Ondokuzuncu yüzyıldaki demiryolu yapımı örüntüleri için bkz. Eldem (1970), ss. 156-165.

(14) Pamuk (1978) ve Pamuk (1981), **op. cit.**

(15) Feis (1930), Chapter XV.

Böylece, 1898'den 1913'e kadar süren üçüncü alt dönem, Osmanlı dış ticaretinin genişlemesi ve tarımın ticarileşmesi süreçlerinin yeniden hız kazandığı bir alt dönem olarak ortaya çıkar. Ondokuzuncu yüzyıl ortasındaki genişleme alt dönemi boyunca bu süreçler temel olarak kıyı bölgelerinde gerçekleşmişti. I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda ise ihracata yönelik tarımsal meta üretimi özellikle Orta Anadolu'da hızla genişledi[16]. Öte yandan, büyük limanlara ucuz ulaşım biçimlerinden yoksun oluşundan ve bu makalenin üçüncü bölümünde tartışılacak nedenlerden ötürü, Doğu Anadolu, büyük ölçüde bu gelişmelerin dışında kalmaya devam etti.

İç Pazarlar için Meta Üretimi

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca, tarımda meta üretiminin genişlemesinde iç pazarların rolü oldukça sınırlı kalmıştır. Tarımsal üretimin ne kadarının yöresel ya da yöre dışı iç pazarlar için olduğunu belirlemek güç, fakat bazı gözlemler yapılabilir. İmparatorluk içinde deniz yoluyla bir miktar bölgelerarası ticaret olmakla birlikte, karayoluyla bölgelerarası gıda maddeleri ticareti, ulaşım araçlarının ilkel niteliği nedeniyle, demiryollarının yapımına kadar düşük kaldı. Demiryollarının yabancı sermaye tarafından yapılması ülke içi ticaret ağlarını daha da zayıflattı; çünkü demiryolları tarımsal açıdan cazip alanları ana ihraç limanlarına bağlıyordu. Demiryolları, bölgelerarası ticareti genişletmek ve «ulusal» bir ekonominin gelişmesine katkıda bulunmaktan çok Avrupa sermayesi için ekonomik ve politik nüfuz alanları hazırladı[17]. Önemli hacimlerde bölgelerarası ticaretin yokluğunda, kent pazarları ve kentsel nüfus artış hızı, iç pazarlar için tarımsal meta üretiminin büyüme hızını bulmada kaba ölçütler olarak kullanılabilir. Anadolu, Kuzey Yunanistan ve Trakya'da 20.000'den büyük kentlerin nüfusu, 1830'lar ve 1840'larda 1.4 milyondan ya da toplam nüfusun yüzde 17'sinden, 1912'de 3.3 milyona ya da bu alanların toplam nüfusunun yüzde 22'sine yükseldi[18]. Bu rakamlar, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl başları için göreli büyük kent pa-

(16) Novichev (1966), Quataert (1973) ve Quataert (1977).

(17) Orta Anadolu'dan yüklenen tahılın önemli bir bölümü İstanbul bölgesinde tüketildiği için, Anadolu Demiryolu bu örüntüye bir istisnaydı. Quataert (1977)

(18) Issawi (1980), ss, 34-35.

zarlarına, fakat ondokuzuncu yüzyıl boyunca oldukça yavaş kentleşme hızlarına işaret etmektedirler. Dahası, kent nüfusundaki toplam artışının yüzde 45'i sadece İstanbul'un büyümesinden kaynaklanmaktadır. Oysa İstanbul ondokuzuncu yüzyıl boyunca bu çalışmada ele alınan alanlar dışından, Eflak, Boğdan ve daha sonraları Rusya'dan gıda maddeleri ve özellikle tahıl ithalatına bağımlı kalmıştır(19). Bu nedenle, ondokuzuncu yüzyıl başında tarımsal meta üretiminde iç kentsel pazarların payı oldukça yüksek olmakla birlikte, kentsel pazarların büyüme hızı daha önce belirtilen tarımsal ihracat genişleme hızlarının çok altında kalmıştır. Bu konuda kaba bir gösterge olarak her ürün için ayrı ya da bölgeler düzeyinde bir çözümlemeye girişmeksizin, bu çalışmada ele aldığımız alanlardaki tarımsal meta üretimi genişlemesinin yaklaşık dörtte üçünün dünya pazarları talebine yönelik olduğu tahmini yapılabilir(20).

Tarımsal Üretimin Bileşiminin Değişmesi

Genel olarak tarımın ticarileşmesinin üretim bileşiminde tahıllardan ve diğer geçimlik ürünlerden sanayi hammaddelerine ve diğer

---

(19) Quataert (1977).

(20) Aşağıdaki basit ve kaba hesaplama üzerinde duralım:

a) Bu çalışmada ele alınan alanlardaki tarımsal üretimin 1840 - 1912 yılları arasında iki katına çıktığını varsayalım (Öşür rakamlarına göre. (bkz. metin s. 5 ve dipnot 6).

$$T_{1840} = 100 \qquad T_{1912} = 200$$

b) T_{1912}'nin yaklaşık yüzde 25'inin ihraç edildiğini biliyoruz. $X_{1912} = 50$ (bkz. metin s. 5 ve dipnot 6).

(c) İmparatorluğun merkez alanlarından gerçekleşen ihracat hacmi 1840 - 1912 arasında 10 kat arttı.

$$X_{1840} = 5$$

d) İstanbul'un ithal gıda maddelerine bağımlılığı düşünüldüğünde, tarımsal üretimin ülke içinde tüketilen bölümünde iç pazarların payı, toplam nüfus içindeki kent nüfusunun payına eşittir:

$$K_{1840} = 0.17 \quad (T_{1840} - X_{1840}) = 16$$
$$K_{1912} = 0.22 \quad (T_{1912} - X_{1912}) = 33$$

e) O zaman tarımdaki genel pazarlama oranı şöyle hesaplanabilir:

$$P_{1840} = (K_{1840} + X_{1840}) \; / \; T_{1840} = 0.21$$
$$P_{1912} = (K_{1912} + X_{1912}) \; / \; T_{1912} = 0.42$$

f) 1840 - 1912 arasında tarımda meta üretimi genişlemesinin yaklaşık dörtte üçü dünya pazarı talebince yaratılmıştır:

$$(X_{1912} - X_{1840}) \; / \; (K_{1912} + X_{1912}) - (K_{1840} + X_{1840}) = 45/62 = 0.73$$

pazarlık ürünlere (cash crop) doğru, bir kaymayla birlikte gerçekleşeceği beklenir. Ancak, tahıllar meta üretimi genişlemesinin önemli bir parçası olduğu için, Osmanlı tarımının ticarileşmesi ve ihracata yönelmesi sürecinde üretimin bileşimi çok büyük değişiklikler göstermedi. Daha önce anılan kanıt, 1913'te net tarımsal ürünün dörtte birinin ihraç edildiğine ve yüzde 40'ının pazarlandığına işaret ediyordu. Ancak, buğday, arpa ve diğer hububatın toplam tarımsal üretim içindeki payları 1913'e kadar oldukça yüksek kaldı. Bu pay 1890'larda Anadolu demiryolunun yapımıyla geniş Orta Anadolu toprakları İstanbul ve Avrupa pazarları için tahıl üretimine açılınca daha da yükselmiş olabilir.

Resmi Osmanlı istatistikleri 1907'de Kuzey Yunanistan ve Trakya'daki işlenen tüm toprakların yüzde 88'inin buğday, arpa ve diğer hububata ayrıldığını ve bu ürünlerin hayvan ürünleri dışındaki toplam tarımsal üretim değerinin yüzde 76'sını oluşturduğunu göstermektedir. Benzer biçimde, İmparatorluğun Anadolu vilayetlerinde 1909'da, tahıllar tüm işlenen toprakların yüzde 84'ünü kaplıyordu ve hayvan ürünleri dışında tarımsal üretim değerinin yüzde 77'sini oluşturuyordu(21).

Tarımsal ihracatın bileşimi konusunda Osmanlı istatistikleri, 1878-1913 dönemi boyunca hiçbir ürünün ihracata egemen olmadığını ve tek bir ürünün yıllık ihracat değerindeki payının yüzde 12'yi ancak istisnai durumlarda aştığını gösteriyor(22). Dahası, ihracat hacminin 1878'den 1913'e bir kat artmasına karşın önemli malların toplam içindeki payları pek değişmemiştir. En önemli sekiz ürünün, tütün, arpa, üzüm, incir, ham ipek, tiftik ve afyonun toplam ihracat değeri içindeki payı 1878-1880 yıllarında yüzde 51 iken, aynı sekiz ürünün 1913'teki payı yüzde 44'e gerilemiştir(23). Toplam ihracat değeri için-

(21) Türkiye, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti (1910) ve (1911); Güran (1978)'de aktarılan 1907 ve 1909 tarım istatistikleri.

(22) Aybar (1939), Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin yeniden basımı.

(23) **İbid.** Accounts and Papers, Ticari Raporlara dayanarak. Quataert (1980), s. 40 dokuz tarımsal ürünün (tahıllar, üzüm, tütün, incir, ham pamuk, palamut, afyon, fındık ve zeytinyağı), 1900'lerde Anadolu'nun ana limanlarından gerçekleşen toplam ihracat içindeki payının yüzde 70 olduğunu belirtiyor. Buğday, arpa ve diğer tahıllar tek bir mal olarak birleştirildiğinden ve bütün İmparatorluktan gerçekleşen ihracatın başlıca Anadolu limanlarından olandan daha çeşitli olması bekleneceğinden, bu rakamlar, resmi Osmanlı istatistikleriyle çelişkili değildir.

de büyük paylara sahip ürün yokluğunun, 1840-1878 arasındaki dönemin de önemli bir özelliğini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1880 öncesinde ihraç edilen ürünlerin önemlerine göre sıralanışları farklıydı. Afyon, ham ipek ve meyan kökü, toplam içinde daha yüksek paylara sahiptiler(24). Pamuk, Amerikan İç Savaşı sırasında en önemli ihraç ürünü durumuna gelmişti(25). Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi bölgelerinden 1880 öncesinde yapılan ihracat içinde tahılların, özellikle buğday ve arpanın göreli önemini yeterli biçimde değerlendirebilmek için daha ayrıntılı bir çalışma gerekmektedir.

II — OSMANLI TARIMINDA ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN ONDOKUZUNCU YÜZYIL ORTASI GÖRÜNÜMÜ

Bu bölümde, ondokuzuncu yüzyıl öncesinde Kuzey Yunanistan ve Anadolu'daki üretim ilişkileri üzerinde durulacak. İlk önce, tarımda meta üretiminin hızla genişlediği bir bağlamda «üretim ilişkileri» ile ne kastedildiği, kısaca tartışılacak. İkinci olarak, onaltıncı yüzyıl sonunda tımar sisteminin çözülmesi ile ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreği arasındaki dönemde, İmparatorluğun merkez alanlarındaki toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerinin evrimi üzerine bazı gözlemler yapılacak. 1870'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerindeki toprak mülkiyeti ve çeşitli kiracılık biçimlerinin dağılımı bölgesel farklılaşmalara girmeden bir bütün olarak tartışılacak. Son olarak, Osmanlı tarımının, ondokuzuncu yüzyıldaki değişimini anlamak açısından anahtar niteliğindeki bazı özellikleri incelenecek.

Tarımda Üretim İlişkileri

Üretim ilişkileri ile, üretim süreci içinde insanlar arasında meydana gelen bütün ilişkileri değil, belli ilişkileri kastediyoruz. Biraz açarsak, üretim ilişkilerini, artık yaratan bir ekonomide doğrudan üreticiden artığı çekip almanın özgül biçim ve mekanizmaları olarak

(24) Pamuk (1978), Chapter 2.

(25) **Accounts and Papers** (1860 - 1876), «Annual Statement of the Trade of the United Kingdom».

tanımlıyoruz([26]). Bu biçim ve mekanizmalar, toprak ve diğer üretim araçları üzerindeki mülkiyetle sınırlı olmayıp pazar süreçlerini de içerirler. Örneğin, farklı pre-kapitalist biçimlerindeki toprak rantı ya da doğrudan üreticinin devlet tarafından vergilendirilmesi, artık ürüne el koymada piyasa-dışı mekanizmaları oluştururlar. Öte yandan, tefeci ve/veya tüccar ile köylü üretici arasındaki eşitsiz ilişkiler, ya da kapitalist bir işletmede ücretli emek, piyasa süreçlerini içeren artığa el koyma mekanizmalarıdır([27]).

Herhangi bir sosyo-ekonomik kuruluşta belirli bir zamanda yalnız bir artığa el koyma mekanizmasının varolacağını beklemek gerçekçi olmaz. Göreli önemleri zamanla değişebilir olmakla birlikte, bir toplumsal kuruluşta farklı piyasa ve piyasa dışı artığa el koyma biçimleri genellikle, birarada varolurlar. Bu nedenle, bu makalenin temel amaçlarından biri, kapitalist dünya ekonomisine bütünleşmenin bir sonucu olarak meta üretiminin hızla genişlediği bir dönemde, tarımda doğrudan üreticiden artık çekme mekanizmalarının değişen örüntülerini incelemek olacaktır. Tarımda meta üretiminin yaygınlaşması kırsal alanlarda geleneksel zanaatlar ile tarımsal faaliyetler arasında varolan işbölümünü çökertir. Giderek bu alanları dünya pazarlarının talep ve buyrukları içine çeker. Bu süreç, tefeci ve özellikle tüccar sermayesinin artığa el koymada öneminin artmasıyla birlikte yürür. Artığa el koymanın bu biçimlerini, köylü üreticinin devlet tarafından vergilendirilmesiyle birlikte ilerki bölümlerde tartışacağız. Ancak, esas olarak, toprak mülkiyetinin dağılımı, kiracılık biçimleri ve bunların ondokuzuncu yüzyılda piyasa için tarımsal üretim genişledikçe geçirdikleri değişiklikler üzerinde duracağız.

---

(26) «Doğrudan üreticilerin ödenmemiş artık emeğine el koymanın özgül ekonomik biçimi yönetenler ve yönetilen arasındaki ilişkiyi belirler... Tüm toplumsal yapının gizli temelini, en gizli sırrını ve bununla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin politik biçimini, kısacası tekabül eden özgül devlet biçimini açığa çıkaran... her zaman, üretim koşullarına sahip olanların doğrudan üreticilerle olan dolaysız ilişkisidir.» K. Marx (1967), s. 791.

(27) Bu konu üzerine son zamanlarda yapılmış bir çalışma için bkz. Boratav (1980), ss. 12-15.

Ondokuzuncu Yüzyıl Öncesi Osmanlı Tarımındaki Üretim İlişkileri Üzerine

Ondokuzuncu yüzyıl ortası Osmanlı tarımını incelemeye başlamadan önce, tımar sisteminin çözülüşünden sonra tarımın ticarileşmesi, değişen fiili toprak mülkiyeti örüntüleri ve kiracılık biçimleri üzerine bazı gözlemler yapmak gerekli olacak[28]. Tarımın ticarileşmesi açısından, İmparatorluğun tarıma elverişli ve büyük limanlara ucuz araçlarla ulaşma olanağına sahip olan bölgelerinde, İmparatorluk içi kent ve Avrupa pazarları için meta üretimi oldukça erken genişlemeye başlamıştı[29]. Ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde tarımları göreli olarak daha ticarileşmiş bölgeler, Eflak ve Boğdan, Mora, Mısır'da Nil Vadisi artık İmparatorluktan ya kopmuşlar ya da özerkliklerini kazanmışlardı. Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan İmparatorluğun merkez alanlarında ise, uzak mesafeli iç ve dış pazarlar için meta üretimi yalnızca Selanik, İzmir ve İstanbul'un iç bölgelerinde yaygınlaşmıştı. Orta ve Doğu Anadolu, Kuzey Suriye ve hatta Kuzey ve Güney Anadolu'nun kıyı şeridinde meta üretimi, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllar boyunca esas olarak yerel pazarlara dönüktü. Uzak mesafe pazarları için meta üretimi ondokuzuncu yüzyıldaki düzeyleriyle karşılaştırılamayacak kadar düşüktü. Bu tabloya istisnaları ise ham ipek, afyon, tiftik ve diğer yün türleri gibi ulaşım maliyetlerinin önemli bir engel yaratmadığı mallar oluşturuyordu[30].

Üretim ilişkilerindeki bölgesel farklılıklara gelince, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'nin iç bölgelerindeki Kürt aşiret reislerine, onaltıncı yüzyılda Osmanlı devleti tarafından, askeri yükümlülük ve düzenli vergi ödemeleri karşılığında özerklik verilmişti[31]. Buralarda meta üretimi, yerel kent pazarlarının büyüklüğü ile sınırlı kaldı. Kürt aşiret reislerinin İstanbul'daki merkezi hükümet karşısındaki özerklikleri, üreticilerden artık çekip almada ekonomi-dışı güçlerinin önemi ve üretim ilişkilerinin temel olarak feodal niteliği ondokuzuncu yüzyıl boyunca sürdü[32].

---

(28) Barkan (1971), Barkan (1945) ve İnalcık (1970).

(29) Stoinovich (1953), İslamoğlu ve Keyder (1977).

(30) Bkz. dipnot 20'de yapılan basit hesaplama.

(31) Uzunçarşılı (1951); Yerasimos (1974), C. 1, ss. 248-251.

(32) Bu paragrafta örtük olarak belirttiğimiz gibi Batı Avrupa feodalizmi ile onaltıncı yüzyıl boyunca uygulandığı biçimiyle Osmanlı toprak tasarruf re-

Ticarileşmenin önemli oranda ilerlediği Balkan vilayetleri için şimdiye kadar onaltıncı yüzyıl Doğu Avrupa'sına paralel gelişmeler vurgulandı. Miri topraklarda onaltıncı yüzyılın sonunda tımar sisteminin çözülüşünden sonra iç ve dış pazarlar için üretim yapan büyük çiftliklerin ortaya çıktığı öne sürüldü. Miri toprakları işleyen kiracı köylülerin bu süreç içinde serf durumuna getirildikleri ve mültezimler tarafından toplanan aşara ek olarak toprak ağalarına karşı giderek artan feodal yükümlülükler altına sokuldukları savunuldu(33).

Bu savın Rumeli açısından geçerliliğini tayin edecek durumda değiliz. Bununla birlikte, İmparatorluğun bir bölgesinde gözlenen belli bir örüntünün, zorunlu olarak, diğer bölge ya da dönemlerde de geçerli olması gerekmediğini belirtelim. Merkezi yönetimin politik ve askeri gücünün zayıflaması, Anadolu'da yerel olarak güçlü olan ayan ve derebeylerin, taşra yöneticileri, mültezim, tefeci, tüccar ve geniş miri toprakların fiili sahibi olmalarını olanaklı kılmıştı. Ayan ve derebeyler, vergi gelirlerini merkezi yönetime aktarmayarak ve doğrudan üretici üzerindeki sömürü oranını yükselterek tarımsal artıktaki paylarını genişlettiler. Ayan ve derebeylerin ne oranlarda güçlerini mültezim tefeci ve tüccar olarak kullandıkları ve ne oranda varolan tarımsal işletmeleri dönüştürüp meta üretimi için yarı-feodal büyük çiftlikler kurdukları pek de açık değil. Kuşkusuz, her iki süreçde yaşanıyordu. Bununla birlikte, Anadolu'da meta üretiminin henüz sınırlı kaldığı dikkate alındığında, meta üreten çiftliklerin onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başında Anadolu'da hakim biçim oldukları kolay kolay söylenemez. Tarımda ticarileşmenin Anadolu'nun diğer bölgelerinden çok daha ilerlemiş olduğu İzmir bölgesinde bile, en önemli ayanların gücü, herşeyden çok, tarımsal vergileri toplamaları ve uzak mesafe ticaretini ellerinde tutmalarından kaynaklanıyordu(34).

---

jimi tımar arasında ayırım yapıyoruz. Bu makalede çok boyutlu bu sorunu ele almak mümkün değil; bununla birlikte, egemenliğin parçalanmasının, yerel beylerin politik, mali ve hukuksal özerkliğinin, görüşümüze göre, feodalizmin Tımarda görülmeyen önemli bir özelliği olduğuna işaret edilmeli. Öte yandan, Doğu Anadolu'da onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla böyle bir egemenlik parçalanması söz konusudur. Ancak, çok sayıda göçerin varlığı ve aşiret toplumunun kalıntıları, bu bölgede feodal üretim ilişkilerinin gelişmesini geciktirdi.

(33) Stoianovich (1953). Onsekizinci yüzyıl Selanik ticareti için, bkz. Svoronos (1956).

(34) Veinstein (1976).

1807'de imzalanan Senedi İttifak, yerel ayan ve derebeylerin gücünün doruğunu temsil ediyordu. Ancak, aynı zamanda Osmanlı devletinin merkezileşme atılımının başladığına da işaretti. Sonraki yıllarda, özellikle 1831-1837 arasında, merkezi yönetim taşra muhalefetinin iktisadi temellerini hızla çökertmeye yöneldi. Tımar sistemi 1831'de yürürlükten kaldırıldı. Miri topraklar üzerindeki fiili mülkiyetin sınırlandırılması yolunda adımlar atıldı ve bazı büyük çiftlikler müsadere edildi. Daha sonra da, merkezi yönetime intikal eden topraklar mültezimlere kiralandı. Bu önlemlerin ne ölçüde amaçlarına ulaştığını söylemek güç olmakla birlikte, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de bile bazı Kürt aşiret reislerinin ellerindeki toprakların alındığı ve bir bölümünün küçük köylülere dağıtıldığı yolunda elimizde kanıtlar mevcut(35). Avrupa devletlerinin baskıları altında çıkarılan 1858 Arazi Kanunnamesi ile toprakta özel mülkiyet tanındı. Nihayet 1867'de, Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupalı nüfusun yerleştirilmesi yolunda İngiliz ve sonraları Alman umutlarını alevlendiren, yabancı uyrukluların toprak sahibi olmaları yasayla kabul edildi(36).

1869'da Asya Vilayetlerinde Toprak Mülkiyeti ve Kiracılık Örüntüleri

Elimizde 1860'lar sonu Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerindeki toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerini bir ölçüde olsun ortaya çıkarmamızı sağlayacak çok önemli ve yararlı bir inceleme var. Sözünü ettiğimiz rapor Trabzon'daki İngiliz konsolosu tarafından İngiliz hükümetinin İrlanda politikasıyla ilişkili olarak ve Avru-

---

(35) Lewis (1968), ss. 90-92, **Accounts and Papers** (1870), «Report on Land Teneure in Turkey», s. 282; Steeg (1924), s. 238; Issawi (1980), s. 202. Müsadere önlemlerinin Doğu Anadolu'daki sonuçları için bkz. Issawi (1980), ss. 220-224'teki seçmeler ve **Account and Papers,** 1856 yılı için Diyarbakır'dan «Ticari Rapor»; Karadeniz Bölgesi için bkz. **Account and Papers,** 1867 yılı için Trabzon'dan «Ticari Rapor».

(36) 1858 Arazi Kanunnamesinin ayrıntılı bir çalışması için, bkz. Barkan (1940). Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı toprak tasarruf sisteminin yasal boyutları için bkz. Steeg (1924); ayrıca Issawi (1980), s. 202; Eldem (1970), s. 70. Osmanlı İmparatorluğu'na İngiliz nüfus yerleştirilmesi yolunda İngiliz umutları ve 1867'ye kadar Osmanlı toprak hukukunun bu konuda engelleyici niteliği için, diğerlerinin yanısıra, bkz. **Accounts and Papers** içinde, 1855 - 57 yılları için Bursa'dan «Ticari Raporlar».

pa'daki toprak tasarruf sistemlerinin karşılaştırmalı incelemesinin bir parçası olarak hazırlanmış[37]. Konsolos Palgrave, incelemeyi hazırlamak için Anadolu, Suriye ve Irak'da «gözlemleyerek ve bilgili kişilerle konuşarak» epey dolaştığını söylüyor. Böyle bir incelemenin doğruluk derecesi; yerel yönetimlerce yapılan daha kapsamlı bir araştırmanınkiyle karşılaştırılamaz. Nitekim Palgrave'in kullandığı yuvarlak sayılar bizi dikkatli olmaya zorluyor. Herşeye rağmen, Osmanlı yönetimi tarafından ondokuzuncu yüzyıl sonuna kadar benzeri çalışmaların yapılmamış olması nedeniyle, bu çalışma, ihracat için meta üretiminin yaygınlaşmaya başladığı dönemlerde Anadolu, Suriye ve İrak'ta toprak mülkiyeti ve çeşitli kiracılık biçimlerinin dağılımına ilişkin yaklaşık ölçümlere olanak sağlayacaktır.

Çalışmanın yapılma tarihi, 1869, bazı büyük işletmelerin müsadere edilmesinden otuz, Arazi Kanunnamesinin çıkarılmasından ise on yıl sonra olması ve 1840'tan 1873'e kadar süren, Kırım ve Amerikan iç savaşı dönemlerini içeren, tarımsal ihracatın ilk hızlı genişleme dalgasının sonuna rastlaması nedeniyle ayrı bir önem taşıyor.

Palgrave'in belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetleri toplam 1.219.000 kilometrekarelik bir yüzölçüme sahipti. Bu alanın yarısı o dönemde tarıma elverişsiz sayıldığı ve kalanın üçte ikisi de ormanlar ve meralar tarafından işgal edildiği için toplam işlenebilir toprak 50.740.000 hektardı[38]. İşlenebilir topraklar yüzde yirmibeşi vakıflara aitti. Ve bu nedenle de 1830'lardaki müsaderelerde pek dokunulmadan kalmıştı. 1858 Arazi Kanunnamesi ile miri topraklar 1869'da tüm işlenebilir toprakların yüzde beşine indirilmişti. İşlenebilir toprakların geriye kalan yüzde 70'i ise 1869'da mülk yani özel mülkiyet altında idi.

---

(37) **Accounts and Papers.** (1870), «Report on Land Tenure in Turkey,» ss. 276-292.

(38) **İbid.,** s. 286. 1913-14 ve 1914-15 Mali Yıllarına ait Osmanlı tarımsal istatistikleri, İmparatorluğun Asya sancaklarında işlenen toprağın, en çok, bu rakamın dörtte biri kadar olduğunu gösteriyor Bkz. Eldem (1970), ss. 75-76. Nadasa bırakılan önemli miktardaki toprağı resmi rakamlara eklesek bile, yine de Palgrave'in işlenebilir alan miktarını ve Asya sancaklarındaki farklı işletme tiplerinin ortalama büyüklüğünü olduğundan büyük tahmin ettiği açıktır.

TOPRAK MÜLKİYETİ, TOPRAK DAĞILIMI, KİRACILIK BİÇİMLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ 1869 YILINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ASYA VİLAYETLERİ

İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ	İŞLETME BİÇİMİ	MÜLKİYET BİÇİMİ			ARTIĞA EL KOYMA BİÇİMLERİ (eğer varsa, devlet vergilendirilmesi, tefeci ve tüccar sermayesine ek olarak)
		Mülk	Vakıf Ve Mirl		
		(0.70)	(0.25)	(0.05)	
Küçük 2-20 hektar (0.75 - 0.825)	Küçük köylü mülkiyeti Doğrudan üretici olarak toprak sahipleri	A - (0-20) İşletme başına ortalama 6 hektar. Toprak sahibi üreticiler % 23.7	D - (0.075) Ömür boyu kiracı başına ortalama 8 hektar. Fiili olarak küçük köylü mülkiyeti. Doğrudan üreticiler % 7.1		A. — B. Küçük toprak sahiplerince kira ödemeleri C. Büyük toprak sahiplerine kira ödemeleri, ücretli emek.
	Küçük toprak sahiplerinden küçük kiracılara. Çoğunluk ortakçılık, bir miktar sabit kira.	B - (0.40) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Doğrudan üreticiler % 37.9	E - (0.075) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Doğrudan üreticiler % 7.1		
Büyük 20 hektardan büyük ortalama 120 hektar (0.175 - 0.25)	Büyük toprak sahiplerinden küçük kiracılara. Çoğunluk ortakçılık; 200.000 mevsimlik ücretli işçiye ek olarak bir miktar yıllık olarak tutulan ücretli işçiler, bir miktar sabit kira.	C - (0.10) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Toprak sahipleri % 0.6. Doğrudan üreticiler % 9.4	F - (0.075) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Evkaf İdaresinin kısıtlamaları nedeniyle parçalanan büyük işletmeler. Fiili olarak küçük işletmeler. Doğrudan üreticiler % 7.1		D. — E. ⎫ F. ⎬ Vakıf yönetimlerine ya da devlete kira ödemeleri G. ⎭
			G - (0.075) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Doğrudan üreticiler % 7.1		

NOT: Parantez içindeki rakamlar toplam işlenebilir topraklar içindeki payları gösterir. Yüzdeler, tarımdaki toplam hane halkı sayısı içindeki payları gösterir.

Tablo 1'de özetlendiği gibi, tüm işlenebilir toprakların yüzde 75-82,5'u 2-20 hektar arasında değişen ve ortalama 6-8 hektarlık küçük işletmelere aitti. Çalışmada 20 hektardan fazla toprağa sahip olan işletmeler büyük işletmeler olarak tanımlanmıştı. Büyük işletmelerin ortalama ölçeği 120 hektar olarak tahmin edilmekteydi ve bunlar tüm işlenebilir toprakların yüzde 17,5-20'sini kapsıyorlardı.

Mülk toprakların yedide biri ya da tüm işlenebilir alanın yüzde 10'u büyük işletmelerin denetimindeydi. Bu topraklar yıllık olarak kiralanan ırgatlar tarafından, ya da daha çok koşulları toprak sahibi tarafından her yıl yenilenen kiracılık anlaşmalarıyla ortakçılar (marabalar) tarafından işleniyordu. Mülk topraklarının geriye kalan yedide altısı ya da tüm işlenebilir alanın yüzde 60'ı küçük işletmelerin elindeydi. İşletme başına 6 hektarlık bir ortalamaya sahip bu küçük işletmelerin üçte biri doğrudan doğruya küçük toprak sahipleri tarafından işleniyordu. Özel mülkiyetteki küçük işletmelerin diğer üçte ikisi, ya sabit kira ya da daha çok ortakçılık anlaşmalarıyla küçük kiracılar tarafından işleniyordu. Kiralanan bu küçük işletmelerin ortalama büyüklüğü 8 hektardı.

Tüm işlenebilir alanın yüzde 30'unu oluşturan vakıf ve miri toprakların yarısı 20 hektardan az topraklı küçük işletmelerin denetimindeydi. Bunların da yarısı, konumları «fiili olarak toprak sahibininkine denk» olan yaşam boyu kiracılar tarafından işleniyordu. Küçük vakıf ve mülk işletmelerinin diğer yarısı ise, ortakçılar tarafından işleniyordu. Büyük vakıf ve mülk işletmelerinin ise yarısı 8 hektarlık bir ortalamayla ortakçıların tasarrufundaydı. Nihayet, tüm vakıf ve mülk topraklarının geri kalan çeyreği büyük işletmeler biçimindeydi, fakat Evkaf İdaresinin türlü kısıtlamaları nedeniyle küçük işletmelere bölünmüşlerdi ve doğrudan üretici kiracılar tarafından işleniyordu(39).

Palgrave tüm işlenebilir toprakların en az yüzde kırkının küçük toprak sahiplerinden yine küçük kiracılara kiralandığını belirtmekte. Kendisi bu olguyu açıklamaya girişmiyor, ama birkaç neden ileri sürülebilir. Palgrave'in «küçük» kategorisi, kaçınılmaz olarak 20 hektardan az topraklı haneler arasındaki farklılaşmayı gizlemektedir.

(39) **Accounts and Papers** (1870), **op. cit.**, 285-287. 1863'te Kuzey Yunanistan, Trakya ve Anadolu'nun bazı bölümlerindeki işletme büyüklüğünün bölge bölge dağılımı için, bkz. Issawi'nin hazırladığı tablo, Issawi (1980), s. 203.

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarımındaki alet ve tekniklerin ilkel niteliği bir çift öküze sahip ortalama bir hanenin işleyebileceği toprak büyüklüğünün görece düşük olması sonucunu(40). «Küçük» toprak sahipleri bu büyüklüğün üstündeki toprağı kiraya vermek zorundaydılar. Hayvan ve alet mülkiyetinde de görülen benzeri farklılaşma, emek kiralamaksızın ek topraklar işleyebilen küçük kiracıları ortaya çıkarmış olabilir(41). Dahası, bir hanenin «yaşam çevrimi»nde göreli emek fazlalığı dönemleri —ayrılmadan önce çocukların çalışacak yaşta oldukları süre— ve emek açığı dönemleri olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ondokuzuncu yüzyıl boyunca sık sık girdiği savaşlarda önemli boyutlara ulaşan insan kaybı, kırsal alanlardaki emek, özellikle de yetişkin genç erkek darlığını kaçınılmaz olarak şiddetlendirdi(42). Bu tür demografik etkenler, küçük toprak sahipleri arasındaki kiracılık ilişkilerini büyük ölçüde açıklayabilir(43). Ve nihayet, kent sakinlerinin toprak mülkiyeti bu tür kiracılık anlaşmalarına oldukça sık rastlanmasının önemli bir nedeni olabilir(44).

1830'larda, büyük çiftliklerden bir kısmının müsadere edilmesinden sonra, ortakçılık büyük mülk topraklarda hakim biçim haline geldi(45). Kiracılık anlaşmaları, toprak ağası ve kiracının göreli güçlerine, toprağın niteliğine ve geleneğe bağlı olarak bölgeden bölgeye farklılıklar gösteriyordu. Ancak, çoğu durumda, devlete vergi ödenip tohum, alet ve hayvanlar için bir pay ayrıldıktan sonra, ürün eşit olarak bölünüyordu(46). Kiracılık anlaşmasının süresi de, yine iki tarafın göreli güçlerine bağlıydı. Toprak ağaları, özellikle kiracı bulmanın güç olmadığı yörelerde, kiracılardan en yüksek verim ve artığı sağlayabilmek için, anlaşmaları her yıl yenilemeyi yeğliyorlardı. Bu makalede ele alınan dönem boyunca, ortakçılık, büyük

(40) Palgrave'e göre, bir çift öküze sahip bir aile için sekiz hektar. Bkz. **Accounts and Papers** (1870), **op. cit.**

(41) Bu orta köylüler, aslında, kendi sermayelerini de birlikte getiriyorlardı. Yalnızca bir emekçi değil, fakat kendi kapitalisti olarak ortakçı. Bkz. Marx (1967), Cilt 3, s. 803.

(42) Chayanov (1966) ve Boratav (1980).

(43) Bu sorun üzerine, diğerleriyle birlikte, bkz. Kurmuş (1974), **passim.**

(44) Boratav (1980), ss. 84-89.

(45) **Accounts and Papers,** «Ticari Raporlar», **passim.**

(46) **Accounts and Papers** (1870) **op. cit.**, s. 284. Raporun bu bölümü Issawi'de yeniden basıldı, Issawi (1980), ss 223-224.

işletmelerde hakim emek örgütlenme biçimi olarak kaldı. Bunun ne denlerini aşağıda tartışacağız.

Yüzyıl ortasında, önemsiz ve azalan sayıda büyük işletmenin toprakları bir yıl süreyle kiralanan işçiler tarafından işleniyordu(47). Palgrave'in kestirimlerine göre, bunlara ek olarak, Asya vilayetlerinin tümünde yüksek oranda mevsimlik emek gerektiren pazarlık ürünlerin üretiminde 200.000 dolayında mevsimlik ücretli işçi istihdam edilmekteydi(48). İhracata yönelmedeki hızlanış ve pamuk gibi pazarlık ürünlerin üretimindeki artışla birlikte, mevsimlik işçi sayısının esas

TABLO 2

1869 YILINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ASYA VİLAYETLERİNDE TOPRAK MÜLKİYETİ VE KİRACILIK ÖRÜNTÜLERİNİN ÖZET DAĞILIMI

Doğrudan Üretici Türü	Tablo 1 deki Biçimlere Gönderme	Tüm Doğrudan Üretici Hanelerin İçinde Yüzdesi	Toplam İşlenebilir Alanların İçinde Yüzdesi
Küçük Toprak Sahipleri / Üreticiler	A, D	31.0	27.5
Ortakçılar, küçük toprak sahiplerinden toprak kiralayan kiracılar Küçük - Küçük	B, E, F	52.4	55
Ortakçılar, büyük işletmelerdeki kiracılar, yıllık ücretli işçiler Küçük - Büyük	C, G	16.6	17.5

(47) Ortakçılık anlaşmalarındaki bölgesel farklılıklar için, bkz. **Accounts and Papers** (1870), «Report on Land Tenure», İstanbul, Edirne, Çanakkale, Trabzon, Manastır ve Selanik'teki Konsoloslardan raporlar, ss. 273-312. **Issawi** (1980), ss. 217-218'de bir özeti mevcut. Bir yörede bir arada varolan farklı kiracılık biçimlerine örnek için, bkz. **Accounts and Papers,** 1880 yılı için Trabzon'dan Ticari Rapor. Aynı zamanda, Güran (1978), ss. 133-134.

(48) **Accounts and Papers** (1870), **op. cit.,** s. 289.

olarak 1890'lardan sonra Selanik, İzmir-Aydın ve özellikle Adana bölgelerinde artmaya başladığı söylenebilir(49).

Konuyu basitleştirme pahasına bir an için mülk topraklarla vakıf ve miri topraklar arasındaki ayrımı gözardı edecek olursak, Tablo 1'deki verileri yeniden gruplayabilir ve böylece Tablo 2'deki doğrudan üreticilerin, farklı biçimlerdeki toprak mülkiyeti ve kiracılık arasındaki dağılımlarına ilişkin daha özet ölçümlere ulaşabiliriz.

Tablo 1 ve 2'de verilen ayrıntılı ve özet görüntüler ondokuzuncu yüzyılda İmparatorluğun Asya vilayetlerinde küçük işletme ve küçük üreticilerin yaygınlığına işaret eder. Osmanlı sosyo-ekonomik kuruluşunda küçük köylü, devletin mali temelini ve en önemli vergi kaynağını oluşturuyordu. Devletin politik ve askeri bakımdan güçlü olduğu dönemlerde eğilim merkezileşme yönündeydi. Küçük köylü üreticiler bir yandan büyük toprak ağalarına karşı korunuyor, bir yandan da ağır biçimde vergilendiriliyorlardı. Merkezi devletin zayıfladığı dönemlerde ise, devlet gelirlerinde düşüş, güçlü yerel unsurların el koyduğu tarımsal artık payında artış ve nihayet bu grupların merkezi bürokrasi yönetimine karşı politik mücadele olasılığı ortaya çıkıyordu.

Ondokuzuncu yüzyıl başları, merkezi yönetimin güçlendiği, büyük mülklerin müsadere edildiği toprağın küçük üreticilere dağıtıldığı, yerel ağaların gücünün zayıfladığı ve Osmanlı toplumsal kuruluşunda merkezileşme eğiliminin güçlendiği bir dönemdir(50). Palgrave'in raporu tüm bu değişiklikler olduktan otuz yıl sonra hazırlandı. Tarımda artan ticarileşme ve ihracata yönelmenin, toprak mülkiyeti ve kiracılık üzerindeki uzun dönemli sonuçları henüz tümüyle ortaya çıkmamıştı. Bu koşullar altında, Anadolu ve diğer Asya vilayetlerinde küçük üreticiliğin hakimiyeti şaşırtıcı olmamalıdır. Öte yandan Suriye ve Irak'ın Palgrave'in incelemesi kapsamına alınması da sonuçları küçük işletmeler lehine değiştirmiş olamaz. Aksine Suriye ve Irak'ta büyük işletmelerin Anadolu'dan daha yaygın olduğunu, genel bir gözlem düzeyinde de olsa, ileri sürebiliriz.

Öte yandan, Palgrave raporunun ana temalarından birisi, büyük

(49) **Accounts and Papers,** İzmir, Adana ve Selanik'den Ticari Raporlar, 1896-1913.

(50) Issawi (1980), ss. 202, 220 - 223, **Accounts and Papers** (1870), **op. cit.,** ss. 282-284.

çiftliklerin müsadere edilmesi ve 19. yüzyıl öncesindeki toprak tasarruf sisteminin terkedilmesinin Palgrave'e göre olumsuz sonuçları üzerinedir. Bu nedenle, küçük işletmelerin kapsamı abartılmış olabilir. Bu olası tek yanlılık için bir indirim yapılsa bile, ondokuzuncu yüzyılda Asya vilayetlerindeki işlenebilir toprakların büyük çoğunluğunun «küçük» işletmelerce ekildiği sonucu geçerliliğini sürdürecektir.

Palgrave'in incelemesinin önemli bir eksiği ortaya sadece genel bir tablo çıkarmasıdır. Bu nedenle de, toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerindeki önemli bölgesel farklılaşmalar ve kapitalizmin Anadolu'ya girişinin bölgesel olarak eşitsiz niteliği gözönüne alındığında, raporun ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarımının değişim sürecine getirdiği açıklık sınırlı kalmaktadır. Örneğin, toprak ve iklim koşulları ve sulamanın varolup olmadığına bağlı olarak, «küçük» ve «büyük» işletmelerin ortalama ölçeğinde önemli bölgesel farklılıkların ortaya çıkmış olması beklenmelidir. Üstelik, kiracılığın görünürdeki biçimleriyle doğrudan üreticiden artık çekme mekanizmaları arasında, her zaman, bire bir ilişki yoktur. Büyük toprak sahibiyle küçük kiracı arasındaki aynı kiracılık ilişkisi, diyelim ki ortakçılık, yarı-feodal üretim ilişkilerini ya da küçük meta üretimini temsil edebilir. Bu, kiracı ve toprak sahibinin görece konumlarına ve güçlerine, daha da genel olarak, ilişkinin sosyo-ekonomik kuruluş bağlamındaki niteliğine bağlıdır[51]. Ancak, üretim ilişkilerinin tarihsel evriminin ve meta üretiminin görece öneminin bölge bölge çözümlenmesi bu iki durum arasındaki ayırımı yakalamamıza yardım edebilir.

O halde, Palgrave'in sağladığı bütünsel görüntü olası tek yanlılıklarına karşın, büyük çiftliklerden pek çoğunun müsadere edilmesinden otuz yıl sonra ve yüzyıl boyunca süren ihracat için meta üretimi genişlemesinin başlangıç döneminde Anadolu'da varolan toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerinin yaklaşık bir dökümü olarak alınabilir. I. Dünya Savaşı'na kadarki yarım yüzyıl süresince toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerine ilişkin değişim dinamiklerini anlayabilmek için ise, bu bütünsel görüntüyü terketmek ve çözümlemeyi bölgeler düzeyinde sürdürmek zorunlu olacaktır. Buna giriş-

(51) Boratav (1980), pp. 22-24.

meden önce, ondokuzuncu yüzyılda İmparatorluğun merkez alanlarındaki tarımın konuyla ilgili özellikleri üzerinde kısaca duralım.

Toprak, Emek ve Devlet

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarımının önemli özelliklerinden birisi emek ve toprağın göreli oranları, birincisinin göreli kıtlığı ve ikincisinin göreli bolluğudur. Ondokuzuncu yüzyıldaki hızlı artışlardan sonra, Anadolu'daki kırsal nüfus 1600-1800 arasında net bir düşüş gösterdi(52). Tımar sisteminin çözülmesi, ardarda gelen savaşlar, köylülüğün aşırı sömürülmesi ve genel ekonomik mali kriz bu sonucun ortaya çıkmasında etkili oldu. Anadolu nüfusu ondokuzuncu yüzyılda tekrar büyümeye başladı. Fakat bu artış esas olarak Kuzey Karadeniz ve Avrupa vilayetleri İmparatorluktan ayrıldıkça Müslüman nüfusun bu alanlardan Anadolu'ya göç etmesinden kaynaklanıyordu(53). Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı merkezi bürokrasisi, mali gelirin temel kaynağını oluşturan tarımsal üretimde genişlemenin büyük ölçüde emek kıtlığını gidermeye ve ucuz ulaştırma ağını kurmaya bağlı olduğunun farkındaydı. Göçmenler, Anadolu Demiryolu boyunca Eskişehir, Ankara ve Konya'ya, Batı Anadolu'nun tarıma elverişli alanlarına ve Antalya'ya yerleştirildiler(54). Buna ek olarak, özellikle Çukurova gibi emek kıtlığının yoğun olduğu bölgelerde, göçebe aşiretlerin iskanı girişimlerinde bulunuldu(55). Bu politikaya karşın, göreli emek kıtlığı, bölgesel farklılıkları ile birlikte, I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı tarımının önemli özelliklerinden biri olmaya devam etti(56).

(52) Issawi (1980), s. 1.

(53) Issawi (1980), ss. 17-19. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca çeşitli dış alanlardan Osmanlı İmparatorluğu'na yıllık göçlerin bir kestirimi için, bkz. Pamuk (1978), Appendix IV. Merkez alanlara göçün daha genel bir incelemesi için, Eren (1966).

(54) **Accounts and Papers,** 1893-1913 yılları için Ankara, Konya ve Antalya'dan Ticari Raporlar.

(55) **Accounts and Papers,** 1873 - 1913 yılları için Adana'dan Ticari Raporlar.

(56) **Accounts and Papers,** Anadolu, Trakya ve Kuzey Yunanistan'daki konsoloslardan Ticari Raporlar, 1854 - 1913. Aynı zamanda, bkz. Ubicini (1856), ss. 325-328, ve Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi (1938), ss. 96-146, 204-210.

Toprağın göreli bolluğu, aynı madalyonun diğer yüzüdür(57). On-dokuzuncu yüzyıl boyunca Anadolu ve Kuzey Yunanistan'ın büyük bölümünde toprak yoğun, geniş tarım teknikleri kullanıldı. İşlenen topraklar, her iki ya da üç yılda bir nadasa bırakıldı(58). Özellikle ucuz ulaştırma araçlarının yokluğu nedeniyle uzak mesafe pazarları için meta üretiminin güç olduğu yörelerde, işlenmeyen topraklar, on yıl düzenli öşür ödemesi karşılığında ya da çok düşük fiatlarla devletten «satın» alınabiliyordu.

Bu koşullarda, toprağın metalaştığı alanlarda arazi fiyatları farklılık rantlarını yansıtmasına karşılık mutlak rantı esas olarak içermemektedir. Genel olarak, ele aldığımız bölgelerdeki arazi fiyatları, tarımsal mallar için dünya pazarlarındaki kısa ve uzun dönemli dalgalanmaları izlemiştir. Dünya pazarı talebinin ve ihracatın genişlemesiyle birlikte arazi fiatları 1840'tan 1870'lerin başlangıcına kadar yükseldi. 1873-1896 Dünya Büyük Buhranı sırasında düştü. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde tekrar artış gösterdi(59). Öte yandan, göreli emek kıtlığına ve tarımsal araçların ilkel durumuna rağmen, marjinal toprakların varlığı, elverişli dış ticaret hadleri ve yüksek dünya pazarı talebinin olduğu dönemlerde önemli miktarlarda yeni toprağın üretime sokulabildiği anlamına gelmektedir. Birinci Dünya Savaşı öncesi resmi Osmanlı istatistiklerinde işlenen toprak miktarları ve tarımsal üretimde büyük artışlar görülmektedir. Bu verilere inanabilmek ancak bu çerçevede ve yoğun göçlerin ve demiryollarının katkısı dikkate alınırsa mümkün olabilir(60).

Osmanlı tarımındaki üretim ilişkileri üzerine sürdürdüğümüz tartışmanın uzantılarının biraz daha işlenmesi gerekiyor. Emeğin göreli

---

(57) Büyük miktarlarda işlenmeyen alanın mevcudiyeti ve İmparatorluğun farklı bölgelerdeki emek-toprak oranları üzerine raporlardan bir örneklem için, bkz, **Accounts and Papers,** Manastır 1864; Bursa 1854 - 1857; Diyarbakır 1856, 1862, 1863; Halep 1874; Edirne 1889; Ankara 1895 için Ticari Raporlar. Aynı zamanda, Güran (1978), ss. 4-9; Nickoley (1924), s. 291; Ubicini (1856), **op. cit.** ve Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi (1938), **op. cit.**

(58) Nickoley (1924), s. 291; Güran (1978), s. 37.

(59) Shaw (1975), Quataert (1973), Chapter I.

(60) 1909-10 ve 1914-15. arasında işlenen toprakta ve toplam tarımsal üretimdeki artış için, bkz. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti (1910) ve (1911); özeti için, Güran (1978), s. 5; Eldem (1970), ss. 69-87 ve Nickoley (1924), ss. 284-5, 291-2.

kıtlığı ve marjinal toprakların göreli bolluğu küçük köylü üreticinin pazarlık gücünü arttırıyordu. Güneydoğu Anadolu'da ekonomi-dışı bağların güçlü oluşu, büyük toprak ağalarının toprakları için ortakçı bulmalarını göreli kolaylaştırıyordu. Toprak ağaları, kiracılık anlaşmasını iptal etme hakkını saklı tutmakla birlikte, kiracının topraktan atılmasına sık rastlanmıyordu. Toprak ağası - köylü bağlarının zayıf olduğu ve tarımın göreli daha ticarileştiği diğer yörelerde yüksek kaliteli toprağa sahip olan ağalar, kendilerine kiracı bulmak zorundaydılar. Bu amaçla, marjinal toprakları kendi başlarına işleyecek araçlara sahip olmayan yoksul köylülere yöneldiler. Bir diğer seçenek olarak da, küçük toprak sahibi köylüleri, tefecilik ve diğer yollarla ortakçı konumuna indirgemeye giriştiler. I. Dünya Savaşı öncesindeki on yıllar boyunca, oldukça ticarileşmiş tarıma sahip İzmir-Aydın, Adana ve Selanik bölgelerindeki büyük toprak sahipleri, görece kıt olan emeğe bağımlılıklarını azaltmak için ithal malı aletler ve emek tasarrufu sağlayan makinalar kullanmaya başladılar(61). Bununla birlikte, marjinal toprakların elde edilebilir ve emeğin kıt olduğu bir toplumsal kuruluşta, ücretler göreli olarak yüksek kalmak durumundaydı. Yıl boyu ücretli işçi kullanan büyük işletmeler, köylü aile işletmelerince yürütülen basit meta üretiminin maliyetleriyle rekabet edemezlerdi. Küçük üretici hane halkı gerekirse, daha çok çaba harcamakta ve daha düşük tüketim düzeylerine razı olabilmekteydi(62).

Küçük toprak sahibi üreticiler ve/veya ortakçı kiracılar alt biçimleriyle basit meta üretimi Osmanlı devleti tarafından ondokuzuncu yüzyıl başlarında hakim biçim olarak bir kere kurulduktan sonra, bu makalede ele alınan dönemin sonuna kadar varlığını sürdürdü. Bir çift öküze ve en temel araçlara sahip ya da bunları ödünç alabilen köylü haneler, kendi topraklarını işlediler. Boş marjinal toprakların bulunamadığı yerlerde ise, küçük ya da büyük toprak sahiplerine ortakçılık yaptılar. Belki de en önemli üretim aracı olan bir çift öküze sahip olmayan ya da kötü hasat ve sürekli borçluluk nedeniyle öküzlerini satmak zorunda kalan mülksüz ortakçılar olarak emeklerini büyük toprak ağalarına sundular. Köylü hane halklarınca

(61) **Accounts and Papers,** İzmir, Adana ve Selanik'ten Ticari Raporlar. İzmir-Aydın bölgesi için aynı zamanda, bkz. Quataert (1973), Chapter 7 ve Kurmuş (1974).

(62) Chayanov (1966) ve Friedman (1978), ss. 559-564.

sürdürülen basit meta üretiminin yaşamasında bir diğer faktör de Osmanlı devletiydi. Osmanlı devleti bir yandan, küçük köylülüğü ağır biçimde vergilendirirken bir yandan da tarımsal artıktaki payını devlet aleyhine genişletecek ve hatta merkezi bürokrasinin siyasi egemenliğine karşı çıkacak, güçlü bir toprak ağaları sınıfının ortaya çıkmasını engellemekteydi.

Köylülüğün devletçe vergilendirilmesi, ondokuzuncu yüzyıl süresince tarımsal artığa el koymanın en önemli mekanizmalarından birini oluşturmaktaydı. Kırsal sınıfların ödediği çeşitli vergiler arasında öşür, gayrisafi tarımsal üretimin önceden belirlenmiş bir yüzdesi olarak, Osmanlı devletinin temel mali gelir kaynağını oluşturuyordu(63). Öşür gelirleri, tımar sisteminin çözülüşünden sonra, açık arttırma yolu ile mültezimlere devredilmeye başlandı. Mültezimler devletin toplam artıktaki payını azaltmakla kalmayıp, doğrudan üreticiler üzerindeki sömürü oranını da arttırdılar(64). Devlet aygıtının güçlendirilmesine ve bu doğrultudaki birkaç girişime karşın, iltizam ondokuzuncu yüzyıl süresince terkedilmedi(65). Yerel olarak güçlü mültezimler vergi gelirlerinin büyük bir bölümüne el koymayı sürdürdüler.

1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra öşür gayrisafi tarımsal üretimin yüzde onu olarak sabitleştirildi. Önceleri çoğunlukla aynî, fakat giderek nakdi olarak ödenmeye başladı. Tarımsal fiatların düşük olduğu yıllarda mültezimler ödemeyi çoğunluk nakdi olarak talep ettiler ve öyle de aldılar. Yüzde on oranı, devletin mali buhranının yoğunlaştığı yıllarda yüzde 15'e kadar yükseliyordu(66). Öşürün yanı-

(63) Osmanlı hazinesine giren öşür gelirleri, 1887-88'de 4.25 milyon Osmanlı lirasından, 1910-11'de 7.18 milyona çıkmıştır. Öşür gelirleri, 1887-88'de bütün vergi gelirlerinin yüzde 27.1'ini ve 1910-11'de yüzde 25.0'ını oluşturuyordu. Hayvan vergisi (ağnam) gelirleri ise aynı dönemlerde, sırasıyla yüzde 11.5 ve yüzde 7.6'lık bir katkı sağladı. Shaw (1975), ss. 451-453. Öşür gelirlerindeki bu önemli yükselmenin ne kadarının tarımsal üründen, ne kadarının ise vergi toplanması sürecinde devletin etkinliğinin artmasından kaynaklandığı açık değil. Bknz. dipnotu 7.

(64) Yıldan yıla ya da kısa dönemli vergi toplamaya yönelik iltizam sisteminin yerini, onsekizinci yüzyılda malikane sistemi almaya başladı. Bkz. Genç (1975).

(65) Shaw (1975); Quataert (1973), Cahpter I.

(66) Bütçe açıklarının büyük miktarlarda dış borçla bile kapatılamadığı 1860 sonlarında öşür oranı, 1868'de yüzde 15 ve 1869-1872 arasında yüzde 12.5'a yükseltildi. 1873 ve 1874'lerde yüzyılın en büyük kıtlığı Anadolu'yu kasıp kavurur.

sıra, ağnam (hayvan vergisi) gibi diğer kırsal vergilerin varlığı safi tarımsal üretimin bir çeyreğine ve hatta daha fazlasına el konulması anlamına gelmekteydi[67]. Ayrıca vergiler takdir edilirken küçük köylülüğe yüklenilip büyük toprak sahiplerinin kollanması nedeniyle kırsal alanlardaki vergiler, gelirler azaldıkça oranların arttığı bir yapı göstermekteydiler[68].

Düşük verimlilik düzeyi, üretimin hava koşullarına bağımlılığı ve ağır devlet vergilendirmesi altında, hem küçük toprak sahibi üreticiler hem de kiracılar, yüzde 20'den yüzde 120'ye değişen faiz oranları uygulayan tefecilere sürekli borçlu durumdaydılar[69]. Mültezim ve kiracılık durumunda toprak sahibi payını aldıktan sonra geriye ne kalıyorsa, ona da tefeci el koyuyordu[70]. Küçük üreticiler, bir yıldan diğerine varlıklarını sürdürebilmek için mücadele vermek zorundaydılar. Bu köylüler için, toprak ve araç-gerecin ıslahına yönelik sermaye yatırımları duyulmamış bir şeydi. Öte yandan aynı dönemde kentlerdeki geleneksel manüfaktür, ithal edilen sanayi mallarının rekabeti karşısında gerilemekteydi. Kentsel alanlar, yeni istihdam olanakları sağlayamadığı için son derece elverişsiz koşullara ve

---

ken öşür oranı yüzde 12'ydi. 1880'lerde, dünya ekonomisinin Büyük Buhranı ve Düyunu Umumiye'ye büyük borç ödemeleri devletin mali bunalımını yoğunlaştırdığında, oran yeniden yüzde 11.75'e yükseltildi.

(67) **Accounts and Papers** (1870), **op. cit.** s. 283. Kırsal kesimlerce ödenen değişik vergi türlerinin ayrıntılı bir listesi için bkz. **Accounts and Papers,** 1868 yılı için Trabzon'dan Ticari Rapor. Nakdi olarak ya da yol yapımında çalışarak ödenebilen yol vergisi için, bkz. **Accounts and Papers,** Trabzon 1867, 1872, 1883; Selanik 1868 için Ticari Raporlar; **Accounts and Papers** (1884), «Special Report on Road Building in Turkey.» Aynı zamanda, Shaw (1975), ss. 432-433, 457.

(68) Küçük köylülüğün vergi yükü için, bkz. Aktan (1966), Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi (1938), ss. 65-70, 206 ve **passim.** Mültezimlerin keyfi davranışları için bknz. **Accounts and** Papers, Halep'ten Ticari Rapor, 1874.

(69) Güran (1978), ss. 133. ff. Tefecilerce talebedilen faiz oranlarının bir örneklemi için, bkz. Issawi (1980), ss. 341-43; **Accounts and Papers,** 1867 Trabzon, 1867 Edirne; 1883 Van; 1898 Trabzon'dan Ticari Raporlar.

(70) Anadolu köylülerinin yaşam koşullarının ayrıntılı bir betimlemesi için, bkz. **Accounts and Papers** (1871), «Condition of the Industrial Classes in Foreign Countries», ss. 736-744.

yoksulluğa rağmen marjinal toprakların kırsal alanlardan kentlere kitle göçleri engelliyordu(71).

Hasadın istisnai ölçüde kötü olduğu yıllarda devlet, üreticinin tüm borç ödemelerini bir sonraki yıla erteleyerek, müitezimin hasat yerine tefecilerden önce varmasını sağlıyordu. Dahası, devlet kendi mali tabanını, küçük köylülüğü, toprak ağalarına ve artan toprak mülkiyeti yoğunlaşmasına karşı korumak amacıyla özellikle buhran dönemlerinde, borcunu ödeyemeyen üreticinin toprağına el konulamayacağı doğrultusundaki yasanın uygulanmasını sağlayacak fermanlar çıkarmaktaydı(72). Bu koşullar altında tefecilerin borçlarını ödemeyen köylülerin tutuklanmayışından yakınmaları, sık olmamakla birlikte, duyulmuyor da değildi(73).

Borç para verme işlerine, farklı bölgelerde farklı guruplar egemendi. Yarı-feodal üretim ilişkilerinin ve/veya güçlü toprak ağalarının hüküm sürdüğü yörelerde tefeciler, genellikle ağalardı. Büyük toprak sahipleri tefecilik yoluyla yalnızca artıktan daha büyük bir pay elde etmekle kalmıyor, köylülerin sürekli borçluluğu nedeniyle, göreli emek kıtlığı koşullarında kendi toprakları için kiracı bulma işini de sağlama bağlamış oluyorlardı. Öte yandan, küçük mülkiyetin hakim olduğu Orta Anadolu ve pazar için üretimin önemli ölçüde genişlediği bölgelerde tefeciliği, tüccarlar, mültezimler ve kent merkezlerinde oturan diğer unsurlar ellerinde tutuyorlardı(74).

III — BÖLGESEL TOPRAK MÜLKİYETİ VE KİRACILIK ÖRÜNTÜLERİ

Bu son bölümde incelenecek olan sorun şöyle tanımlanabilir: ticaret sermayesi tarafından yürütülen dünya kapitalizminin girişi

(71) Kaba hesaplamalar ondokuzuncu yüzyıl boyunca Kuzey Yunanistan ve Anadolu'da (Istanbul dışında) kentleşmenin çok sınırlı kaldığını gösteriyor. Hep toplam nüfus hem de İstanbul dahil kentsel nüfus 1830-1912 arasında kabaca iki katına çıktı. Aynı dönemde, toplam içinde kentsel nüfusun payı yüzde 17' den 22'ye yükseldi. Issawi (1980), ss. 34-35.

(72) Barkan (1940); Güran (1978), s. 136; **Accounts and Papers,** Ticari Raporlar, **passim.**

(73) Örneğin, **Accounts and Papers,** 1880 Trabzon'dan Ticari Rapor.

(74) **Accounts and Papers,** 1856 Diyarbakır; 1858 Kavala; 1859 Manastır; 1867 Trabzon ve 1894 Ankara'dan Ticari Raporlar.

TABLO 3
1900'LER OSMANLI TARIMI İÇİN BAZI GÖSTERGELER

BÖLGELER	EMEK VE TOPRAK			TARIMSAL ÜRETİMİN BİLEŞİMİ	KENT PAZARLARININ ÖNEMİ	DEMİRYOLLARININ YOĞUNLUĞU		İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜNÜN DAĞILIMI (TOPLAM İŞLETMELERİN YÜZDESİ OLARAK)			
	Toplam Nüfus	İşlenen Alan	Kırsal Nüfus Yoğunluğu			1875	1900	10 Dönümden Küçük	10 - 50 Dönüm	50 Dönümden Büyük	Dönüm Olarak Ortalama Büyüklük
	1A	1B	1C	2	3	4A	4B	5A	5B	5C	5D
Kuzey Yunanistan	1.63	4.6	310*	10.9	15*			30	52	18	19
Trakya	1.15	4.4	233	11.9	11			55	28	17	24
K. Yunanistan ve Trakya	2.78	9.0	268*	11.4	13	5.3	13.7	40	42	18	21
B. Anadolu ve Marmara	5.20	14.9	220	18.6	37*	2.2	8.6	31	46	23	35
D. Karadeniz	1.34	3.7	342	3.2	6	—	—	43	42	15	18
Adana	0.50	4.7	91	35.1	15	—	1.7	17	36	47	77
Orta Anadolu	4.70	19.6	215	6.6	11	—	2.5	23	52	25	35
Doğu Anadolu											
Orta Eşik	1.15	5.2	194	10.1	12	—	—	41	41	18	21
Güney Eşik	0.81	6.5	101	9.7	20	—	—	23	37	40	58

(*) Yaklaşık rakamlar

TABLO 3 (devam)
NOTLAR VE TANIMLAR

GÖSTERGELER / BİRİMLER / KAYNAKLAR

1A Milyon olarak 1907-1909'da Toplam Nüfus, Osmanlı İstatistiklerine dayanarak Güran (1978), s. 5.

1B Bin Kilometre Kare olarak 1907-1909'da İşlenen Alan, Güran (1978), s. 5.

1C Kırsal Nüfus / Kilometre Kare olarak İşlenen Alan. Kırsal nüfusu Issawi'nin verdiği kentsel nüfusu toplam nüfustan çıkararak hesapladık. Kentsel Nüfus için bk. Issawi (1980), ss. 34-35.

2 Yüzde olarak Toplam İşlenen Alan içinde Endüstri Bitkileri ve Bağların Payı, 1907-1909, Osmanlı İstatistiklerine dayanarak, Güran (1978), s. 20.

3 Yüzde olarak, 1912 Nüfusuyla 20.000'den kalabalık Kentlerin Nüfusu / 1907 - 1909 Toplam Nüfusu.

4A 1875'te her bin kilometre kare yüzey alana düşen demiryolu uzunluğu. Eldem (1970), ss. 164-5.

4B 1900'de her Bin Kilometre Kare alana düşen demiryolu uzunluğu.

5A (10 dönüm altındaki işletmeler / Toplam işletme sayısı) yüzdesi, 1 dönüm = 0.0913 hektar.

5B 10-50 dönüm arasındaki işletmelerin yüzdesi.

5C 50 dönümün üzerindeki işletmelerin yüzdesi.

5D Dönüm olarak ortalama işletme büyüklüğü. Tümü 1907-1909 için, kaynak: 1907-1909 Osmanlı Tarım Sayımına dayanarak, Güran (1978), s. 28.

BÖLGELERİN TANIMI (SANCAKLARIN VE DİĞER İDARİ BİRİMLERİN ADLARI)

K. Yunanistan: Selanik, Manastır **Trakya:** Edirne **Batı Anadolu ve Marmara:** İzmit, Biga, Hüdavendigar, Aydın / İzmir **Doğu Karadeniz kıyısı:** Trabzon **Orta Anadolu:** Kastamonu, Ankara, Konya, Sivas.

Doğu Anadolu **Orta Eşik:** Erzurum, Mamuretulaziz;
Güney Eşik: Diyarbakır, Bitlis, Van.

ve Osmanlı tarımının ticarileşmesi süreçleri demiryolu ve liman yapımına yatırılan önemli miktarlardaki yabancı sermayeyle hızlandırıldı. Öte yandan, Avrupa devletleri karşısında çok zayıf durumda olmasına karşın, Osmanlı devleti resmi bağımsızlığını hiçbir zaman kaybetmedi. İmparatorluk üzerinde sömürge yönetimi hiçbir zaman kurulmadı. Bu nedenle, yabancı sermaye kapitalist üretim ilişkilerini kurmak ve geniş imparatorluk alanlarını bir veya birkaç ürünün ekimine dönüştürmek için, üretim sürecine doğrudan müdahale edemedi. Böyle bir bağlamda, doğrudan üreticiden artık çekme me-

kanizmaları nasıl değişti? Tarımda artan ticarileşmeyle birlikte, piyasayı içeren mekanizmaların önem kazanması beklenir. Fakat bu bölümde biz daha çok piyasa-dışı mekanizmalarla, toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerinin bölge düzeyinde çözümlemesiyle ilgileneceğiz.

Tablo 3'te özetlenen göstergelerin işaret ettiği gibi, ondokuzuncu yüzyılda İmparatorluğun «merkez» alanlarındaki, Kuzey Yunanistan, Trakya ve Anadolu'daki, tarım, toprak ve emeğin göreli oranları, iklim, toprak koşulları, üretimin bileşimi ve yerel kent pazarlarının göreli önemi açısından önemli bölgesel farklılıklar gösteriyordu. Öte yandan, ana limanlara yakınlık, ucuz ulaştırma araçlarının varlığı, yabancı sermaye tarafından demiryolu yapımının zamanlaması, dünya pazarınca uyarılan tarımsal ticarileşmenin derece ve dönemleştirilmesi, toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerinin tarihsel evrimi de, aynı derece önemli bölgesel farklılıklar göstermekteydi.

Aşağıdaki çözümleme üç bölge, ya da üç bölge tipi üzerinden yürütülecek. I. Tip Bölge, Kuzey Yunanistan, Trakya, Batı Anadolu, Doğu Karadeniz kıyısı ve Adana bölgesini içeriyor. Bu alanlar, daha önce değilse bile, ondokuzuncu yüzyılın görece erken dönemlerinde dünya pazarları için meta üretimine başlamışlardı. 1913'e gelindiğinde İmparatorluğun tarımı en ticarileşmiş, en ihracata yönelik bölgelerini oluşturuyorlardı. II. Tip Bölge, 1890'ların başında Anadolu Demiryolu'nun Alman sermayesi tarafından yapımına kadar uzak mesafe pazarlarından yalıtılmış durumda olan Orta Anadolu'yu içeriyor. Bu bölgede 1890 sonrasında İstanbul ve Avrupa pazarları için tahıl üretimi küçük ve orta köylü mülkiyetinde hızla genişledi. III. Tip Bölge, dünya pazarlarının ve dünya kapitalizminin etki alanı dışında kalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu içine alıyor. Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de yarı-feodal üretim ilişkileri hakimken, Doğu Anadolu'da küçük köylü mülkiyetinin göreli daha güçlü olduğunu görüyoruz. Şimdi bu bölgelerin her birinde meta üretimi, toprak mülkiyeti ve kiracılık ilişkilerinin ondokuzuncu yüzyıl boyunca gösterdiği değişimin ayrıntılı çözümlemesine geçeceğiz(75).

(75) Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer alanlarında, Suriye ve Lübnan'da değişen toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntüleri için bkz. Smilianskaya (1958); Warriner (1944) ve Baer (1962).

Orta ve Güney Eşikleriyle Doğu Anadolu

Ondokuzuncu yüzyılda dünya pazarınca uyarılan tarımın ticarileşmesi ve kapitalizmin girişi süreçlerinden en az etkilenmiş bölge olan Doğu Anadolu ile başlıyoruz. Demiryollarının yokluğu nedeniyle, bölgenin tarımsal üretimi 1910'ların başlarına kadar uzak mesafe pazarlarına düzenli biçimde yöneltilemedi. Hasadın iyi olduğu yıllarda sınırlı miktarda tahıl, deve kervanlarıyla Halep üzerinden İskenderun limanına nakledildiyordu. Ancak yirminci yüzyılın başlarında, bölgenin tahılı ara sıra ve sınırlı ölçüde Musul, Bağdat ve Hindistan pazarlarına gönderilmeye başlandı[76]. Kötü hasat yılları kıtlığa yakın koşullara yolaçarken, ender görülen iyi hasat yılları da küçük köylülük için neredeyse aynı oranda bir felaketi getirmekteydi. Böyle yıllarda fiyatlar düştüğü için köylüler tefecilere olan borçlarını ödeyemiyorlardı. Ele aldığımız dönem boyunca bölgenin ana ihracat ürününü, sınırlı miktarda tiftik oluşturmuştur[77].

Halep de dahil olmak üzere Güneydoğu Anadolu, onyedinci, hatta belki de onsekizinci yüzyıl boyunca Anadolu'nun en kentleşmiş bölgesiydi. Genel nüfus yoğunluğunun düşük olmasına ve ondokuzuncu yüzyıl süresince hemen hiçbir kentsel büyüme görülmemesine karşın, ondokuzuncu yüzyılda nüfusun beşte birinden çoğu bölgenin orta büyüklükteki kasabalarında yaşamaya devam etti. (Bkz. Tablo 3) Bu nedenle, yerel kentsel pazarlar için bir miktar meta üretimi söz konusuydu. Mamuretulaziz sancağı, bu açıdan bir örnek olarak gösterilebilir. Bu sancaktaki Türk ve Ermeni köylüleri, bölgenin kentsel pazarları için meyva, sebze ve diğer ticari ürünlerin yetiştirilmesinde uzmanlaşmışlardı[78].

Toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerine gelince, bölgenin Orta ve Güney eşikleri farklı yollar izlediler. Onaltıncı yüzyılda Osmanlı devleti, Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır, Bitlis ve Van sancaklarında, askeri yükümlülük ve düzenli haraç ödemeleri karşılığında Kürt aşiretlerinin özerkliğini tanımıştı[79]. Köylü üreticiden artığı atanmış bir devlet görevlisi yoluyla çekip alan Tımar rejimi, bu

(76) **Accounts and Papers,** 1900-1913 yılları için Diyarbakır, Halep, Erzurum ve Van'dan Ticari Raporlar.

(77) **Accounts and Papers,** Diyarbakır ve Van'dan Ticari Raporlar, **passim.**

(78) **Accounts and Papers,** Harput'tan Ticari Raporlar, **passim.**

(79) Uzunçarşılı (1951) ve Yerasimos (1974), C. I, ss. 248-51.

bölgede hiçbir zaman kurulmadı. Aşiret reislerinin politik, idari ve hukuki özerklikleri ve ağa-köylü bağları güçlülüğünü korudu. Devletin 1830'lardaki merkezileşme girişimi, bazı büyük toprakların müsadere edilmesine yolaçtı([80]). Bununla birlikte, aşağıda tartışacağımız gibi, bütün bu önlemler bölgedeki aşiret reislerinin politik, toplumsal ve ekonomik güçlerini fazla etkilemedi.

Yüzyılın geri kalan bölümü boyunca, Güneydoğu Anadolu'da üretim ilişkilerinin evrimini bu çerçeve içinde çözümlemek gerekir. Bir yandan, emeğin göreli kıtlığı ve on yıllık öşür ödemesi karşılığında veya düşük fiyatlarla marjinal toprakların devletten satın alınabilmesi, küçük köylü mülkiyetinin direnişini güçlendirmiş olabilir. Öte yandan, göçer ya da yerleşik Kürt aşiret reislerinin süregelen güçlerinin, toprak sahipliğinden ya da yalnızca iktisadi faktörlerden kaynaklanmadığını unutmamak gerekir([81]).

1830'lar sonrasında yerel ağaların topraklarını ve iktisadi güçlerini geri almaları sürecinde çeşitli mekanizmalar sözkonusuydu. 1858 Arazi Kanunnamesi fiilen varolan toprak mülkiyetini tanıdı. Böylece aşiret reislerini büyük toprakların yasal sahipleri durumuna getirdi([82]). Bu toprak ağaları, 1858'den sonra, geniş miri toprakları ucuz fiatlarla devletten satın almaya başladılar([83]). Bu toprakların çoğu, kiracı bulmadaki güçlükler ve uzak mesafe pazarları için üretimde ulaştırma engelleri nedeniyle, işlenmeksizin kaldı([84]). İkinci olarak, Kürt aşiret reisleri küçük toprak sahibi köylüleri ortakçı durumuna indirgeyerek kendilerine kiracılar sağlamak için, ekonomik ve ekonomi-dışı güçlerini kullandılar. İmparatorluğun diğer böl-

(80) **Accounts and Papers** (1870), **op. cit.** Issawi (1980), ss. 220-221; **Accounts and Papers,** 1856 yılı için Diyarbakır'dan Ticari Rapor.

(81) Toprak mülkiyeti örüntülerinin çözümlemesi bölgede çok sayıda göçerin varlığı nedeniyle, kaçınılmaz olarak karmaşıklaşmaktadır. Oldukça yüksek görünen bir kestirime göre, Diyarbakır ve Erzurum sancağındaki göçer nüfus 1860'ların sonunda altıyüz bini aşıyordu. Bu, eğer doğruysa, iki sancağın toplam nüfusunun yarısını göçerlerin oluşturdukları anlamına gelir. Bkz. **Accounts and Papers** (1871), «Condition of the Industrial Classes in Foreign Countries», Diyarbakır'daki konsolostan rapor.

(82) Barkan (1940); **Accounts and Papers,** 1863 yılı için Diyarbakır'dan Ticari Rapor.

(83) **Accounts and Papers,** Diyarbakır'dan Ticari Rapor, 1863.

(84) **Accounts and Papers,** 1863, 1867, 1884 Diyarbakır ve 1884 Van'dan Ticari Raporlar.

gelerinde, küçük toprak sahibi üreticileri desteklemek için devlet arasıra bu sürece müdahalede bulunmaktaydı. Ancak Güneydoğu Anadolu'da Kürt aşiretleri ve ağaların yüzyıllardır süregelen özerklikleri, ondokuzuncu yüzyılda da kırılmadı[85]. Bölgedeki toprak ve emeğin göreli oranları ve büyük çiftliklerde uzak mesafe pazarları için meta üretimine geçmenin güçlüğü nedeniyle, küçük köylü mülkiyetinin varlığını sürdürdüğünden şüphe edilemez. Öte yandan unutulmamalıdır ki, Tablo 3'te özetlenen resmi Osmanlı istatistikleri yirminci yüzyılın başlarında ortalama işletme büyüklüğü ve işletme büyüklüğünün dağılımı açısından, Güneydoğu Anadolu'nun, Adana sancağından sonra en eşitsiz dağılıma sahip bölge konumunda olduğunu göstermektedir.

Doğu Anadolu'nun, Erzurum ve Mamuretulaziz sancaklarını içeren Orta Eşiğinde ise yarı-feodal üretim ilişkileri aynı ölçüde güçlü değildi. Türk ve Ermenilerden oluşan nüfusun etnik bileşimi farklıydı[86]. Tarımdaki nüfus yoğunluğu da, Güneydoğu Anadolu'dakinden yüksekti. Bu ve diğer etkenler biraraya gelerek, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin hakim olduğu bir mülkiyet örüntüsüne yolaçtı. (Bkz. Tablo 3) Ucuz ulaştırma biçimlerinin yokluğu, işlenen alanların ve uzak mesafe pazarları için üretimin miktarını sınırladı. Uzun mesafelere tahıl nakliyatı, ancak başka yörelerde kıtlık fiatları geçerli olduğu zaman yapılabiliyordu. Erzurum'da geçimlik tarım ve hayvancılık hakimken, iklim ve toprak koşullarının daha elverişli olduğu Mamuretulaziz'de bölgesel pazarlar için meta üretimi ve pazarlık ürün yetiştirilmesi görece daha yüksek oranlara ulaştı. Bu bağlamda, devlet vergilendirmesi ve tefecilik, doğrudan üreticiden artığı çekip almanın temel mekanizmaları oluyordu. Son olarak, 1913'e kadarki dönemde, Mamuretulaziz sancağı dışında,

---

(85) Bölgede büyüyen genç Z. Gökalp'in gözlemleri için, bkz. Beysanoğlu (1956). Yirminci yüzyıl toprak anlaşmazlıklarının geçmişi önemli ölçüde aydınlatan bir derlemesi ve çözümlemesi için bkz. Yalman (1971).

(86) İ. Hüsrev Tökin, 1920'ler sonu ve 1930 başlarında toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerini incelerken, ağa-köylü bağlarının çok güçlü olduğu Güney Eşiğindeki Kürt yerleşim merkezleri ile Erzurum'daki Türk köyleri arasında benzer bir farklılaşmaya işaret ediyor. Hüsrev (1934), ss. 176-186. Ayrıca bknz. Sussnitzki (1917).

Doğu Anadolu bölgesinde yüzyıllardır kullanılagelen tarımsal araç ve tekniklerde hemen hiçbir ilerleme olmadığını kaydedelim(87).

Batı Anadolu, Trakya ve Kuzey Yunanistan

Elverişli toprak ve iklim koşulları ve ana limanlara yakınlık nedeniyle, Batı Anadolu kıyıları, Trakya ve Kuzey Yunanistan'da tarım ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinden önce bile göreli olarak ticarileşmiş durumdaydı. Selanik ve İzmir, onsekizinci yüzyılda önemli ihracat limanları durumundaydılar(88). 1838-1841 Serbest Ticaret Anlaşmalarının, tahıl ihracatına konulan kısıtlamalar dışında, Osmanlı devletinin hammadde ve gıda maddeleri ihracatı üzerine geçici, yıldan yıla kısıtlamalar koyma gücünü ortadan kaldırması ile bu alanlar ve bunların iç bölgeleri ihracatın en hızlı genişlediği yöreler oldular(89). Bu süreç, Serbest Ticaret Anlaşmalarını izleyen on yılda ve dünya ekonomisinin 1848-1873 uzun dönemli genişlemesi boyunca kesilmeksizin sürdü. Daha önce de belirtildiği gibi, Kırım ve Amerikan İç Savaşı dönemlerinin bu genişlemedeki payı büyüktür. Bu dönemler, yalnızca tarımın ihracata yönelmesi açısından değil, aynı zamanda büyük miktarlarda Avrupa mamullerinin, özellikle tekstil mallarının ithalatı ve yerli manüfaktür faaliyetlerinin gerilemesi açısından da önemlidir(90). Dünya kapitalizmi kırsal alanlara girdikçe tarım ve endüstri arasındaki işbölümünü parçalayarak, tarımda ihracata yönelik bir uzmanlaşmayı güçlendirmeye ve Avrupa mamullerine olan pazarı genişletmeye başladı. Bu bölgelerde en yakın limanlara ulaştırma maliyetleri, önemsiz olmamakla birlikte, Doğu Anadolu'da görüldüğü gibi mutlak anlamda bir engel oluşturmadı. Avrupa sermayesi tarafından 1860'larda İzmir'in iç bölgelerinde ve 1870 başlarında Trakya ve Kuzey Yunanistan'da demiryollarının yapımı ulaştırma maliyetlerini önemli oranda düşürdü. Ancak bu alanlardaki ilk ihracat genişlemesinin büyük bir kısmı demiryollarının ta-

(87) **Account and Papers,** 1906 Erzurum; 1879, 1906 Van; 1902 Halep; 1907 Diyarbakır'dan Ticari Raporlar; Issawi (1980), ss. 216-220. Quataert (1973), Chapter 7.

(88) Svoronos (1956); Masson (1911); Paris (1957); Veinstein (1976); Ülker (1974).

(89) Puryear (1935); Bailey (1942); **Accounts and Papers,** İzmir ve Selanik'ten Konsolosluk Raporları; Issawi (1980), pp. 80-82, 103-105, 108-111.

(90) Geleneksel Zanaatlerin direnişini ve çöküşünü bir başka çalışmada ele alacağız.

mamlanmasından önce gerçekleşmişti(91). Aynı alanlardaki ikinci ihracat genişleme dönemi yüzyılın son çeyreğinde değil, demiryolları daha iç bölgelere yayıldıktan sonra ve dünya ekonomisinin, Büyük Buhranını izleyen 1896-1913 genişleme dönemi sırasında gelecekti. Tarımın ticarileşmesi ve ihracata yönelmesiyle birlikte kuru üzüm tütün, incir, pamuk, ham ipek ve zeytinyağı, bu alanların en önemli ihracat ürünleri oldular(92).

Toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerinin incelenmesine, büyük kapitalist işletmeler kurma yolundaki İngiliz girişimlerini tartışarak başlıyoruz. İzmir-Aydın demiryolunun İngiliz sermayesi tarafından yapımı ve 1866'da yabancıların toprak mülkiyetine izin verilmesinden sonra, İngiliz uyruklular, İzmir'in iç bölgelerinde önemli miktarda toprak satın almaya ve ihracata yönelik büyük çiftlikler işletmeye başladılar(93). Bir kestirime göre, kapitalist İngiliz çiftçiler 1868'e kadar İzmir Bölgesindeki tüm işlenebilir toprakların üçte birini ve 1878'e kadar da büyük çoğunluğunu satın almışlardı(94). Bu kapitalistler, çiftlikleri için önemli miktarda tarımsal makina ve araç ithal ettiler. Büyük miktarlarda sermaye yatırarak mevcut üretim biçimini dönüştürme girişimi başlıbaşına önemli bir olaydır. Ancak görüşümüze göre, İngilizlerin kapitalist çiftlik girişimlerindeki ve daha genel olarak Anadolu'ya İngiliz nüfusu yerleştirme girişimlerindeki kesin başarısızlıkların nedenleri de, aynı derecede önemlidir. Toprağın göreli bol —marjinal topraklar kolayca elde edilebilirdi— ve emeğin göreli kıt olduğu Batı Anadolu'da kapitalist İngiliz çiftçileri, büyük işletmeleri için gereken ücretli emeği kolayca sağlayamadılar. Tam sömürgelerde, sömürge yönetimi varolan üretim biçimini parçalayarak ücretli emeği kurmak için örneğin kişi başına nakdi vergi yoluna başvurabilir, zor kollanabilir ya da başka önlemler alabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu, ondokuzuncu yüzyıl boyunca siyasi bağımsızlığını tümüyle kaybetmedi. Osmanlı devleti, özellikle küçük köylülük devletin esas mali tabanını oluşturduğu için, Ingiltere'nin baskısına karşın

(91) Eldem (1970), ss. 164-165; Issawi (1980), ss. 103-105, 108-11

(92) Nickoley (1924), ss. 286-291; Quataert (1980), ss. 40-42; Issawi (1980), ss. 236-268.

(93) Kurmuş (1974), ss. 99-115.

(94) Kurmuş (1974), ss. 102-103.

doğrudan üreticileri üretim araçlarından koparmak için gerekirse zor kullanmaya yanaşmadı([95]).

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinden önce ayanların yerel yönetici, mültezim, tüccar ve büyük toprakların fiili sahipleri olmalarından kaynaklanan önemli politik ve iktisadi nüfuzlarına karşın, Batı Anadolu ve Trakya'da feodal yükümlülükler ve feodal üretim ilişkileri güçlü değildi. Devletin merkezileşme atılımı sırasında ayanların gücü azaltıldı, büyük işletmelerin bazıları müsadere edilerek küçük köylülüğe dağıtıldı. Böylece, ortakçılara kiralanan bazı büyük işletmelerle birarada küçük toprak sahibi üretici köylüler ve küçük işletmelerdeki kiracı köylülerin hakim olduğu bir örüntü altında, ihracat için meta üretiminin genişlemesi ve altyapıya ticaret ve bankacılığa yönelik yabancı sermaye girişi başladı. 1863'te İzmir yöresinde «işlenen toprakların en büyük bölümü köylülerin mülkiyetindeydi» ve bu işletmelerin büyüklüğü (1.2-8 hektar) arasındaydı([96]). Edirne sancağında ise bir kestirime göre tüm işletmelerin üçte ikisi 20 hektarın altındaydı ve yüzde 30'u da 20-40 hektar arasındaydı([97]).

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Selanik ve Manastır sancaklarında ise büyük işletmeler ve çiftlik sistemi hüküm sürdü([98]). Bir kestirime göre, 1859'da Manastır sancağındaki tüm toprakların dörtte üçü büyük toprak ağalarının elindeydi([99]). Selanik sancağı için yapılan bir kestirime göre de, 1863'te tüm işletmelerin yüzde 40'ı 200 hektardan büyüktü([100]). İmparatorluğun Batı Anadolu vilayetleriyle karşılaştırıldığında, ağa-köylü bağları Kuzey Yunanistan'da oldukça güçlüydü. 1818'de İmparatorluğun Avrupa vilayetlerinde angaryanın resmi olarak kaldırılmasına([101]), 1839 Tanzimat Fermanı'nda da bu-

(95) Anadolu'ya Avrupalı nüfus yerleştirilmesi umut ve girişimlerinde İngilizler yalnız değillerdi. Amasya bölgesinde oldukça gelişmiş, fakat az bilinen bir Alman kolonisi için, bkz. **Accounts and Papers,** «Condition of the Industrial Classes in Foreign Countries», s. 733.

(96) Issawi (1980), s. 203.

(97) **İbid.**

(98) Mouzelis (1978), ss. 17-22.

(99) **Accounts and Papers,** 1859 yılı için Manastır'dan Ticari Rapor.

(100) Issawi (1980), s. 203.

(101) Issawi (1980), s. 202.

nun tekrarlanmasına karşın([102]), angarya yüzyıl ortasına kadar bu bölgede varlığını sürdürdü([103]).

I. Tip bölgelerdeki büyük işletmelerin evrim eğilimlerini, bu koşullar altında, kısaca inceleyeceğiz. Emeğin göreli kıtlığı, marjinal toprakların elde edilebilirliği, küçük mülkiyetin yaygınlığı ve sınırlı sermaye birikimi, büyük işletmelerin yıllık ücretli emek istihdam eden kapitalist çiftliklere dönüşümünü oldukça güçleştiren nedenlerdi([104]). Büyük toprak sahipleri, özellikle yıl boyu yüksek düzeylerde emek gerektiren ürünler için, ucuz emek kaynağı oluşturan ortakçı aileleri yeğliyorlardı. Kiracılık anlaşmasını yenilememe tehdidi de, kiracıların daha çok çalışmaya zorlanması yolunda kullanılabilirdi.

Kiracı aileler, marjinal toprakları kendi adlarına işleyecek araçlara sahip olmayan yoksul köylüler arasından çıkıyordu([105]). Bu köylüler bir kiracılık anlaşması çerçevesinde bile olsa, pazarlık ürün yetiştirmenin gerektirdiği göreli yüksek harcamaları kendi başlarına karşılayabilecek durumda değillerdi. Dahası, eğer bir sabit kira anlaşmasını kabul edecek olurlarsa, kötü bir hasat yılını göğüsleyebilmeleri de oldukça güçtü. Bu koşullar altında, Batı Anadolu, Trakya ve Kuzey Yunanistan'da ortakçılık, en çok benimsenen kiracılık anlaşması olarak varlığını sürdürdü. Sabit kira, en çok, kiracıların göreli daha iyi durumda ve toprak sahipleri kentte yaşadığından denetimin daha gevşek olduğu vakıf topraklarında kullanıldı([106]).

Burada, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarımındaki iki farklı ortakçılık biçiminin birbirinden ayrılması gerekiyor. Ağa-köylü bağının oldukça güçlü olduğu ve kiracının ağaya olan yükümlülüğünün yalnızca iktisadi kira ödemeleri biçiminde kalmadığı Güneydoğu Anadolu'nun büyük çiftliklerinde, ortakçılık yarı-feodal üretim ilişkilerini temsil etmekteydi. Ağa-köylü bağlarının daha zayıf olduğu ve meta üretiminin önemli boyutlara vardığı Batı Anadolu'da ve Karadeniz

(102) İnalcık (1973).

(103) Örneğin, **Accounts and Papers** (1870), «Report on Land Tenure in Turkey», Manastır ve Selanik'teki konsolosların gönderdiği Raporlara bakınız.

(104) Aynı zamanda, bkz. Güran (1978), s. 86. Tarımsal ücret düzeyleri için, bkz. Issawi (1980), ss. 204, 37-43.

(105) **Accounts and Papers** (1870), «Report on Land Tenure in Turkey», Biga Konsolosundan rapor.

(106) **Accounts and Papers** (1870), **op. cit.**, s. 284.

kıyısında ise, ortakçılık kira ödemeleri için daha sınırlı bir iktisadi anlaşma konumundaydı. O dönemin dikkatli bir gözlemcisi 1890'lardaki İzmir bölgesi için şu tabloyu çiziyor: «tarımcılar tarafından kullanılan işletme biçimi toprağın büyüklüğüne göre değişir. 2.000-8.000 dönüm, yani 200-800 hektar arasındaki çiftliklerde, sabit kiranın kullanıldığı Kuşadası hariç, hemen hemen yalnızca ortakçılık benimsenmiştir. Ortakçı ve ailesi emeği, tarla sahibi de sürüm hayvanları ve tohumu sağlar. Zamanı geldiğinde, tohumu hesaba katmaksızın, ürünü eşit olarak bölüşürler. 500-2.000 dönüm, yani 50-200 hektar büyüklüğündeki çiftlikler, bir bölümü ortakçılıkla olmak üzere, doğrudan sahipleri tarafından işlenirler. 10-50 dönüm, 1-5 hektar arasındaki topraklar ise hasat zamanında gerekirse gündelik işçilerin yardımıyla, doğrudan sahipleri tarafından ekilmektedir.» ([107])

Dünya kapitalizminin 1848-1873 ve 1896-1913 genişleme dönemleri sırasında, tarımsal ihraç ürünlerine talep hızla genişledi. Ticaret hadleri Osmanlı İmparatorluğu lehine döndü([108]). Bu dönemlerde, toprak fiyatlarındaki yükselmeyle birlikte([109]), toprak sahipleri tefecilik yoluyla küçük toprak sahibi köylüleri ortakçı kiracılar durumuna getirmeye ve işletmelerini genişletmeye giriştiler. Artan tarımsal ticarileşme, toprak mülkiyetinde daha büyük oranda bir temerküz eğilimini güçlendirdi. Ancak bu eğilimin önündeki, Osmanlı toplumsal kuruluşunun özelliklerinden kaynaklanan engeller de vurgulanmalı. Birincisi, küçük toprak sahibi üreticilerin daha fazla çalışmaya hazır ve daha düşük tüketim düzeylerine razı olmaları. Zaten, devletin yüklediği ağır vergilere ve geri kalan artığa tüccar ve tefecilerin el koymasına karşın arada bir satış düşmüş, küçük köylülerin işletmelerini elde tutabilmelerini sağlayan da buydu.

Daha önce de tartışıldığı gibi, Osmanlı devleti borcunu ödeyemeyen köylülerin toprağına el konulmasını yasaklayarak büyük toprak sahiplerine karşı küçük köylülüğü desteklemekteydi([110]). Bu yasanın ne ölçüde uygulandığı, iktisadi ve siyasi konjonktüre ve büyük mülk sahipleri ile tefeciler ve tüccarların yerel gücüne bağlıydı. Her halde, boş marjinal toprakların varlığı küçük topraklara el koy-

(107) Rougon (1892), ss. 73-74.

(108) Pamuk (1978), Chapter 3 ve Appendix II.

(109) Toprak fiatlarındaki uzun dönemli dalgalanmalar için, bkz. Issawi (1980), ss. 206-207.

(110) Dipnot 72'de anılan kaynaklara bakınız.

maların gerçekleştiği dönemlerde bile, küçük mülkiyetin direnişini güçlendirmiştir.

Dünya pazarının 1896-1913 arasındaki uzun dönemli genişlemesi sırasında göreli yüksek ücretler ve kiracı bulmada güçlükler, İmparatorluğun en ticarileşmiş, ihracata yönelmiş bölgelerindeki büyük toprak sahiplerinin emek tasarruf eden makinalaşmaya yönelmelerine yolaçtı([111]). Bununla birlikte, Tablo 3'te özetlenen işletme büyüklüğü dağılımı istatistiklerinin de gösterdiği gibi, küçük ve orta köylülerle küçük işletmelerdeki kiracılar, ağır biçimde vergilendirilmelerine ve sürekli borçlu olmalarına karşın, büyük işletmelerle birarada varolmaya ve ihracata yönelik üretiminin önemli bir bölümünü sağlamaya devam ettiler.

Doğu Karadeniz Kıyısı

Anadolu'nun diğer kıyı alanlarındaki değişim örüntüleri Batı Anadolu'dakinden farklıydı. Karadeniz kıyısının batısı yaygın tarıma elverişli değildi. Doğu kıyısında Trabzon, İran'a giden transit yolunda önemli bir limandı([112]). Napolyon Savaşları ve Serbest Ticaret Anlaşmaları'ndan sonra, 1840-1873 genişleme dönemi sırasında, Trabzon'dan ve kısmen Samsun'dan tarımsal meta ihracatı belirli bir ölçüde genişledi. Ordu, Giresun ve Rize ise, 1896-1913 arasındaki ikinci uzun dönemli genişleme sırasında ikincil limanlar olarak ortaya çıktılar.

Samsun civarındaki ovalarda tütün, daha doğuya doğru da fındık, temel ihraç ürünleriydi. Bununla birlikte, bölgenin ticarileşme ve ihracata yönelme düzeyi hiçbir zaman Batı Anadolu'dakine erişmedi([113]).

1830'larda büyük işletmelerin müsadere edilmesi, yüzyılın geri kalan bölümünde toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerini etkiledi([114]). 1863'te, Trabzon bölgesindeki işletmelerin yüzde 100'ünün 4 nüfus yoğunluğunun İmparatorluğun merkez alanlarındaki diğer bü-

(111) **Accounts and Papers,** Selanik, İzmir, Adana ve Konya'dan Ticari Raporlar. Quataert (1973), Chapter 7 ve Kurmuş (1974), ss. 112-119.

(112) Issawi (1970) ve Issawi (1980), ss. 124-126.

(113) **Accounts and Papers,** Trabzon ve Samsun'dan Ticari Raporlar.

(114) **Accounts and Papers,** 1867 yılı için Trabzon'dan Ticari Rapor.

hektarın altında olduğu bildirilmektedir([115]). Bu bölgedeki tarımsal

(115) Issawi (1980), s. 203.

tün bölgelerden daha yüksek olmasına rağmen (bkz. Tablo 3), işlenmeyen marjinal topraklara yine de rastlanmaktaydı. Daha önce Batı Anadolu için tartışılan nedenlerin yanısıra, tarımsal ticarileşmenin göreli sınırlı kalması ihraç ürünlerinin yoğun emek gerektirmesi, bu bölgede büyük işletmelerin yeniden ortaya çıkışını engelledi.

Adana

Güney Anadolu kıyısının durumu daha farklıydı. Yirminci yüzyılda oldukça verimli ve önemli bir tarımsal bölge haline gelecek Antalya ovasının nüfusu henüz çok azdı. Ova, 1897 savaşından sonra Girit'i terkeden çok sayıda göçmenin buraya yerleştirilmesine kadar tarıma açılmadı[116]. I. Dünya Savaşı öncesindeki on yılda İtalyan sermayesi, hem tarımsal potansiyeli hem de diğer Avrupa ülkelerinin hakim durumda olduğu pazarlara girme çabasındaki İtalyan tekstil sanayii için önemi nedeniyle bu yöreyle ilgilenmeye başladı.

Adana bölgesinde iktisadi koşullar, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından işgal edildiği 1830'larda önemli ölçüde gelişti. Sulama projeleri başlatıldı ve tarımda büyük gelişme görüldü[117]. Ancak, İbrahim Paşa'nın 1840'ta ayrılmasından sonra bölgede güvenlik kayboldu. Sulama sistemleri korunmadı ve tarımsal üretim hızla geriledi. Amerikan İç Savaşı'na kadar, sulama ve drenaj sistemlerinde islahata girişilmedi. Bir kestirime göre, kentleri ve göçerleri de içermek üzere, 1862'de tüm ova nüfusu 100.000'di[118]. (Tablo 3'te verilen 1907 nüfusuyla karşılaştırınız) Son derebeyleri 1866'da Osmanlı ordusu tarafından bölgeden çıkarıldı. Bu koşullar nedeniyle, Amerikan İç Savaşı yıllarında dünyada ortaya çıkan «Pamuk Kıtlığı»nın Adana ovası üzerindeki etkileri sınırlı kaldı.

Ovanın kurutulmasından sonra 1870 başlarında büyük miktarlarda toprak yeniden ekime açıldı[119]. Toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerinin daha sonraki evrimi, ovada toprakların uzun süre boş

(116) **Accounts and Papers,** 1897-1899 yılları için Antalya'dan Ticari Rapor.

(117) Ener (1961), ss. 200-217.

(118) United States, Bureau of Foreign Commerce, **Commercial Relations of the United States with Foreign Countries,** 1862 yılı için Adana'dan Ticari Rapor.

(119) **Accounts and Papers,** 1871, 1872, 1874 yılları için Adana'dan Ticari Raporlar.

bırakılmış olması, devletin iskan politikaları ve göreli emek kıtlığı ile sıkı sıkıya ilişkilidir. (Bkz. Tablo 3). Yerel olarak güçlü guruplar verimli büyük toprak parçaları üzerinde hak iddia etmeye başladıklarında işçi bulmak ciddi bir sorun olarak karşılarına çıktı. Büyük toprak sahipleri ve bölgedeki mali tabanını genişletmek isteyen devlet, pamuk toplama mevsiminde mevsimlik işçilerin bölgeye akışını teşvik etti. Daha da önemlisi, bölgenin göçebe Türkmenlerini ovada iskan yolunda ciddi girişimlerde bulunuldu(120).

1885'teki şiddetli kuraklık ve pamuk ürününün tahribi, merkezi hükümete Mısır'dan daha kaliteli tohum getirme fırsatını verdi. Tarımın ticarileşmesi, 1896-1913 genişleme döneminde hızlandı. Anadolu Demiryolu'nun Mersin'e varması ve Mersin-Tarsus bağlantısının Alman sermayesi tarafından İngiliz'lerden satın alınmasıyla, bölge hızlı bir biçimde Alman nüfuz alanına girdi(121). Anadolu Demiryolu Şirketi, toprak sahiplerine yüksek kaliteli tohumlar kullanmaları, Almanya'dan araç ve makina ithal edebilmeleri ve büyük ölçekli işletmelerinde sulama yatırımlarına girişmeleri için kredi sağladı(122). 1913'e gelindiğinde Adana ovası ihracat için pamuk üreten büyük işletmelerin hakimiyetinde İmparatorluğun tarımı en fazla ticarileşmiş bölgesi olmuştu (İşletme büyüklüğünün dağılımı için bkz. Tablo 3). Bu işletmeler, her toplama mevsiminde önemli bir kısmı Harput, Bitlis ve Musul gibi uzak yörelerden gelen 50.000-100.000 arasında göçmen ücretli işçiyi istihdam etmekteydiler(123).

Orta Anadolu

Orta Anadolu'da meta üretiminin hızla genişlemesi 1890 başlarında Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu demiryolunun Alman sermayesi tarafından yapımıyla başladı. Daha önceki dönemde Ege ve Karadeniz kıyılarına kervanlarla yapılan ta-

---

(120) **Accounts and Papers,** 1872 yılı için Adana'dan Ticari Rapor; Ener (1961); Osmanlı devletinin bu bölgedeki iskan politikaları için. bkz. Gould (1973).

(121) Novichev (1966); Quataert (1973), Chapter II; Pamuk (1979).

(122) Bruck (1919); Novichev (1966); Quataert (1973); Chapter II.

(123) Quataert (1973), s. 168; Novichev (1966), s. 69. Adana ovasındaki pamuk ekimi için, bkz. Bruck (1919) (bir bölümü Issawi (1980), ss. 242-245'te yeniden basıldı). **Accounts and Papers,** Anadolu'da Pamuk Ekimi Üzerine 1908 Özel Raporu; Novichev (1966).

şımanın yüksek maliyeti, Orta Anadolu'yu hem İmparatorluğun geri kalan bölgelerinden hem de Avrupa pazarlarından ayırmıştı. Yalnızca tiftik ve afyon düzenli biçimde uzak mesafelere nakledilmekteydi[124]. Anadolu demiryolu, işlenmeyen geniş kuru tarım alanlarını hem Avrupa, hem de Romanya, Bulgaristan ve Rusya'dan tahıl, Fransa'dan un ithaline bağımlı olan İstanbul pazarı için buğday ve arpa üretimine açtı[125]. 1889'da Anadolu tahılı, İstanbul'a gelen tüm tahılın yalnızca yüzde 2'sini oluşturuyordu[126]. Yapımından sonraki ilk on yıl içinde, yılda 400.000 ton gibi büyük miktarda tahıl demiryoluyla nakledilmeye başlandı[127]. Novichev, demiryoluyla nakledilen toplam tahıl miktarının 300.000 tonu aşmadığı 1912 yılında Konya sancağındaki pazarlama oranını toplam buğday üretiminin yüzde 26.4'ü ve arpanın yüzde 25.5'i olarak tahmin ediyor[128]. Demiryoluyla taşınan toplam tahılın sekizde bir ile dörtte bir arasında bir bölümü İstanbul'a gönderiliyordu. Ek olarak, önemli bir miktar da İmparatorluk içindeki askeri birimlerce tüketilmekteydi. Anadolu demiryolunun yapımı yalnızca ithal edilen tahıl miktarını azaltmakla kalmadı. Demiryolu ile taşınan tahılın dörtte üçüne yakın bir bölümü Avrupa pazarlarına ihraç edilmekteydi[129].

Toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerine gelince, Orta Anadolu ile Doğu Anadolu, özellikle de Güneydoğu Anadolu arasındaki farklılığın, en başta vurgulanması gerekiyor. Ayanlar, onsekizinci yüzyılda Orta Anadolu'da oldukça güçlü olmakla birlikte, 1830'larda etkinlikleri azaltıldı. Büyük işletmeler parçalandı ve ağa-köylü bağları zayıflatıldı. Böylece tımar sisteminin çözülüşünden yüzyıllar sonra Osmanlı devleti bölgede gücünü tekrar kabul ettirdi. Ucuz ulaştırma araçlarının yokluğu ve göreli emek kıtlığı nedeniyle, işlenmekte olanlardan daha düşük kalitede olmayan önemli miktarda toprak 1890'lara, hatta demiryolunun yapımından sonraya kadar işlenmeksizin kaldı. Küçük işletmeler ve küçük mülkiyet yörede büyük ağırlığa sa-

(124) **Accounts and Papers,** 1873 yılı için Ankara'dan Ticari Rapor.

(125) Quataert (1977) ve Nocivhev (1966), ss. 66-68.

(126) Quataert (1977), s. 151.

(127) Quataert (1973), Ekler.

(128) Novichev (1966), s. 66. Bu veriler değerlendirilirken Novichev'in verdiği pek çok rakamın güvenilirliğinin şüpheli olduğu dikkate alınmalıdır.

(129) Quataert (1977), s. 149.

hipti. Devletin vergilendirmesi ve tefecilik, doğrudan üreticinin artığına el koymanın temel mekanizmalarını oluşturuyordu(130).

Anadolu Demiryolu ulaştırma bağlantısını sağladığında, emek kıtlığı bölgede tahıl üretiminin genişlemesine temel engel olarak ortaya çıktı. Bunu çözümlemek için, Imparatorluktan ayrılan alanlardan, özellikle Balkanlardan, büyük sayıda göçmen demiryolu boyunca yerleştirildi(131). Devlet topraklarının göçmen ailelere dağıtılması, varolan küçük-orta mülkiyet örüntüsünü güçlendirdi(132). Hane halkları çerçevesinde basit meta üretiminin güçlenmesi ve ekilmeyen geniş toprakların varlığı, doğrudan üreticinin topraktan kopmasını ve ücretli emeğin doğuşunu son derece güçleştirdi. Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, özellikle Kuzey Amerika'da dünya pazarları için buğday üretiminde hane halkı çerçevesinde meta üretiminin büyük kapitalist işletmelerin yerini almaya başladığını vurgulayalım. Kısaca açılacak olursa, aile emeğiyle üretim yapan işletmelerin daha çok çaba harcayabilme ve gerektiğinde önemli derecede düşük tüketim düzeylerine razı olabilme yetenekleri, kapitalist işletmeler karşısında önemli bir rekabet avantajına sahip olmalarını sağlamaktaydı. Dahası, bu dönemdeki teknolojik ilerlemenin yönü de, kapitalist işletmeler lehine değildi. Tersine, teknolojik ilerleme tek haneler tarafından işlenebilecek arazi miktarının durmadan genişlemesini sağlayarak, buğday üretiminde meta üreten aile işletmelerinin ücretli emek kullanan büyük kapitalist işletmelerin yerini alması yolundaki eğilimi dünya çapında güçlendirmekteydi(133).

Bu gelişmeler, bir yandan 1882-1896 arasında dünya buğday fiatlarındaki hızlı düşüşü ve diğer yandan da 1880'lerde Almanya'nın tarihsel konumunun net buğday ihracatçısı olmaktan net buğday ithalatçılığına dönüşümünü açıklar(134). Anadolu demiryolunun Alman sermayesi tarafından yapımının aynı yıllarda başlamış olması, hiç de rastlantı değildir. Bununla birlikte, tarımsal tekniklerin ilkel niteliği ve küçük köylülüğün sürekli borçluluğu, yoksulluğu dikkate alın-

(130) **Accounts and Papers,** Ankara'dan Ticari Rapor, 1894.
(131) **Accounts and Papers,** Ankara'dan Ticari Rapor, 1895; Issawi (1980), ss. 230-231, Eren (1966).
(132) Issawi (1980) ss. 230-231, **Accounts and Papers,** Ankara ve Konya'dan Ticari Raporlar.
(133) Friedman (1978), ss. 559-571.
(134) Friedman (1978), ss. 574-578.

dığında demiryolu buğday taşımacılığında sürekli artış ve bölgenin Almanya için bir tahıl ambarı haline dönüşmesi beklenemezdi. Bu nedenlerden dolayı, Anadolu Demiryolu Şirketi orta büyüklükteki işletmelere tohum, toprak ıslahı, Almanya'dan araç ithali için kredi dağıtarak ve büyük sulama projelerini başlatarak, yirminci yüzyılın başlarında yoğun biçimde bölge tarımıyla ilgilenmeye başladı[135]. Birinci Dünya Savaşı patlamamış olsaydı, yabancı sermayenin bu müdahale biçimi Orta Anadolu'da köylülüğün farklılaşması sürecini hızlandırabilir ve orta köylülüğün güçlenmesine yol açabilirdi.

Sonuç

Son yıllarda, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarımı üzerine bazı önemli çalışmalar yapıldı[136]. Bu çalışmalar, dünya kapitalizminin girişi ve mekansal olarak eşitsiz etkileri konusunda daha geniş bir bakış açısı sundular. Bu makale ise, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarımında değişme dinamiklerinin bölgeler düzeyinde karşılaştırmalı çözümlenmesi için bir gündem önerisi getirmektedir. Kavramsal sorun biliniyor: dünya kapitalizminin kaptalizm öncesi bir sosyo-ekonomik kuruluşa nüfuz edişi sırasında bir yandan ihracat için meta üretimi genişleyip bir yandan da yabancı sermaye alt yapı ve ticaret alanlarına yönelirken tarımda üretim ilişkileri nasıl değişti?

Çözümlemede doğrudan üreticiden artık çekme biçimleri ve küçük köylülüğü bir yandan ağır biçimde vergilendiren bir yandan da güçlü bir toprak ağaları sınıfının doğmasına karşı koruyan Osmanlı devletinin politikaları üzerinde duruldu. Dünya kapitalizminin uzun dönemli dalgalanmalarıyla ilişkili olarak dünya pazarınca uyarılan meta üretimi genişlemesinin ve yabancı yatırımların yüzyıl boyunca kesintisiz bir çizgi izlemediği vurgulandı. Osmanlı İmparatorluğu dış ticaretinin büyüme hızı dünya ekonomisinin genişleme dönemlerinde artmıştır. Benzeri biçimde, yabancı sermaye girişi, sermaye ihraç eden ülke ekonomilerinin uzun dönemli dalgalanmalarına ve birbirleriyle rekabetlerine bağlı olarak dalgalar halinde oldu. Bu etkenler toprak mülkiyeti ve kiracılık örüntülerinde farklılaşmalara yolaçtı. Yirminci yüzyıl başında Osmanlı tarımındaki doğrudan üreticiler dört temel kategoride toplanabilirler: 1) toprak ağalarıyla iliş-

(135) Quataert (1973), Chapter II; Issawi (1980), ss. 229-231.
(136) Quataert (1973); Kurmuş (1974); Güran (1978); Issawi (1980).

kileri iktisadi unsurlarla sınırlı olmayan, Güneydoğu Anadolu'daki bağımlı kiracılar; 2) ihracata en fazla yönelmiş bölgelerde yoğunlaşan, çoğu mevsimlik, sınırlı sayıda ücretli işçi; 3) büyük, orta ve küçük işletmelerde, toprak sahibiyle ilişkilerinin iktisadi sınırlar içinde kaldığı bir kısmı sabit kira ödeyen fakat çoğunluğu ortakçılık yapan kiracılar; 4) küçük ve orta işletmelerde toprak sahibi üreticiler. Bölgesel farklılıklara karşın, son iki kategori doğrudan üreticilerin büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Böylece, kapitalizmin kırsal alanlara girmeye ve egemen olmaya başladığı ondokuzuncu yüzyıl boyunca küçük köylü mülkiyeti ve küçük meta üretimi Osmanlı tarımının ana özelliği olarak kalmıştır. Sonuç olarak, yirminci yüzyıl Türkiye'sindeki tarımsal değişme dinamiklerinin, bölgesel farklılaşmalar ve küçük meta üretimi boyutları ile bu tarihsel miras dikkate alınmazsa yeterince anlaşılmayacağını öne sürüyoruz.

BAŞVURU

Accounts and Papers (1855-1914), **Great Britain, Parliamentary Papers,** Türkiye'deki konsolosluklardan gönderilen «Commercial Reports»/Ticari Raporlar.

Accounts and Papers (1860-1876), **Great Britain, Parliamentary Papers,** «Annual Statement of the Trade ... of the United Kingdom». Yıllık istatistikler.

Accounts and Papers (1865), **Great Britain, Parliamentary Papers,** «Circular to Her Majesty's Consuls in the Ottoman Dominions Regarding Cotton Cultivation», Vol. 57.

Accounts and Papers (1870), **Great Britain, Parliamentary Papers,** «Report on Land Tenure in Turkey», Vol. 67.

Accounts and Papers (1871), **Great Britain, Parliamentary Papers,** «Condition of the Industrial Classes in Foreign Countries», Vol. 68.

Aktan, R. (1966), «The Burden of Taxation on the Peasants», Issawi (1966), ss. 107-113.

Aybar, C. (1939), **Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1978-1913,** Ankara.

Baer, G. (1966), «The Evolution of Private Landownership in Eqypt and the Fertile Crescent», Issawi, C. (1966), ss. 80-90.

Bailey, F.E. (1942), **British Policy and the Turkish Reform Movement,** Cambridge, Mass.

Barkan, Ö.L. (1940), «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi», **Tanzimat,** İstanbul, içinde.

Barkan, Ö.L. (1945), **«Çiftlik»,** İslam Ansiklopedisi, Cilt 3.
Barkan, Ö.L. (1971), **«Timar»,** İslam Ansiklopedisi, Cilt 12.
Beysanoğlu, Ş. (1956), **Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı,** İstanbul.
Boratav, K. (1980), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm,** Anakara; (1981) İstanbul.
Bruck, W.F., (1919), **Die Turkisch-Baumwollwirtschaft,** Jena.
Chayanov, A.V. (1966), **The Theory of Peasant Economy,** Rusçadan derleyen D. Thorner ve diğerleri, Homewood Illinois.
Cuinet, V. (1891-94), **La Turquie d'Asie; geographic administrative, statistique desciptive et raisonee de chaque province de L'Asie Mineure,** 4 cilt, Paris.
Eldem, V. (1970), **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik,** İstanbul.
Ener, K. (1961), **Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış,** İstanbul.
Eren, A.C. (1966), **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri,** İstanbul.
Feis, H. (1930), **Europe, the World's Banker,** 1870-1914, New Haven.
Friedman, H. (1978), «World Market, State and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labor», **Comparitive Studies in Society and History,** 20/4, ss. 545-586.
Genç, M. (1975), «Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi», Ü. Nalbandoğlu, O. Okyar (der.), **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar,** Ankara içinde.
Gould, A.G. (1973), «Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia, 1840-1885», Yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles.
Güran, T. (1978), **Osmanlı Tarım Ekonomisi'ne Giriş, 1840-1910,** Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Iktisat Fakültesi.
Henderson, W.O. (1934), **The Lancashire Cotton Famine,** Manchester.
Hüsrev, I. (1934), **Türkiye'de Köy İktisadiyatı,** İstanbul.
İnalcık, H. (1970), «The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya», Rapport to the Second International Congress of Studies on South-East Europe, Athens.
İnalcık, H. (1973), «The Application of Tanzimat», **Archivum Ottomanicum.**
İslamoğlu, H. and Keyder, C. (1977), «Osmanlı Tarihi nasıl yazılmalı: Bir Öneri», **Toplum ve Bilim,** sayı 1, ss. 49-80.
Issawi, C. (ed.), (1966), **The Economic History of the Middle East, 1800-1914,** Chicago.
Issawi, C. (1970), «The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route» **International Journal of Middle East Studies,**
Issawi, C. (1980), **The Economic History of Turkey (1800-1914),** Chicago.
Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi (1938), **«Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış,** İstanbul.
Kurmuş, O. (1974), **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,** İstanbul.
Lewis, B. (1968), **The Emergence of Modern Turkey,** Second Edition, London.
Maliye Tetkik Kurulu, (1970), **Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılın Sonunda Üretim ve Ticaret,** Ankara.
Marx, K. (1967), **Capital,** Cilt 3, New York, International Publishers, ilk basılışı 1894.

Mears, E.G. (ed.), (1924), **Modern Turkey,** New York.
Mouzelis, N.P. (1978), **Modern Greece,** London.
Nickoley, E.F. (1924), «Agriculture», E.G. Mears (1924) içinde.
Novichev, A.D. (1937), «he Development of Agriculture in Anatolia», Issawi (1966), ss. 65-79.
Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, İstatistik Şubesi (1911-1327), **1325 Senesi Asya ve Afrikayı-i Osmani Ziraat İstatistiği,** İstanbul.
Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, İstatistik İdaresi (1910-1326) **1323 Senesi Avrupay-i Osmani Ziraat İstatistiği,** İstanbul.
Owen, E.R.J. (1969), **Cotton and the Eqyptian Economy, 1820-1914,** Oxford.
Pamuk, Ş. (1978), «Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire, 1830-1913», doktora tezi, University of Cailfornia, Berkeley.
Pamuk, Ş. (1979), «Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı, 1854-1914», **ODTÜ Gelişme Dergisi,** Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, 1978 Özel Sayısı, ss. 131-162.
Pamuk, Ş. (1981), «Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913», **ODTÜ Gelişme Dergisi,** Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, 1979-1980 Özel Sayısı, ss. 161-204.
Paris, R. (1957), **Histoire du Commerce de Marseille, Tome V, De 1660 a 1789, Le Levant,** La Chambre de Commerce de Marseille, Paris.
Puryear, V.J. (1935), **International Economics and Diplomacy in the Near East,** Stanford.
Quataert, D. (1973), «Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908», doktora tezi, University of California, Los Angeles.
Quataert, D. (1977), «Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul», **Business History Review,** Vol. 51, ss. 139-160.
Quataert, D. (1980), The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914», **International Journal of Turkish Studies,** Vol. 1, ss. 38-55.
Rougon, F. (1892), **Smyrne,** Paris.
Shaw, S. (1975), «The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System», **International Journal of Middle East Studies,** 6, ss. 421-459.
Steeg, L. (1924), «Land Tenure», Mears (1924), ss. 238-264.
Stoianovich, T. (1953), «Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy», **Journal of Economic History,** Vol. 13. ss. 398-411.
Smilianskaya, I.M. (1958), «From Subsistence to Market Economy (Syria in the 1850), Issawi (1966) içinde ss. 226-247.
Susnitzki, A.J. (1917), «Ethnic Division of Labor (in Turkey)», yeniden basımı Issawi, C. (1966), ss. 115-125.
Svoronos (1956), **Le Commerce de Salonique au 18e Siecle,** Paris.
Ubicini, A. (1856), **Letters on Turkey,** London.
Urguhart, D. (1833), **Turkey,** London.

United States, Bureau of Foreign Commerce, (1852-1914), **Commercial Relations of the United States with Foreign Nations,** Türkiye'deki Konsoloslardan Raporlar.

Uzunçarşılı, İ.H. (1951), «Kanun-i Osmani Mefhum-i Defteri Hakani», Belleten, 15.

Ülker, N. (1974), «The Rise of Izmir, 1688-1740», Yayınlanmamış doktora tezi, University of Michigan.

Veinstein, G. (1876), «Ayan' de la Region D'İzmir et Commerce du Levant (Deuxieme moitie due XVIIIe siecle), **Etudes Balkaniques.**

Warburg, O. (1918), «Die Landwirtschaft der Türkei» J. Hallauer (ed.) **Das Turkische Reich,** içinde.

Warriner, D. (1944), «Land Tenure in the Fertile Crescent» yeniden basımı Issawi, C. (1966), pp. 72-78.

Yalman, N. (1971), «On Land Disputes in Eastern Turkey», in G.L. Tikku (ed.) **Islam and Its Cultural Divergence,** Urbana, Illinois.

Yerasimos, S. (1974), **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,** Cilt 1, İstanbul.

PRODETERMİNİST (DİYALEKTİĞİN KÖKENİNDEKİ) MATEMATİK AÇISINDAN «*BUDA FELSEFESİNİN SİSTEMATİĞİ*»

M. Yılmaz ÖNER

Budacılığın evrimini izlediğimizde başta Hindistan'da sonraları Çin'de geliştirdiği sistemlerin çokluğu ve çeşitliliği özellikle dikkatimizi çekiyor. Bu evrim içinde kuşaklar boyu üretilen düşünceler ve bunlarla beslenen olağanüstü kişilikler, hep en ince ayrıntılarına kadar nakış gibi işlenmiş kuramlar koyuyorlar ortaya. Peki, neyi amaçlıyordu bu kuramlar genellikle? Budacılığın erişmek istenilen **özgürlük idealini,** daha doğrusu **Erme yöntemini** amaçlıyordu. **Benlik** Bilincinin veya **Aklın** çelişkili doğasından çözünmeyi amaçlıyordu. Budacı düşüncenin evrimi işte bu amacı gerçekleştirme bakımından iki ayrı yola saptı:

(1) İnsanın mantık yeteneklerine başvuran **Mantıkçı Yol.**

(2) Salt Bilinç yeteneklerine başvuran **Bilinççi Yol.**

Her iki yolun hedefi aynıydı, Budacı İdeal'e ulaşmaktı, **Nirvana**'ya ermekti! Mantıkçı Yola örnek olarak **Nagarjuna**'nın 1 nci **Kuramını** ayrıntılarıyla, Bilinççi yola örnek olarak da **Zen Budacılığını** genel çizgileriyle ele alacağız.

BÖLÜM A. MANTIKÇI YOL

Bu yolun temelinde yatan **dört ana kuram** Budacı Felsefenin **Ontoloji** (Varlık Mantığı veya Bilgisi) anlayışına da damgasını vurmaktadır, o bakımdan bizi soyut ontoloji kavramlarından daha öncelikle ilgilendirmelidir. Peki, nedir bu mantıkçı yolun başlıca özellik veya karakteristiği? **Olumsuzlamak.**

Budacı felsefenin **olumsuzlayıcı** bir mantığı seçmesinin nedeni bellidir. Bu kritik seçim onun en başta yola çıktığı felsefî tutumdan doğmaktadır. Neden mi? Evet, biliyoruz ki yaşama süreçlerinin tümünün ortak ve kök nedeni **Buda**'ya göre **Bilemezlik, Bilinçsizlik, Körlüktür** (**Yaşama Çarkı**'nı anımsayınız). Yaşamın, edilgilerden ve acılardan oluştuğunu bilememektir kök-neden. Canlılığın o bilinçsiz, kör, hatta körü körüne yaşama içgüdüsüne meydanı boş bırakan, evet,

o daha başlangıçtaki bilemezliğimiz... ve sırasıyla **bilinçsiz bir canlı madde** olarak dünyaya atılmışlığımızdan başlıyarak çocukluğumuzun bilinçsizliği, içgüdülerden kurtulamazlığımız ve... zamanla bilinçaltımızı dolduran birikimler, hayaller ve kurgularımız, içimizi kemiren o dünyasal arzular, tutkular, kısaca Dünyaya tutkunluğumuz ya da dünyasallığa tutuklanmak, verdiğimiz yanlış değerler, boş kararlar, yanlış inanmalar, dayanaksız inançlar ve yaşamakla koşullanmışlığımız, yaşamaya yapışkanlığımız, yaşamakla saplandığımız bunalımlardan hiç bir zaman kurtulamamaklığımız... Bunların hepsi **bilemezlik** denilen temel fenomenin büründüğü biçimler değil midir?

İşte bu Bilemezliği yıkmak veya yok etmek, bilinçli canlı maddenin birinden ötekine, candan cana, yaratıktan yaratığa süre-gelen **başkalaşımlar sürecinin sonsuzluğu** boyunca gerilmiş bu kopmaz görünen zinciri, çevreye tutuklanmışlığın, madde'ye koşullanmışlığın halkalarını koparmak... Evet, bu «koparış» değil miydi **esinlenmek,** nurlanmak; **ermek** bu değil miydi Buda'ya göre? Evet, Budacı filozoflar «bilemezliğin» karanlığına nüfuz etmek ve onu aşmak istiyorlardı, bu amaca özgü bir mantık gerekliydi! **Olumsuzlama Mantığı**... Ve tüm Budacı felsefe sistemlerinin orta direği, temel strüktürü oldu bu mantık. I.S. 125 yıllarında Güney Hindistan'da yaşayan ve Budacı düşünürlerin en yetkini sayılan **Nagarjuna** geliştiriyordu bu mantık yöntemini. Nagarjuna Mantığı **dört ana kuramda** özetlenebilir, «olumsuzlama» faktörü dört ana kuramın da ortak motorudur. Burada bizi yalnız 1 nci Kuram ilgilendiriyor.

I. Nagarjuna 1. Kuramı

Bu kuram **İki Doğruluk** ya da **İkili Doğruluk** veya **Doğruluklar İkilisi** denebilen öğretidir. Nagarjuna bu sistemi önerirken bizce **Göreceli** (veya **Bayağı**) Doğruluk ve **Üstün** Doğruluk olmak üzere Doğruluğun Göreceli Ikiliğinden yola çıkmaktadır. Şöyle ki, herhangi bir sav,

(1) **bayağı** aklın anlayışınca **doğru** imiş gibi görünebilir (karşılaştır: Vedanta kuramcısı **Şankara**'nın bilgi kuramı), ama

(2) **üstün** aklın anlayışınca bu sav **yanlıştır.**

Şimdi biz bu kuramı nasıl yorumluyoruz ve Doğruluk İkilisi aşama aşama nasıl ilerliyor onu görelim.

Tablo I.

A : Bayağı Doğruluk (Göreceli Yanlış)

B : Üstün Doğruluk (Göreceli Doğru)

Biz diyoruz ki **Nagarjuna A** ve **B** doğruları derken, birbirine **kısmen karşıt,** yani **ortak yönleri de olabilen farklı doğruları** kasdediyor. Başka bir deyişle, bunlar, modern matematiğin Kümeler veya Sınıflar Mantığı diliyle, birbirini, mantığın tüm olanaklarını içeren veya tüketen Genel'de tamamlayan (yani **komplementer**), dolayısıyla birbiriyle **tamamen çelişen** kümeler veya kararlar anlamında değildir. Açıkçası, **A** ve **B** ara-kesiti **boş-olmayan** iki kümeyi (Doğru'yu) temsil etmektedir.

Bu **birincil aksiyomu** saptadıktan sonra diyebiliriz ki, Nagarjuna böyle iki **doğru** kümeden, her tarihsel aşamada veya basamakta bir **sentez** çıkarmak istiyor.

Bizim Matematiksel Mantık'tan yola çıkan yorumumuz açısından **Nagarjuna** sentezinin özellikleri şunlardır:

(1) Her Sentez tarihte bir sonraki aşamaya intikal eden **A′, A″, A‴,** ... gibi bir üründür. Bunlar (matematiksel anlamda) daha büyük bir A kümesinin elemanter-kümeleri sayılır.

(2) Her aşamada bir önceki aşamadan intikal eden ürünü (sentezi) eleştiren ve o aşamaya özgü bir **üstün akıl,** dolayısıyla **B, C, D, E,** ... **özgül üstün Doğru**'lar vardır. Bunlar da (matematiksel anlamda) daha büyük bir B kümesinin elemanter-kümeleri sayılırlar.

Peki, Nagarjuna'nın bizim **aralarında kısmen karşıt** diye kesinleştirdiğimiz DOĞRU IKİLİLERİ nelerdir?

(2.1.) Her ikili, **aşamaya özgü Bayağı-Doğru** dediğimiz bir **A-tipi Doğru**-Karar

[yani A = (**A, A′, A″,** ...) kümesinin bir elemanı] ile **aşamaya özgü Üstün-Doğru** dediğimiz bir **B-tipi Doğru**-Karardan [yani B = (**B, C, D,** ...)kümesinin bir elemanından] meydana geliyor. Bu ikilileri daha açıkça yazalım:

(A, B), (A′, C), (A″, D), ...

(2.2.) **Üreme veya İlerleme Karakteri**

A ve B kümelerini daha kesin tanımlıyalım:

A kümesi, yani **A, A′, A″,** ... Doğruları (Kararları) **aşamaya özgü bayağı doğrular** olmakla birlikte bir önceki aşamadaki **sentezden** ürerler, bir sonraki aşamaya aktarıldığında bu yeni aşamanın **bayağı doğrusu** rolünü oynarlar.

B kümesi, yani **B, C, D,** ... Doğruları (Kararları) **aşamaya özgü üstün doğrular**dır. ama [bak (VI.1)] sentez ürünü olmayıp her aşamanın kendinde Bayağı Doğru'dan ürerler: Bayağı Doğruların Başkalaşmış-Yabancılaşmış içeriğidir.

(2.3.) **Her İkilideki Diyalektik, yani Kısmî veya Göreceli Karşıtlık: Sentezlenebilirlik**

(A, B) ikililerinde **A** denen Bayağı Doğruluk (veya göreceli yanlış) ve **B** denen Üstün (veya göreceli) Doğruluk hep birer **karardır** [eylemdir veya eyleme ya da karara dönüşen bir ifadedir].

- **A** Doğruluğu **göreceli yanlış** denen bir karardır, ama bu kararın içinde (veya Karar değimiz **A** kümesinin içinde) **göreceli yanlış-olmayan** parçalar (imler, ara kararları), kısaca elemanlar da vardır ki A ile B'nin sentezlenebilmesini ve buradan **A**''nün oluşmasını bu elemanlar sağlıyacaktır. [bak (VI.2)].

- **B** Doğruluğu **göreceli doğru** denen bir karardır, ama Karar dediğimiz bu **B** (matematiksel) kümesinin içinde **göreceli doğru-olmayan** parçalar, kısaca elemanlar da vardır, ki A ile B'nin sentezlenebilmesini bunlar sağlıyor. İşte bu yüzdendir ki **A** ve **B**, birbirlerine **tamamiyle yabancı** (disjunkt) veya tamamiyle karşıt matematiksel kümeler olmayıp, birbirlerine diyalektik, yani **kısmen** veya **göreceli karşıt** kümelerdir. Başka bir deyişle, **Yanlış** kümenin içinde **diyalektik,** yani yanlış-olmayan elemanlar, **Doğru** kümenin içinde doğru-olmayan elemanlar da bulunuyor, o bakımdan **A** ve **B** kümelerinde öyle elemanlar var ki bunların özellikleri **ortaktır.** Her ikilinin işte bu özelliğidir ki bize her **ikiliyle yapılan operasyonun bir sentez operasyonu olabilmesini sağlamaktadır.** Bunun için aşağıda **Operasyonun Anlamı** paragrafına bakınız. [bak (4.)].

(2.4.) Peki, Nagarjuna Sentezi nedir? Yukarıda tanımladığımız A kümesini, yani **A, A′ A″,** ... elemanlarını oluşturan bir operasyondur.

(2.5.) Peki, bir sonraki aşamada **bayağı doğru** rolünü oynayacak olan bu ürünleri üreten operasyon hangi anlama gelmektedir? Operasyonun **anlamını** açıklamadan önce, **operasyonların aşamadan aşamaya ilerleme tablosunu** gösterelim.

(3.) **Operasyonların** (Sentetik Operasyonların) **İlerleme** Özelliği Nedir?

Tablo II.

1. aşamada söz konusu olan Doğru İkilisi
A : Başlangıçtaki Bayağı Doğru
B : Başlangıçtaki Üstün Doğru
1. aşamadaki Sentez
AoB : **A′** : 1. aşamanın ürünü olup 2. aşamaya **bayağı doğru** olarak intikal edecektir.
2. aşamada söz konusu olan Doğru İkilisi
A′ : 2. aşamadaki Bayağı Doğru
C : 2. aşamadaki Üstün Doğru
2. aşamadaki Sentez:
AoC : **A″** : 2. aşamanın ürünü olup 3. aşamaya **bayağı doğru** olarak intikal edecektir.
3. aşamada söz konusu olan Doğru İkilisi
A″ : 3. aşamadaki Bayağı Doğru
D : 3. aşamadaki Üstün Doğru
3. aşamadaki Sentez:
A″oD : **A‴** : 3. aşamanın ürünü olup 4. aşamaya **bayağı doğru** olarak intikal edecektir.

Ve bu süreç, aşamadan aşamaya, bir öncekinden sentetik ürünü alıp Bayağı Doğru olarak kabul etmek ve kendi (özgül) Üstün Doğrusuyla sentez yapmakla ilerliyecektir...

«Diyalektik» ne demek?

Tekrar belirtelim ki, (A, B), (A′, C), ... Doğru İkililerinde her ikili, örneğin A ile B birbirlerine **kısmen karşıttır,** yani **A** ile **B**'nin ara-kesiti **boş değildir.** Söz konusu İkili'lerin DİYALEKTİK olmasının nedeni budur!

Yukarda **Nagarjuna Mantığının** tarih süreçleri boyunca **İlerleyiş Mantığını veya Genetiğini** şematik olarak yorumladık. Şimdi yukarda (2.5.)'de sorduğumuz soruya dönelim: İlerlemeyi sağlıyan operasyonun **anlamı** nedir?

(4.) **İlerleme Operasyonunun Anlamı**

(4.1.1.) Operasyonun bir **sentez** olduğunu söyledik.

(4.1.2.) Şimdi **o** işaretiyle gösterdiğimiz bu operasyon, örneğin **AoB** operasyonu eğer bir Birleşim (Üniyon), yani Toplama operasyonu olsaydı —ki bu toplamsal işlem **A** u **B** biçiminde yazılır— ne olurdu?

Operasyondan çıkacak her sonuç (sentez?), yani —ki **A** u **B** = **a** işaretiyle yazarsak— a-elemanı.

- ya tamamiyle **A-tipinde** bir Doğru (Göreceli Yanlış, yani Bayağı Doğru)
- ya da tamamiyle **B-tipinde** bir Doğru (Göreceli Doğru, yani Üstün Doğru) olacaktı! Başka bir deyişle,

(Göreceli) Yanlış yine (göreceli) yanlış olarak
(Göreceli) Doğru yine (göreceli) doğru olarak kalacaktı!

Öyleyse **a** denen sonuç, yine operasyon öncesinde olduğu gibi birbirinden kopuk (disjunkt) veya yabancı ya da ortak olmayan **kararlardan** başka bir şey değildir. Peki, sentez bu mudur? Elbette değil, çünkü:

(4.2.) **Sentez,** operasyona katılan **A** ve **B** gibi iki kümenin (birbirine göreceli Yanlış ve Doğru'nun) birbirlerine yabancı-olmayan, yani **ortak özellikli,** kısacası ortak elemanlarından meydana gelir. Demek ki Sentez,

A'nın (**B**'ye göreceli) yanlış-olmayan ve
B'nin (**A**'ya göreceli) doğru-olmayan elemanlarından oluşuyor.

O bakımdan her ikilinin bir Sentez operasyonu yapma olanağı olmalıdır, çünkü yukarda belirttiğimiz gibi **A** ile **B**, **A'** ile **C**, v.b. ikililerinden her ikilinin **boş-olmayan bir arakesiti** vardır, yani **A** ile **B** içinde **ortak-özellikli** elemanlar bulunmaktadır (ki ikililere bu yüzden **kısmen karşıt ikililer** demiştik). Bu tür elemanlar yukardaki türden elemanlardır, yani

B'ye göreceli yanlış-olmayanlar ve
A'ya göreceli doğru-olmayanlar.

İşte sentezimiz bu elemanları kapsayan ve İkilinin **arakesiti** denilen —ki bunu **A** n B biçiminde yazarız— kümeden meydana gelmektedir.

Öyleyse **Sentez** dediğimiz «İlerleme Operasyonunun Anlamı» yukarda (4.1.2.)deki **Birleşim** ya da **Toplama** operasyonu değil, bir **Arakesit** operasyonudur!

(4.3.) **Budacı Mantığın Başlangıç İlkesi** «Mutlaklaştırmamak» **mantıksal her ilerleyişin temel motorudur.**

Nagarjuna'nın, iki **kısmen** (yani **göreceli**) **karşıt** KARAR KÜMESİ A ve B arasında tasarladığı **karşılaştırma yönteminin** aslında bir **mantık operasyonundan,** özellikle (1) **ilerleyici** karakterde ve (2) **sentez** karakterinde bir operasyondan başka bir şey olmadığını gösterdik. Ve (3) Sentez'in de bir **arakesit operasyonu** anlamına geldiğini belirttik.

Nagarjuna **1. Kuramının** bu matematiksel yorumu ve özellikle şimdi yukarda vurguladığımız **3 ncü karakteristiği,** yani Sentezi bir arakesit operasyonu olarak yorumlayışımız veya **yorumlanabilirlik** ya da olumsuzluyarak söylersek, **sentezin birleşim operasyonu olarak yorumlanamazlığı** şu gerekçeye dayanmaktadır :

- Yanlışı Yanlış, Doğruyu Doğru olarak bırakarak ilerlemek, yani
- **Yanlışı ve Doğruyu** sanki bunlar ezelî ve ebedî birer yargı, değişmez birer değer imiş gibi MUTLAKLAŞTIRICI İLERLEYİŞ bilgimizin tarih boyunca sosyal evrimine ters düşmektedir.

Nagarjuna bunun farkındadır, **A** ve **B** karşıtlarını (kararlarını) işte bu yüzden MUTLAK (-Karar), dolayısıyla MUTLAK KARŞIT Karar olarak değil, GÖRECELİ, yani diyalektik KARŞIT Karar olarak düşünmektedir, kısacası

- Hiç bir Yanlışı Mutlak Yanlış Karar
- Hiç bir Doğruyu Mutlak Doğru Karar diye kabul etmez, bunları birbirlerine **göreceli,** yani **ortak-özellikli kararlar** diye belirtir.

Demek ki İlerlemeyi sağlayan Sentez, her ikilinin ancak diyalektik birer ikili olmasıyla mümkün ve İlerleme ancak böyle bir Sentez çerçevesinde anlam kazanıyor.

Evet, Nagarjuna kendi yola çıkış biçiminin matematik-mantıksal gerekçelerini bilmiyor, ama bizim **ilerleme operasyonunu** veya **sentetik**

ilerleme operasyonunu, böyle göreceli veya kısmî karşıtlar üzerine kurmamızı gerektiriyor. Evet, kararları **mutlaklaştırmamak** tüm Budacı ve özellikle Nagarjuna Kuramlarının temel karakteristiğidir ve bu karakteristik (mantığın) tarihsel **ilerleyiş operasyonunu daha baştan belirler,** yani bu operasyonu böyle bir **arakesit operasyonu** olmaya zorlar.

Peki, Budacı Mantığın bu **mutlaklaştırmama** ilkesi karşısında iki bin yıl sonrasının, yani **Pozitivizmin** ilkesi nedir? Tam tersine: **Mutlaklaştırmak,** yanlışı yanlış olarak, doğruyu doğru olarak sürdürmek ve böylece ilerletmek... Bu ilke, pozitivist ilke nasıl yansıyor toplumda?

(4.4.) **Pozitivizmin Mantık Saplantısı**

Mutlaklaştırıcı operasyonun **Birleşim** (Üniyon) operasyonu olduğunu yukarda göstermiştik, yani **A** u **B** = **a** elemanı,

ya **yanlış** olarak kalıyordu ya da **doğru** olarak,

kısacası yanlışın yanlışlığı, doğrunun da doğruluğu değişmiyordu, **mutlaklaşıyordu!** Başka bir deyişle, **a** elemanı, **A** ile **B**'nin ortak özelliklerini sormuyor, kendi önceden bildiğini okuyordu. **Yanlış biliyorsa yanlış, doğru biliyorsa doğru** okuyordu. Demek ki her **a** elemanı, inadım inat bir **değişmezlik ve katılıktan** yanaydı. Böyle bir tutum neyi savunacaktı? Önceden neye koşullanmış, neyin kararını almış ise onu, yani

- Kendi üretim ilişkilerine tutuklanmış ise onu
- Kendi kararlarını, dolayısıyla kararlarının değişmezliğini
- Yanlış ise yanlışlığını, Doğru ise doğruluğunu

Özetle, **A** ve **B** kararları (kararlarının sahipleri) birbirleriyle **bağdaşmazlıklarını ve bu bağdaşmazlığın mutlaklığını, değişmezliğini** savunacaklardı. Evet, pozitivist mantığın bu savunucuları BİREYCİLİĞİN SAVUNUCUSU değillerse nedir? Bireycilik **sosyal olmak,** birlikte yaşamak denince birbirlerinden böyle kopuk ve yabancı karar almanın, yani **A** ve **B** karşıtları olarak yola çıkınca ebediyyen **karşıt kalmanın,** dediğim dedikleşmenin mantığını savunmaktan başka ne yapıyor? Yukarda belirttiğimiz **A** u **B** operasyonu biçiminde düşünüyor.

II. Sentetik Operasyonların Prodeterminist Tarihselliği

Peki, şimdi soralım: Yukarda (3) paragrafındaki Tablo II'yi **tarih** denen (tarih-) saatin yürüyüşü boyunca yerine koymak mümkün mü-

dür? Ya da şöyle diyelim: Sentetik Operasyonların **tarihselliği** var mıdır?

Böyle bir soruyu cevaplamak için, yukarda (bak 3) **A-tipi doğru** ve **B-tipi doğru** dediğimiz kararların düşüncenin tarihsel evrimi içinde hangi tarihsel faktörleri temsil ettiklerini tanımlamak gerekiyor. Başka bir deyişle, bu iki tip **doğru** düşünceyi veya kararları yaratan ne tür **motorlardır**? Evet, bunlar ne tür motorlardır ki düşünce denen fenomeni ilerletebiliyorlar?

Öyleyse tanımlamaya başlıyalım:

• **A-tipi doğrular**, her aşamaya özgü, yani **özgül tarihsel dönemin** doğrularıdır, ama

(a) Bir-önceki dönemde yapılmış bir sentezin sonucu (kalıtımı) veya ürünü oldukları için, mevcut yeni döneme birer **kalıtım** olarak aktarılırlar. Başka bir deyişle mevcut dönem bu doğruları kendine aktarılmış ve hazır olarak veya toplumda yaygınlaşmış olarak bulur. Demek ki mevcut her yeni dönem bir önceki dönemden Sentez olarak gelen bir **kararlar-kalıtımı**, yani **sosyal genetik bir şifre** ile çalışan bir sistemdir.

(b) Sonuç: Kalıtımsal (veya Sentetik) Kararlar —toplumu karar-üreten bir mekanizmaya benzetirsek— toplumu **en çok sayıda aksamalarla, yani En Büyük Aksama Riskiyle çalıştıran** kararlardır. Bir **doğruya** tarihsel açıdan **bayağı doğru** demenin nedeni de işte budur.

(b.1) **Negatif,** yani olumsuzlayıcı mantık açısından düşünürsek deriz ki, kalıtımsal kararlar toplumu aksatarak değiştirecek biçimde **en fazla etkileyen** kararlardır, toplum denen Karar Üretim mekanizmasının Aksamadan çalışma yeteneğini minimum düzeyine düşürürler. [karşılaştır (VI.2)].

• **B-tipi doğrular**, yine her aşamaya özgü, yani özgül tarihsel dönemin doğrularıdır, ama

(a) Bir-önceki dönemin birer sentez ürünü olmadıkları için, mevcut yeni dönemde **özgül** olarak üretilmiş, dönemin başlangıcındaki ilerici karakterini, yani A-doğruları yitirerek egemen ideoloji biçimine dönüşüp başkalamış ve yabancılaştırıcı doğrulardır. Peki, kim üretir bu kararları? Tanımlıyalım: **Sentetik olmayan her karar belli bir sınıfın ürünüdür**, belli bir sınıfa özgüdür.

Peki, bu sınıf hangisi olabilir? Toplumun mevcut dönemindeki egemen sınıftır bu, kısacası

B-tipi karar egemen-sınıfsal bir kararı temsil ediyor.

(b) Sonuç: Kalıtımsal (yani Sentetik)-olmayan kararlar —yukarda yaptığımız **toplum eşittir karar-üretici mekanizma** benzetmesine bağlı kalırsak— diyebiliriz ki, toplumu **en az aksama riskiyle,** yani En Az Aksayacak biçimde çalıştıran kararlardır veya doğrulardır. Bir doğruya tarihsel açıdan **üstün doğru** demenin nedeni de işte budur.

(b.1) Olumsuzlayıcı mantık açısından, kalıtımsal-olmayan kararlar toplumu aksamadan ve değiştirmiyecek biçimde **en fazla** etkileyen kararlardır deriz.

(c) B-tipi kararların, işte toplumu böyle en az aksama riskiyle çalıştırma özelliğinden dolayıdır ki, **bayağı doğrular** ile senteze ihtiyaçları vardır: Çünkü toplumu en-büyük aksama riskiyle çalıştıran, en çok aksatan kararlar onlardı, bayağı-doğrulardı. [karşılaştır (VI.1)].

II.1. Kararların Niteliği ne ölçüde değişir ya da değişmez?

Görüyoruz ki, yukarki tanımlardan yola çıktığımızda, ister **pozitif** ister **negatif** mantıkla yürüyelim, A-tipi ve B-tipi kararlar, toplumun bir kararlar mekanizması olarak işleyişindeki **aksamaların riski** karşısında birbirlerine **diyalektik** yani **göreceli olarak karşıt veya kutupsal** doğrulardır ya da şöyle diyelim :

Pozitif bakımdan, biri **en çok riskli** ise öteki **küçük risklidir.**

Negatif bakımdan, biri toplumsal değişmeyi **en fazla etkileyici** ise öteki **en az etkileyicidir.**

Peki, bu ifadelerimiz toplumun geçirdiği **evrim** açısından ne anlama gelir? Şöyle soralım: Toplum dediğimiz karar-üretim mekanizması kararlarının (ürünlerinin) **niteliğini ne ölçüde değiştirmez ya da değiştirir**? Kısacası toplum denen **fenomen,** ürettiği kararlarla **ne ölçüde değişen ya da değişmeyen** bir olaydır (mekanizmadır)?

İşte toplum denen fenomenin **tarihselliği** veya tarihsel perspektif içindeki **Kalıcılığı** burada ortaya çıkmak zorundadır!

Evet, bir fenomenin can-alıcı özelliği olan **tarihselliğini** tanımlayıcı temel sorun buradadır. Başka bir deyişle, **tarihsellik,** bir fenomenin (yani bize bir **kararlar veya ürünler mekanizması** olarak görünen olayın) tarih boyunca kendini **yeniden-üretirken** veya **sürdürürken** ya da **niteliğini korurken, kendini yeniden-üretme ya da niteliğini**

değiştirmeme, kısacası Aksamazlık yeteneğinin ne olduğudur. Başka bir deyişle, bir **fenomen kendisiyle özdeş bir fenomen olarak kalmaya devam ederken** bu özdeş-kalıcılık, yani **niteliğini değiştirmeme yeteneğinin** ne olduğudur! Evet, bir fenomen —ki burada toplum denen fenomen söz konusudur— bir üretim sistemi olarak **ne ölçüde değiştirmemektedir** ya da **değiştirmektedir kendini?** Bir üretim sistemi, tarih-saat boyunca kendini ne ölçüde veya hangi yetenekle ya da **olasılıkla** sürdürebiliyor? Kendini özdeş olarak ayakta tutabilmesinin ölçüsü, olasılığı, kısaca yeteneği nedir? Evet, ister fiziksel ister biyolojik, ister sosyal dünyada olsun, **her fenomen için var-olabilmenin temel ölçüsü** söz konusudur.

Peki, nasıl bir ölçüdür bu? Öyle ya, fiziksel, biyolojik veya sosyal, hangi dünyada olursa olsun **aksamadan,** arıza yapmadan çalışan bir sistem yoktur. Hatta bir sistemin arıza yapması çoğu kez negatif anlama gelmez, tam tersine sistemi **yenileştirici bir değişiklik** anlamına gelir. Işte bu yenileşme veya değişme kavramıdır ki **Prodeterminizm** diye adlandırdığımız **Yeni Evrim Teorimizin** temel kavramlarından birini oluşturmaktadır [bak **Y. Öner, Canlıların Diyalektiği ve Yeni Evrim Teorisi,** 1978].

Evet, nasıl bir ölçüdür bu **nitelik değiştirmeme** (ya da kendini değiştirmeme), dolayısıyla **değiştirme yeteneği**? Bu yetenek, doğal olarak arızalar yaparak çalışan bir sistemin yukarda değindiğimiz **aksama riski** denen değişkene bağlı bir fonksiyonudur, hatta aksama riskinin eksponansiyel bir fonksiyonuyla ters-orantılı bir fonksiyondur [bak **Y. Öner,** a.g.e.]. Bu kadarcık formel açıklama bize aşağıda yapacağımız yorumlar için yeterli sayılır ve onun için A-tipi ve B-tipi kararların söz konusu yetenek açısından rollerini hemen açıklıyabiliriz.

II.2. Niteliğin Değişme veya Değişmeme Yeteneği

Yukardaki **değişmeme yeteneğini** P ile gösterelim ve bunun, yine yukarda A ve B tipi doğruları tanımlarken vurguladığımız, **aksama riski** ile (daha doğrusu onun eksponansiyel ters-orantılı olduğunu unutmayalım. Öyleyse,

II.2.1. Pozitif anlamda: A-tipi doğrular P'yi minimum (en küçük) yapan doğrulardır, çünkü bu tür doğrular için aksama riski en büyük idi. Demek ki toplum denen karar-üretim mekanizmasının **aksamadan**

veya niteliğini değiştirmeden çalışma **yeteneğinin en alt düzeyine** ancak bu türden doğrularla gelmektedir. Bu doğrular toplumun aksamadan işleyişini en az sağlayan doğrulardır.

B-tipi doğrular ise, **P**'yi en büyük yapan, yani toplumun aksamadan işleyişini en iyi düzeyde sağlayan, egemen ideolojik veya konfermist doğrulardır.

II.2.2. Negatif anlamda:

A-tipi doğrular P'yi en büyük yapan doğrulardır, çünkü bu tür doğrular için aksama riski en büyük idi. Demek ki toplum denen üretim mekanizması **değişirlik yeteneğinin en üst düzeyine** işte bu doğrular yüzünden ulaşmaktadır.

B-tipi doğrular ise **P**'yi en büyük yapan, yani toplumun işleyişini en üst düzeyde sağlayan, kısacası konformist doğrulardır.

II.3. Olumsuzlama Mantığı

İşte Buda-Nagarjuna tipi olumsuzlayıcı mantığı da işte bu **negatif** anlam çerçevesinde düşünmek gerekiyor. Açıkça görüyoruz ki Nagarjuna mantığı açısından, **Bayağı Doğru** dediğimiz **A-tipi doğrular,** toplumu karar-üretici bir mekanizma olarak değişmeye, kararlarını veya ürünlerini değiştirmeye en çok zorlayan doğrulardır, çünkü mekanizmanın değişmezlik yeteneği bu kararlar yüzünden en zayıf noktasına düşmüştür. Kararlarını ya da ürünlerini değiştirmeme yeteneği (olasılığı) artıyor, güçleniyor demektir. Demek ki **Budacı** (negatif) anlamdaki Bayağı Doğrular, yani **negatif** anlamdaki A-tipi doğrular (kararlar, toplumsal özlemler, inançlar), toplumu bir fenomen olarak ayakta-kalamıyacak duruma getiren ve her bir sonraki aşamada veya dönemde B-tipi doğrularla (B, C, D, ... ile) sentezlenmesi bu yüzden gereken kararlardır!

Sentez dediğimiz düşünce veya ideoloji operasyonunun matematiksel özelliklerini kısaca belirtmiş olduk buraya kadar. Ancak yerimizin kısıtlı oluşu nedeniyle buraya aynen aktaramıyacağımız orijinal araştırma metnimizde, yöntemimizin hangi sorunları ortaya attığını ya da çözüm getirmeye uğraştığını şöyle (orijinal metindeki paragraf numaralarına göre) kısaca sıralamakta yarar var:

1. **Toplum Fenomeninin Özgüllüğü** (II.4.)
2. **P-Aksamazlık ya da Kalıcılık veya Yaşar-Kalıcılık Fonksiyonunun tarihsel anlamı** (II.4.1.)

3. **P Fonksiyonunun Ekstremal Durumları** (II.4.2.)
4. **Ekstremal Durumların Tarihsel Anlamı** (II.4.3.)
5. **Ekstremal Durumların Tarih boyunca ilerleyişi ve eğilimi** (II.5.)
6. **Egemenlik Fenomeninin Tarihsel Perspektif içindeki kaderi** (III.)
7. **Egemenlerin Başarılılık - Başarısızlık Eğilimi** (III.1.)
8. **Tarihsel Perspektif içinde Faşistleşme ve Anti-Faşistleşme Eğilimi** (III.2.)
9. **Kutuplaşma Potansiyeli olarak Toplum Fenomeni** (III.3.)
10. **Proletarya Fenomeninin Tarihsel Perspektif içindeki Kaderi** (IV.)
11. **Proletaryanın Başarılılık - Başarısızlık Eğilimi** (IV.1.1.)
12. **Tarihsel Perspektif içindeki Anti-Sosyalistleşme ve Sosyalistleşme eğilimleri** (IV.2.)
13. **Tavan ve Taban Eğrilerinin Karşılaştırımı: Genel Evrimin Anlamı** (V.)
14. **Sosyal Değişme Süreçi açısından Kararların Oluşumu** (VI.)
15. **Devrimci Kararların bir önceki dönemden Sentez olarak çıkışı** (VI.2.)

Evet, kendine özgü üretim biçimi veya işbölümüyle belirlenmış olan her tarihsel dönem, kendini, **toplumdaki grupların aldıkları kararlar ve vardıkları sentez ölçüsünde sergilemektedir.**

(Devam edecek)

TÜRKİYE'DE MODERN DEVLETİN OLUŞUMU VE KEMALİZM(*)

Ali KAZANCIGİL(**)

GİRİŞ

Modern Türk Devleti'nin oluşumu uzun bir süreçtir. Çeşitli yönleri ile Tanzimat'a, Birinci Meşrutiyet'e ve Genç Osmanlılar'a, 1908 Devrimine ve Genç Türkler'e uzanan, Cumhuriyet dönemi ile kesin dönüşüm geçiren ve büyük bir olasılıkla da halen devam eden bir süreç. Burada modern Türk Devleti'nin tarihsel oluşumu ve Kemalizmin bu süreç içindeki yeri ve işlevi üzerinde duracağız(1)

Konunun ilginç boyutlarından bir tanesi Osmanlı İmparatorluğu ile 1923'de kurulan Türk Devleti arasındaki devamlılıkların nitelikleridir. Bu açıdan, Kemalizmin «eski» ile «yeni» arasında tam bir kesinti teşkil ettiği genellikle ileri sürülür. Böylesine bir konumun bir ölçüde gerçekleri yansıttığında kuşku yoktur. Kemalist Devlet yapısal olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok farklıdır. Kemalizmin felsefî kökenleri, Osmanlı-Islâm geleneklerinden çok, Işıklar yüzyılına, Fransız devrimine, pozitivizme ve solidarizme ve 19. yüzyılın bilimci dünya

---

(*) Bu makale başka bir yayınımıza dayanarak hazırlanmıştır: Bk. Ali Kazancıgil, «The Ottoman - Turkish State and Kemalism», s. 37-56, Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (yay. hazırl.), **Atatürk: Founder of a Modern State,** Londra, C. Hurst & Co., 1981. Uluslararası Atatürk Konferansına bildiri olarak sunulmuştur (İstanbul, 9-13 Kasım 1981). Makalede ileri sürülen düşünce ve yorumlar yazana aittir; çalıştığı örgütü bağlamaz.

(**) Dr. Ali Kazancıgil, Toplum Bilimleri Sektörü, **Internationale State Service Journal**'ın yönetmeni, Paris, Fransa.

(1) Kemalizmin tanımı veya niteliği ile ilgili tartışmalara girmek istemiyoruz. Buradaki kullanılışı itibariyle bu sözcük Mustafa Kemal ve çevresindeki kadroların hem fikir ve değer sistemlerini, dünya görüşlerini, hem de siyasal, kurumsal, toplumsal, iktisadî alanlarda giriştikleri eylemlerin ve elde ettikleri sonuçların bazılarını kapsamaktadır. Belirli düşünce ve eylemleri kapsayan kemalizm sözcüğünü, Atatürk taraftarı anlamına gelen Atatürkçülük sözcüğüne tercih ediyoruz. Ayrıca, «çağdaş» yerine «modern» devlet terimini kullanmayı yeğledik, çünkü çağımızda, yani 20. yüzyılda bütün dünyaya yayılan modern devlet biçimi, 16 yüzyılda başlayan ve en azından üç yüzyıllık bir süreç içinde oluşmuştur.

görüşüne uzanmaktadır. Şeriat ilkelerine dayanan İslâm **Weltanschauung'**unun yerine, ulusçuluğu ve layikliği yeni Türk toplumunun külkültürel temeli durumuna getirmek amacını gütmüştür.

Fakat bu «kopma» olgusu yapısal, fikirsel ve davranışsal devamlılıkların tümden yok olmaları demek değildir. Kemalizmin düşünsel kökenlerini oluşturan akımlar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, toplumsal evrimler, eğitim sistemine getirilen yenilikler, vs. gibi yollarda Osmanlı dünyasına girmişlerdir. Bazı yapısal ve davranışsal açılardan ise, devamlılık daha da çarpıcıdır. Kemalizmin nitelikleri ile Osmanlı-Türk Devletinin nitelikleri arasında çok yakın bir ilişki vardır. Bu ilişkiyi şöyle ifade edebiliriz: Mustafa Kemal ve arkadaşlarının öncülüğünde başlatılan ulusal kurtuluş hareketinin temelinde, devlet seçkinlerinden bir grubun Osmanlı Devletinin çöküntüsüne gösterdikleri tepki yatmaktadır. Bu tepkinin biçimini önemli ölçülerde belirleyen etken, 19. yüzyıldaki değişmelere rağmen Osmanlı Devletinde devam edegelen patrimoniyal nitelikler olmuştur. İmparatorluk kapitalist dünya ekonomisi (KDE) ile bütünleştikçe ve bunun sonucu olarak otonom toplumsal kuruluş çevreselleştikçe, devlet seçkinlerinin bir bölümünün tepkisi, İmparatorluğu kurtarmanın yolunun Batı'dan esinlenmek olduğu biçiminde belirlenmişti. Bu inancın örnekleri epeyce eskiye gider. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan dokuz yıl önce, 1830'da Kaptan-ı Derya Halil Paşa'ya atfedilen sözler kayda değer: «Rusya'dan dönüyorum. Avdetimde her zamandan ziyade kani oldum ki, eğer Avrupa'yı taklitte gecikirsek, bizim için Asya'ya dönmek mecburiyetinden başka ihtimal kalmaz»(2). Gerçi Tanzimat'ı hazırlayan ve uygulayan Osmanlı seçkinleri ile Kemalistlerin arasında büyük farklar vardır. Fakat Kemalistler de, KDE'nin ve devletlerarası sistemin koşullarının baskısı altındaki Türkiye'nin önündeki tek seçeneğin, Batı'da gelişmiş olan vatandaşlık, ulusçuluk ve layiklik ilkelerine dayanan modern devleti kurmak olduğuna bu başarılamazsa siyasal bağımsızlığın tamamen yok olacağına inanmışlardı. Bu açıdan Kemalizm, Osmanlı devlet seçkinlerinin, 1631'de Mustafa Koçi Bey'in IV. Murat'a sunduğu **Risâle**'den beri sordukları «bu devlet nasıl kurtarılabilir?» sorusuna verilen son ve en başarılı yanıt olarak yorumlanabilir. Patrimoniyal niteliklerin etkin olduğu

(2) Ongunsu, A. H., «Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış», **Tanzimat: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle,** s. 32, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

Osmanlı siyasal yapısında, bu soruya verilen yanıt «toplumsal devrim» yerine «yukarıdan devrim» olmuştur(3).

MODERN DEVLET

Toplum bilimlerinde devlet ile ilgili araştırmalar, bu kavramın ilkel topluluklardaki şeflik biçimlerinden, eski Yunan **polis**'ine, kent-devlete, kabile federasyonlarına, Batı feodalitesine, tarihsel imparatorluklara, mutlakiyetçi devlete ve nihayet modern devlete kadar, birbirlerinden çok farklı yapılara ayırımsız uygulanmasının karışıklığa yol açtığını ve siyasal yapıların tarihsel evrimlerinin açığa çıkarılmasına engel olduğunu göstermişlerdir(4).

Modern devlet Batı'da oluşmuştur. Bu olgunun iktisadî, siyasal, kültürel nedenleri vardır. Esas itibariyle, modern devleti tarihteki diğer devlet biçimlerinden ayıran oluşumun temelinde, Orta Çağ'ın sonlarında, bazı Batı Avrupa toplumlarında gözlenen ve siyasal merkez ile kuvvetli feodal çevrenin çatışması biçiminde oluşan feodalitenin krizi yatmaktadır. Modern devlet, belirli iktisadî, sosyo-kültürel ve dinsel bir çerçeve içinde, feodalizmin can çekişmesi ile başlayan, Rönesans'dan ve 17-18. yüzyıllarda tam biçimini alan mutlakiyetçi devletten geçen bir sürecin sonunda doğmuştur(5). Kabaca, 14. yüzyıldan itibaren başlayan bu süreç toplumsal yapıların çok önemli ölçülerde farklılaşmasına yol açmıştır. Modern devlet, kendisini üreten ve yaşam kaynaklarını elde ettiği sivil toplumdan farklılaşmış, memurları, bürokrasisi, polisi, hukuksal düzeni, iktisadî alandaki rolü ile ve kendine özgü değerler sistemini ve ideolojiyi yaygınlaştırmak suretiyle sivil topluma egemen olmağa yönelen, iyice kurumlaşmış bir siyasal ve idarî mekanizma durumuna gelmiştir. Fernand Braudel'in deyişiyle, 15-18. yüzyıllarda devlet, tüm toplumsal alanı kapsayabilme olanaklarına henüz sahip değildi(6). Bu olanaklara ve

---

(3) Moore, Barrington, Jr., **The Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World,** s. 433-452, Harmondsworth, Penguin University Books, 1974, (ilk yayın tarihi 1966).

(4) Kazancıgil, Ali, «Editorial: On the State», **International Social Science Journal,** Cilt XXXII, No. 4, 1980, s. 587.

(5) Badie, Bertrand ve Birnbaum, Pierre, **Sociologie de l'Etat,** s. 191-216, Paris, Grasset, 1979.

(6) Braudel, Fernand, **Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme, XVè - XVIIIè Siècle.** Cilt 3: **Le Temps du Monde,** s. 39, Paris, A. Colin, 1979.

güce, giderek, sözünü ettiğimiz siyasal-idarî mekanizmanın, kapitalizmin gelişmesi ile ilişkili olarak, kuvvetlenmesi ile kavuşacaktır.

Modern devletin Batı Avrupa'da doğmasının diğer temel nedeni, aynı bölgede ve tarihsel dönemde gelişen kapitalizmle ilgilidir. Kapitalist dünya ekonomisinin (KDE) esas siyasal kurumu olarak gelişen modern devlet, KDE'nin Avrupa'dan başlayıp bütün dünyayı egemenliği altına alması sürecine bağlı olarak, her tarafa yayılmıştır. Bu açıdan bakınca, Üçüncü Dünya ülkelerinin modern devlet biçimine uyma çabalarını salt «taklitçilik» olgusu ile açıklamak yanlıştır(7). Modern devlet tipinin yaygınlaşması KDE'nin gereklerinden bir tanesi olarak yorumlanabilir. Sosyalist ülkelerde de devlet bu yaklaşımla yorumlanabilir. Ekim Devriminden yaklaşık altmış beş yıl sonra, bu ülkelerde durum, daha ziyade, «... dünya ekonomisi çerçevesinde yer alan bazı devlet aygıtlarını kontrol eden sosyalist hareketler» olarak görünmektedir(8).

DEVLETİ BELİRLEYEN İÇ VE DIŞ SÜREÇLER

Ampirist ve davranışsalcı yaklaşımların Batı toplum bilimlerine rakipsiz egemen olduğu 1950 ve 1960'larda, gerçek önemini kaybetmemesine rağmen, bilimsel araştırmaya olanak vermeyecek derecede geniş bir birimdir gibi bir gerekçe ile ihmal edilen devlet, son yıllarda tekrar önemli bir araştırma konusu oldu(9).

---

(7) Badie, Bertrand ve Birnbaum, Pierre, **a.g.e.**, s. 178.

(8) Wallerstein, Immanuel, **The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century,** s. 351, New York, Academic Press, 1974. Ayrıca, Kapitalist Dünya Ekonomisi kavramı için de bu esere bakınız.
Sosyalist devlet konusunda, çok ilginç bir inceleme: Brucan, Silviu, «The State and the World System», **International Social Science Journal,** Cilt XXXII, No. 4, 1980, s. 752-769. Bükreş Üniversitesinde öğretim üyesi olan yazar, sosyalist devletlerin egemen durumdaki KDE nin çerçevesinde yaşadıklarını ve ondan etkilendiklerini ileri sürüyor. Ona göre, sosyalist devletlerin biçimini sermaye birikiminin ve sanayileşmenin gerekleri belirlemiştir. Bu amaca genş ölçüde varıldığına göre, sosyalizmin ilerlemesi için yeni bir devlet biçimine gerek vardır. Brucan'a bakılırsa, bugünkü koşullarda bunu gerçekleştirmek çok zordur ve sosyalist dünyanın en köklü yapısal çıkmazı budur.

(9) Nettl, J. P., «The State as a Conceptual Variable», **World Politics.** Cilt XX, 1968, s. 559-592, ve Macpherson, «Do We Need a Theory of the State?»,

Yakın zamanlarda yapılan çalışmalara bakıldığında, devlet konusunda iki esas paradigmanın ortaya çıktığı görülür. Bu paradigmatik ikilem Marx'dan, Weber'den, yapısal-işlevsellikten esinlenen büyük kuramsal akımlarla da kesişmektedir. Bu paradigmalardan bir tanesi devleti dünya sistemi içinde birincil yapı olarak görüyor ve devleti belirleyen içsel dinamiklere öncelik tanıyor. Analitik açıdan devlet, sosyal sınıflar, ideolojiler ve uluslararası sistemle olan ilişkilerinde bağımsız değişken olarak ele alınıyor([10]). Oteki paradigma ise devleti ikincil yapı ve modern dünya sisteminin çeşitli kurumlarından bir tanesi olarak ele alıyor. Analitik açıdan ise devlet ara değişken olarak kullanılıyor. Başka bir ifade ile, birinci paradigma siyasal ögeyi bağımsız değişken yaparken, ikinci paradigma bu rolü ekonomiye ve özellikle KDE'ne veriyor. Immanuel Wallerstein'in öncülüğünü yaptığı bu sonuncu yaklaşıma göre, topluma egemen olma yetenekleri sınırlı, kurumlaşmamış, «yumuşak» siyasal birimler 16. yüzyıldan itibaren hızlanarak gelişen KDE'nin çerçevesinde ve onun ürünleri olarak biçim almış, «katılaşmış» ve modern devletlere dönüşmüşlerdir([11])

Modern devletin oluşmasında, siyasal ve ideolojik nitelikteki, çoğunlukla toplumun içsel ve dışsal dinamiklerinin keşişme alanlarında görülen süreçlerin öncelikli rol oynadıklarını ileri süren birinci paradigmanın taraftarlarının, salt dışsal ve ekonomik değişkenlere öncelik tanıyan ikinci paradigmanın savunucularına yönelttikleri temel eleştiri, benzer iktisadi yapıların üzerine bina edilmiş olan modern devletlerin aralarında görülen köklü farklılıkları açıklamak olanağından yoksun olmalarıdır. Bu eleştiriye göre, modern devleti KDE nin ürünü olarak ele almakla, örneğin 14-15. yüzyıl-

---

European Journal of Sociology, Cilt XVIII, 1977, s. 223-244. Burada özellikle Batı toplum bilimlerine egemen olan akımlardan söz ediyoruz. Bu akımlar özellikle sosyolojiyi ve siyasal bilimleri etkilemişlerdir. Buna karşılık, sosyal antropoloji ve tarih gibi disiplinlerde, ve tüm alanlarda çalışan marksist araştırmacılarda, bu konu hiçbir zaman önemini yitirmedi.

(10) Badie, Bertrand ve Birnbaum, Pierre, **a.g.e,** ve Skocpol, Theda, **States and Social Revolutions: e Comparative Analysis of France, Russia and China,** Cambridge, Cambridge University Press, 1979.

(11) Wallerstein, Immanuel, **The Capitalist World-Economy,** s. 293. Cambridge, Cambridge University Press, 1979, ve «The State in the Institutional Vortex of the Capitalist World-Economy» **International Social Science Journal,** Cilt XXXII, No. 4, 1980, s. 743-751.

larda Fransa ve İngiltere'de başlayan siyasal kurumlaşmanın neden Fransa'da, 16-18. yüzyıllarda adetâ modern devletin «ideal-tip»i haline gelirken, İngiltere'de sivil topluma tam egemen olamayan, nisbeten zayıf bir siyasal merkez olarak kaldığını açıklamak olanaksızdır(12).

Türk devletinin oluşumuna somut olarak eğildiğimizde, içsel veya dışsal etkenlerden hangilerinin öncelikli olduğuna, devletin bir yandan sosyal sınıflar ve ideoloji, diğer yandan da KDE ve devletlerarası sistem ile olan ilişkileri gibi değişkenlere verilecek önem sırasına, bu somutun niteliklerine göre karar vermek gerekir. Tarihsel imparatorluğun modern devlete dönüşmesi süreci, otonom Osmanlı toplumsal kuruluşunun KDE nin etkisiyle çevreselleşmesiyle çok yakından ilgili idi. Fakat bu oluşumu salt dışsal unsurla açıklamak yeterli değildir. Modern devletin oluşumunun yönlendirilmesinde, Osmanlı toplumsal kuruluşunun kendine özgü nitelikleri, dışsal dinamikler kadar rol oynamışlardır.

Modern devletin oluşumunda içsel-dışsal süreçler diyalektiğinden söz ederken, unutulmaması gereken bir nokta da dünyasal sistemin merkezi ile çevresinde yer alan ülkelerin arasında gözlenen ve zamanlama öğesi ile de belirlenen bir farklılaşmadır. Batı'da modern devlet, KDE ile iç içe, aşağı yukarı aynı zaman kesitleri çerçevesinde gelişmiştir.

Immanuel Wallerstein'in, bu süreç içinde KDE'ne öncelik tanıdığını söylemiştik. Buna karşın, Max Weber, son eseri olan **General Economic History** de, hukuksal yapısı ve temelindeki bireysel vatandaşlık ilkesi ile nitelenen modern devletin, büyük boyutlu, örgütlenmiş kapitalizmin doğuşunda çok önemli bir rol oynadığını ileri sürmüştür. Bu bürokratik-hukuksal devlet sayesinde feodalizmin kalıntıları ortadan kalkmış, ticareti köstekleyen içsel engeller kaldırılmış, maliye ve vergileme politikaları, düzenli bankacılık, yatırım ve mülkiyet sistemlerinin ortaya çıkmasına yol açmışlardır(13). Marx ise, genel olarak ekonomik değişkenin siyasal değişkene göre daha öncelikli olduğunu var saymakta ve devlet aygıtını egemen sınıfın aracı olarak görmekte ise de, bazı tarihsel durumlarda

(12) Badie, Bertrand ve Birnbaum, **a.g.e.**, s. 191-216.

(13) Collins, Randall, «Weber's Last Theory of Capitalism: a Systematization», **American Sociological Review,** Cilt 45, No. 6, Aralık 1980, s. 925-942.

devletin otonomisini ve sivil topluma egemen olabileceğini kabul etmiştir(14).

Osmanlı-Türk toplumunda, ve genellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde ise, sözünü ettiğimiz zamanlama öğesini şöyle ifade edebiliriz: toplumsal kuruluşun otonomisini kaybederek çevreleşme sürecine girmesi daima modern devletin oluşmasından önce olmuştur. Bunun sonucu olarak da, Batı'dakinin tersine, kapitalizm-modern devlet ikilisi bağımsız bir süreç biçiminde gelişememiştir. Diğer taraftan, KDE ile bütünleşme sürecinin başlamasından önceki devrede Osmanlı Devletini belirleyen nitelikler, Batı'da devleti belirleyen niteliklerden çok değişiktirler(15). Dolayısıyla, Osmanlı-Türk Devletinin oluşumunu incelerken, içsel-dışsal dinamikler diyalektiğini dengeli biçimde kullanmak zorunludur.

KDE İLE BÜTÜNLEŞMENİN OSMANLI TOPLUMSAL KURULUŞUNA ETKİLERİ

İslamoğlu ve Keyder'e göre, Osmanlı toplumsal kuruluşunun KDE ile bütünleşmesi, 16. yüzyıl sonlarını ve 17. yüzyılın tümünü kapsayan bir geçiş döneminden sonra, İmparatorluğun çeşitli bölgelerine göre farklı zaman kesitlerinde gelişen süreçlerin sonucunda tamamlandı: öncelikle, iktisaden en gelişmiş olan Balkanlar 18. yüzyılın başlarında, sonra Mısır ve Suriye 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ve en az gelişmiş olan Anadolu, 1830 dan sonra(16). Wallerstein ve Kasaba ise, bütünleşmenin 1750 ile 1839 arasında gerçekleştiğini ileri sürüyorlar(17).

Bütünleşme sürecinin uzun bir devrede ve yavaşça bir tempo ile gerçekleşmesinin iki temel nedeni vardır. Birincisi, Osmanlı iktisadi yapısının yaygınlık alanının muazzamlığından ve içsel sağ-

(14) Marx, Karl, **Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte,** Paris, Ed. Soclales, 1963.
(15) Mardin, Şerif, «Center-Periphery Relations: a Key to Turkish Politics?», **Daedalus,** Kis 1973, p. 170.
(16) Islamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar, «Agenda for Ottoman History», **Review,** I, I, yaz, 1977, s. 53.
(17) Wallerstein, Immanuel ve Kasaba, Reşat, «Incorporation Into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839», teksir edilmiş makale, Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations, State University of New York at Binghampton, 1980, s. 2.

lamlığından kaynaklanan otonomisi; ikincisi ise Osmanlı devlet aygıtının güçlü ve düzenli olmasıdır. Bu güçlülük ve düzenlilik yüksek düzeyde tutulabildiği sürece bütünleşme yavaşlatılabilmiştir. Fakat burada, Osmanlı dünyasının tarihsel çıkmazının en temel öğesine rastlıyoruz: sözünü ettiğimiz güçlülüğün ve düzenliliğin, kaynaklandığı Osmanlı Devletinin kendine özgü nitelikleri, uzun sürede toplumsal kuruluşun KDE ile olan bütünleşmeye uymasına ve çevreselleşmek yerine KDE'nin merkezinde yer alabilecek duruma gelmesine engel olmuştur. Siyasal yapının pazar mekanizmalarına egemen olduğu Osmanlı toplumsal kuruluşu, hızla büyüyen ve yayılan KDE'ne, ayak uyduramamıştır. Bütünleşme süreci geliştikçe, Osmanlı sisteminin temel niteliğini teşkil eden öğe, yani devlet aygıtının üretime, mali kaynaklara ve meta dağıtımına olan egemenliği giderek zayıflamıştır.

Bu gelişmelerin ayrıntıları, her ne kadar nedenleri ve zamanlamaları açılarından değişik yorumlara yol açıyorlarsa da, esas itibariyle tarihçiler tarafından belirlenmişlerdir: yaratılan artık-değerin, topluma eğemen olan gruplarca siyasal-idari yoldan gasbedilmesini sağlayan tımar kurumunun bozulup yıkılması ve yerine iltizam sisteminin getirilmesi, kapıkulu bürokrasisinin, asker ve sivil kanatlarıyla soysuzlaşması, 16. yüzyılın sonlarında görülen nüfus patlaması, büyük fiyat artışları, temel tüketim mallarının darlığı, Anadolu kentlerini ve kırsal alanlarını alt-üst eden Celalî isyanları, kentlerde ticaretin ve üretimin baltalanması, loncaların işlerliklerini kaybetmeleri, Osmanlı'nın toplumsal güvenliğini sağlayan hisbe kurallarının bozulması, geleneksel Osmanlı toplumsal kuruluşunun çözülmesinin, birbirleriyle bağıntılı ve karşılıklı etkilenmeler yoluyla adetâ bir «felâketler zinciri» durumuna gelen, belirtileridir.

Tımar sisteminin ve kapıkulu bürokrasisinin bozulması, Osmanlı Devletinin etkinliği yüksek idare metodlarını ve kamu düzenini sürdürme yeteneklerini kesinlikle sınırladı ve İmparatorluğun son anlarına kadar çözülemiyecek bir dert ortaya çıktı: devletin malî krizi. Mültezim giderek ana gelir kaynaklarına el koydu. Çiftlikler (özel mülkiyet veya vakıf niteliğindeki, dünya pazarları için tarımsal üretim yapan büyük birimler) ve mâlikâneler (hayat boyu süren iltizamlar) geliştiler, buna karşın, mirî (devlete ait) topraklar azaldılar. Bizi ilgilendiren açıdan, iltizam sisteminin yaygınlaşmasının en önemli yönleri, tarımsal toprakların özel mülkiyet biçimine dö-

nüşmesi ve gittikçe büyüyen ölçülerde yapılan dünya pazarlarına bağımlı tarımsal üretimin Osmanlı toplumsal kuruluşunu etkilemesidir.

Çiftliklerin gelişmesi, Osmanlı tarımsal üretiminin giderek dünya tarım ticareti ile bütünleşmesi anlamına gelmiştir. Bu olgu, Osmanlı toplumsal kuruluşunun çiftlik sahibinden başlayarak, Osmanlı kentlerinde yerleşmiş olan tüccarlar (önce Kapitülasyon'lar sayesinde özel ayrıcalıklara sahip Avrupa'lı tüccar grupları, ki sonraları benzer ayrıcalıklardan faydalanan azınlık kökenli tüccarlar da bunlara katılmışlardır) aracılığı ile KDE'ne uzanan sürecin başlangıcıdır. Bu süreç esas itibariyle 17. yüzyılda başlamış ve yukarıda da belirttiğimiz gibi, 18. yüzyıl başlarında, Balkanlarda KDE ile bütünleşme gerçekleşmiştir. Fernand Braudel, daha da geriye giderek Balkanlarda çiftliklerin gelişmesini 16. yüzyıldan başlatıyor(18).

17. ve 18. yüzyıllarda, otonom Osmanlı toplumsal kuruluşunun çevreselleşmesinin temelinde, yukarıda sözünü ettiğimiz olaylar yatmakta idi. Toplumsal iş bölümünü siyasal ögelere göre yapmış olan İmparatorluk, ticaret sermayesinin gelişmesi ile ve üretim ilişkilerindeki köklü değişiklikler ile karşı karşıya kalmıştır. Toplumsal kuruluşun siyasal kökenli ussallığı ile meta üretiminin gelişmesi arasındaki çelişkiye Osmanlı Devleti çözüm getirememiştir(19). Bu çaresizlik Devletin üretim, dağıtım ve idare alanlarındaki etki ve kontrolunu zayıflatmıştır.

İltizam sisteminin ve çiftliklerin yaygınlaşması yerel esrafı iktisadî ve toplumsal alanlarda güçlendirmiştir. Ayan denilen bu gruplar, valiler, paşalar ve kadılar ile işbirliği yaparak, Osmanlı eyaletlerinde sözü geçen siyasal güç durumuna gelmişler, ve derebey adı verilen büyük ayanlar özel ordular oluşturmuşlardır. Bu gelişmeler o dereceye varmıştı ki, 19. yüzyıl başlarında, Devlet merkezden doğrudan sadece Güney ve Güney-Batı Anadolu'da birkaç eyaleti kontrol edebiliyordu. İmparatorluğun geri kalan bölgeleri ayan ve derebeyler tarafından kontrol ediliyordu.

---

(18) Braudel, Fernand, **La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II,** Cilt 2, s. 67-68, Paris, A. Colin, 1979 (4. baskı)

(19) Islamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar, a.g.y., p. 47.

Çiftliklerin yaygınlaşmasının üretim ilişkilerinde değişikliklere yol açtığını söylemiştik. Bu olgu, tarımsal emeğin örgütlenmesini ve kontrol edilme biçimlerini değiştirmiştir. Tımar sisteminin aracılığı ile Devletin idarî kontrolu altında tutulan birbirlerinden tecrit edilmiş ailesel üretim birimlerinin yerini, üzerinde çok miktarda tarım işçisinin çalıştığı büyük üretim birimleri almıştır. Bu yoldan, dünya ticaretine bağımlı tarımsal üretim, 17. yüzyılda Prusya ve Polonya'da görülen «ikinci serflik» denilen biçime benzer bir tarımsal emek örgütlenmesini Osmanlı toplumunda da geliştirmiştir. Devletin tarımsal üretim süreci üzerinde uzaktan uyguladığı, idarî nitelikteki, nisbeten hafif kontrolun yerini, ayanın köylüler üzerindeki çok daha yakın, baskılı, sömürücü ve ezici iktisadî-toplumsal kontrolu almıştır.

Reayanın yaşam koşullarını çok ağırlaştıran bu oluşumun siyasal açıdan önemli bir sonucu, 19. yüzyılda Balkanlarda, Osmanlı merkezine karşı ulusal direniş eylemlerine başlayan Balkan ayanına kitlesel temel sağlamış olmasıdır. Anadolu'da ise, bu toplumsal kontrol biçimi, devlet seçkinleri ile çevresel seçkinler arasındaki uyumsuzluğu ve rekabeti kuvvetlendirmiştir. Bu seçkinler uyumsuzluğu 20. yüzyılda ve hatta Cumhuriyet döneminde de sürmüş ve modern Türk Devletine yön veren en önemli ögelerden bir tanesi olmuştur(20).

Bütünleşme-çevreselleşme süreci oluşurken, Osmanlı Devleti 19. yüzyılın devletlerarası sisteminin gereksinmelerine boy eğmek zorunluğunda kalmıştır. Bu, siyasal baskılar, savaşlar, çeşitli eşitsiz ve Osmanlı çıkarlarına aykırı ticaret andlaşmaları (bunlardan en önemlisi **laissez-faire** ilkesini kabul ettiren ve devlet tekellerini yok etmeğe yönelik 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret andlaşmasıdır) yoluyla olmuştur. Bütünleşme süreci 1840'larda tamamlandığında, KDE'nin etkisi Osmanlı sanayisini yıkmış ve ekonominin Batı ülkelerinin kontroluna girmesini sağlamıştır. 1881'de kurulan Düyun-u Umumiyye İdaresi bu sürecin önemli bir aşamasıdır. Sürecin siyasal-kurumsal alandaki karşılığı ise 1838'da başlayan Tanzimat hareketidir.

---

(20) Mardin, Şerif, «Center-Periphery Relations...», a.g.y. ve Heper, Metin, «Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi», **Toplum ve Bilim,** No. 9-10, bahar-yaz 1980, s. 3-35.

OSMANLI DEVLETİ'NİN DÖNÜŞÜMÜ

Osmanlı toplumsal kuruluşunun çözülüş biçimini açıklamak için Max Weber'in prebandalizm kavramı kullanılabilir(21). Daha önceleri Selçuklularda da görülen prebandalizm, Osmanlı İmparatorluğunun patrimoniyal yapısının sürüp gitmesinde önemli rol oynamıştır. Buna karşın, Batı'daki patrimoniyal yapılar —örneğin Carolinge İmparatorluğu— çözülmelerine egemen olan sürecin prebandalizm değil de feodalizm olması nedeni ile uzun süreli olamamışlardır. Daha sonraki dönemlerde de, Batı Avrupa'da, güçlü siyasal merkeze sahip, büyük tarihsel imparatorluklar kurma çabaları başarısızlığa uğramıştır. Bu yolda Batı'daki büyük deney olan Habsburg'ların 16. yüzyıldaki başarısızlığı bu olgunun örneğidir. Türk toplumlarında ise, Büyük Selçuklu'lardan, Anadolu Selçuklu'larına ve Osmanlı'lara kadar, her İmparatorluğun bünyesinde prebandalizm oluşmuş, ve bu olgu, çözülenin yerine yeni bir tarihsel patrimoniyal İmparatorluğun doğmasına yol açmıştır.

Selçuklu'larda ve Osmanlı'larda, toplumsal evrimin neden feodalizme değil de prebandalizm-patrimoniyalizme yöneldiği ulusal tarihimizin en önemli konularından birisidir(22). Bu konuda, Marx ve Weber, farklı kuramsal yaklaşımlarla benzer sonuçlara varmaktadırlar. Weber'e göre «doğu feodalizmi» ile «batı feodalizmi» birbirlerinden çok farklıdırlar. Bu ayırımın temelinde siyasal eğemenlik biçimi yatar. Batı'daki, kral ve vasallar arasında bölünmüş, parçalanmış bir egemenliktir. Weber'in, kuramsal çerçevesinden çıkarıldığında kavram karışıklığına yol açabilecek biçimde, «doğu feodalizmi» diye nitelendirdiği kuruluş ise, merkezî siyasal erki zayıflatmayan, egemenliği bölmeyen prebandlara dayanmaktadır(23).

---

(21) Max Weber bu kavramı, **The Religion of China,** New York, Free Press, 1951, adlı eserinde Çin İmparatorluğuna uygulamıştır. **Prebend** resmî görevlilerin devlete ait topraklardan veya diğer kamu gelirlerinden rant almaları demektir. Weber, bu hakka sahip resmî görevlilere dayanan siyasal sisteme **prebendalism** adını vermiştir.

(22) Bu konuda bk. Cahen, Claude, **Pre-Ottoman Turkey,** Londra, Sedgwick and Jackson, 1968, ve **L'Islam; des Origines au Début de l'Empire Ottoman,** Paris, Bordas, 1970, Timur, Taner, **Osmanlı Toplumsal Düzeni: Kuruluş ve Yükseliş Döneminde,** Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979.

(23) Weber, Max, **Economy and Society,** Cilt 2, s. 1076, Berkeley, University of Callfornia Press, 1968, Weber, «Türk feodal sistemi» dediği Timar düze-

Marx ve Engels'e göre. feodalizm sadece Batı Avrupa'da gelişmiştir. Doğu'da, Asya Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi eğemen olmuştu(24). Marx'ın, 17. yüzyılda Doğu'da seyahat eden Fransız doktoru Bernier'ye dayanarak yazdığı meşhur formülünü tekrar edelim: «Bernier, Doğu'da —Türkiye, İran ve Hindistan'dan söz ediyor— tüm olup bitenlerin temel nedenini, çok doğru olarak, **özel mülkiyetin mevcut olmamasına** bağlıyor. İşte bu Doğu cennetinin gerçek anahtarı»(25). Marx'a göre devletin biçimini belirleyen ana öge mülkiyetin biçimidir. Weber ise konuya siyasal ve hukuksal açıdan yaklaşıyor, ve iktisadî sistemle de ilgilenmekle birlikte, iktisadî temel ile devletin aldığı özel biçim arasında çok belirli bir ilişki kurmuyor. Makat Marx'ın da, Weber'in de vardıkları sonuçlar birbirlerini tutmaktadır. Batı Avrupa feodalizminin Doğu'da görülmediği konusundaki eşdüşüncelerinin yanı sıra, Weber patrimoniyalizm ve prebedalizm ögeleri ile nitelendirdiği sistemin, pazar ekonomisinin gelişmesine elverişli olmadığını yazmışken(26), Engels, Marx'a dayanarak, «..., tıpkı bütün öteki Doğu egemenlikleri gibi, Türk egemenliği de, kapitalist bir toplumla uzlaştırılamayacak bir şeydir...» yargısını ileri sürmüştür(27).

Bu konu, genel olarak toplumsal kuruluşların dinamikleri ile ilgilidir, ve bir makale çerçevesinde tüm ayrıntılarıyla yorumlanamıyacak kadar karmaşık ve zordur. Sadece şunu vurgulamakla yetinelim: Osmanlı toplumsal kuruluşunun durgunluğu vurgulanmış ve içsel ögelere dayanan evrimi engelleyen niteliklere sahip olduğu ileri

---

nini, siyasal merkeziyetçiliğe engel olmayan bir tür preband olarak nitelendirmektedir. Bk. **a.g.e.,** s. 1079.

(24) Toplum bilimcilerini sonsuz tartışmalara iten ATUT kavramının uygulanması pek doyurucu sonuçlar vermemiştir. Bu kavramın çok iyi bir eleştirisi için, bk. Anderson, Perry, **Lineages of the Absolutist State,** s. 462-549, Londra, New Left Books, 1974.

(25) Marx'in Engels'e yolladığı 2 Haziran 1853 tarihli mektup, Marx - Engels, **Textes sur le Colonialisme,** s. 334-335, Moskova, yayın tarihi belirsiz.

(26) Weber, Max, **Economy and Society,** s. 1016, a.g.e.

(27) Engels'in 1890 da **Neue Zeit** gazetesinde yayınladığı «Das auswärtige Politik des russishan Zarentums» adlı makalesinden. Zikreden Marx, Karl, **Türkiye Üzerine (Şark Meselesi),** s. 137, çeviren: Selâhattin Hilâv ve Attilâ Tokatlı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1966.

sürülmüştür(28). Bir ölçüde, Asya Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi kavramlarına dayanan bu varsayım, kanımızca Osmanlı dünyasının toplumsal değişim potansiyelini küçümsemektedir. Osmanlı toplumunun dönüşümünde sadece dışsal etkenler değil, içsel etkenler de rol oynamışlardır. Bu gerçeği yansıtan, daha dengeli bir yorum şu olabilir: içsel dinamiklerin etkisi ile değişim, Osmanlı toplumunda, Padişah, patrimoniyal bürokrasi ve ideolojik-dinsel devlet aykırı diyebileceğimiz ülemâ üçlüsünden oluşan bir «kontrol mekanizması» dolayısıyla yavaşlatılmıştır. Batı Avrupa'da, tüccar gruplarını, pazar ekonomisine dayalı, güçlü bir sosyal sınıfa dönüştüren süreç, Osmanlı toplumunda oluşmamıştır. Batı burjuvazisinin lehine gelişen, devrimsel nitelikteki, iktisadî kaynakları kontrol eden grupların bunları siyasal erke çevirebilmeleri süreci Osmanlı toplumunda görülmemiştir. Bu olgunun iki nedeni olabilir: bir yandan, sözünü ettiğimiz «kontrol mekanizması», diğer yandan da, özel mülkiyetin sınırlı statüsüdür. Özel mülkiyetin yokluğu veya en azından sınırlanmış olması çoğu araştırmacılara göre, Osmanlı toplumsal kuruluşunun temelindeki esas niteliktir. Fakat, daha 17. yüzyılın başından itibaren, çiftlik ve mâlikânelerin yaygınlaşması, Osmanlı tarımının giderek dünya ticareti ile bütünleşmesi ve ayanın güçlenmesi gibi gelişmeler, Osmanlı toplumunun niteliğini bir tek ögeye, yani mirî toprakların özel mülkiyet statüsündeki topraklardan daha yaygın olmasına, bağlayan varsayımı en azından göreli duruma indirgemektedir. Bunu ileri sürmek, mülkiyet konusunun Osmanlı toplumsal kuruluşunu nitelendirmek açısından son derece önemli olduğu gerçeğini reddetmek anlamına gelmez. Unutulmamalıdır ki, Roma hukukuna uygun olarak tanımlanmış Batı'nın özel mülkiyet kavramı Türkiye'ye ancak 1926'da, Medenî Kanun reformu ile girmiştir. Padişah'ın, vakıf statüsünün dışında kalan özel mülkiyeti gasp hakkı 1826'ya dek sürmüş; Tanzimat ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde ise, özel mülkiyete yönelen hukuksal adımlar atılmıştır. Bunlar, özellikle, 1858 Arazi Kanunu ve 1911 Emvali Gayri Menkullerin Sureti Tasarrufuna Dair Kanundur(29).

(28) Sunar, İlkay, «Anthropologie politique et économique: l'Empire ottoman et sa transformation», **Annales: Economies, Sociétés, Civilisations,** Cilt 35, No. 3-4, Mayıs-Ağustos 1980, s. 551.

(29) Barkan, Ömer Lütfi, «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi», s. 321-421, **Tanzimat,** a.g.e.

Siyasal düzeyde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında ayan Imparatorluğun çevresine egemen olmuştu, fakat devlet merkezi üzerinde etkisi ve kontrol gücü yoktu. Toplumun çevresine egemen olan grupların siyasal merkeze nüfuz edememelerinin temel nedeni, daha önce sözünü ettiğimiz üçlü koalisyonun (Padişah, patrimoniyal bürokrasi ve ülemâ) toplumsal kaynakların dağılımında, siyasal-idarî ögelerin iktisadî ögelere ve pazar mekanizmalarına olan üstünlüğünü başarıyla sürdürmesidir. Gerçi siyasal merkez, tımarın yerine iltizamın Osmanlı toprak düzeninin temel biçimi durumuna gelmesini, ve bu sürece bağlı olarak da ayanın güçlenip çevreyi kontroluna almasını önleyememiştir. Ancak, bu gelişmeler üç ayaklı «kontrol mekanizmasının» devlet üzerindeki eğemenliğini ortadan kaldırmamış, ve bu olgu devam ettikçe de, toplumsal statü ve güç elde etmek için sürdürülen rekabet ve uğraş, pazar aracılığı ile değil, devlet aracılığı ile yapılagelmiştir.

Bu olgunun önemli sonuçlarından bir tanesi de ayan gibi, iktisadî açıdan faal grupların yaşam tarzlarının, değer sistemlerinin patrimoniyal bürokrasinin etkisinin altında kalması ve bu grupların sermaye birikiminden çok, tüketime yönelik olmaya devam etmeleridir. Bu grupların iktisadî işlevi dünya pazarlarına sürülecek tarımsal üretim yapmak idi. KDE ile bütünleşmiş bir toplumsal kuruluşta, bunların devlete egemen olmaları, veya en azından toplum içinde meşru bir güce kavuşabilmeleri beklenebilirdi. Fakat, toplumsal statü ve güç dağılımından pay alma uğraşının pazar aracılığı ile değil de devlet aygıtı aracılığı ile yapılması, ayanın devlete nüfus etmesine ve yerel düzeydeki gücünün ötesinde, toplumun tümünü hedef alan, devlet bürokrasisinden bağımsız bir meşruiyete sahip olmasına engel olmuştur. Başka bir deyimle, Osmanlı Imparatorluğunda, gücünü pazardan ve özel mülkiyetten alan ve iktisadî faaliyetlerle uyuşacak tipte kültürel ve davranışsal niteliklere sahip bir sivil toplum oluşmamıştır(30). Sivil topluma özgü, ve Durkheim'in «ikincil yapılar» adını verdiği yapılar —örneğin bağımsız kent idareleri ve meslek örgütleri— gelişememiş, hukuksal

(30) Mardin, Şerif, «Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire», **Comparative Studies In Society and History,** Cilt 11, No. 3, Haziran 1969, s. 274.

açıdan durum belirsiz kalmış ve kapitalizmin örgütsel temellerinden birisi olan, Max Weber'in «hesaplanabilir hukuk» dediği tipte, şekilsel belirgenliği yüksek bir hukuk sistemi görülmemiştir.

Bu durumda, Osmanlı Devletinin sivil toplumdan gelecek etkilerle dönüşmesi olanaksızdı Devletin merkezi ile ayan arasında, 1808'de imzalanan Sened-i Ittifak hiçbir şekilde Osmanlı'nın **Magna Carta**'sı diye yorumlanamaz[31]. Nitekim, II. Mahmut birkaç yıl içinde bu belge ile ayana tanınmış olan ayrıcalıkları geri almış ve merkezin çevre üzerindeki eğemenliğini pekiştirmiştir.

II. Mahmut döneminde başlatılan devlet aygıtını modernleştirme eylemleri statü düzeninin sınıfsal düzene egemen olduğu bir toplumda yürütüldü. Burada yine, Osmanlı Devletinin dönüşümünü kısıtlayan temel çelişkiye rastlıyoruz: toplumsal kuruluşun KDE ile bütünleşmesi 1840'a kadar tamamlanmıştı. Oysa, tüketime yönelik yaşam tarzı için gerekli gelirleri dünya pazarlarına bağımlı gruplardan (mültezim, ayan, tüccar) alan patrimoniyal devlet bürokrasisi, bu grupların siyasal erke erişmelerine ve dolayısıyla da, Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyılın devletlerarası sisteminin koşullarında bağımsızlığını koruyabilmesi için gerekli olan modern devletin oluşumu sürecini engellemiştir veya en azından büyük ölçüde yavaşlatmıştır. Tanzimat döneminin devlet adamları bu çelişkinin bilincine hiçbir zaman varamamışlardır. 19. yüzyıldaki reformlar esas olarak devlet bürokrasisini yenilemeye yönelmiş, modern devletin doğuşu daha sonralara kalmıştır.

Tanzimat iki açıdan yorumlanabilir: bir yandan, Osmanlı toplumsal kuruluşunun üst yapısını KDE'nin ve devletlerarası sistemin gereksinmelerine uydurma çabası; diğer yandan da, siyasal merkezin çevre üzerindeki kontrolunu arttırmak yoluyla devletin devamlı azalan gelirlerini yükseltme çabası. Bütün bu dönem sırasında, patrimoniyal bürokrasi, Osmanlı toplumunun sınıfsal tabakalaşmasının pazar güçlerinin değil de siyasal-bürokratik ögelerin aracılığı ile oluşmasını, yani statü düzenini, şaşırtıcı bir başarı ile sürdürmüştür. Tanzimat seçkinlerinin toplumsal grup olarak amaçları, statü düzeninin devamı ve toplumsal güç ve pozisyonların dağıtımının bürokrasinin tekelinde yapılması idi.

---

(31) Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,** Cilt 2, s. 3, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

Tanzimat'tan, 1860 ve 1870'lerin Genç Osmanlı'larına, 1908'in Genç Türkler'ine ve Kemalist harekete kadar, siyasal değişmenin ana niteliği «yukarıdan aşağıya» işleyen bir süreç olmasıdır. Bu tipte bir siyasal değişme ile beraber gelişen ideolojiler ve değer sistemleri, Osmanlı-Türk Devletinin bu özgünlüğünden büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Osmanlı Devletinin kurumlaşmasının temelindeki ilkeyi iktisadî gücün siyasal erke «çevirilmezliği» diye ifade edebiliriz. Bu durumda, siyasal iktidarı ele geçirmeye yönelen seçkin gruplarının, iktisadî güçleri ikinci planda bırakarak devleti hedef almalarının doğallığı ortaya çıkmaktadır. Max Weber'in «ussal iktisadî kazanca karşı bürokrasinin geleneksel statüye yönelik tutumu»(32) diye nitelendirdiği davranışı Osmanlı seçkinlerinin iktisadî konulara olan ilgisizliklerinde gözleyebiliriz. Bu konulara devletin malî güçlüklerine çare bulmak gerektiği ölçüde eğilinmiştir. I. Abdülmecit (1839-1861) döneminde sanayiye bir miktar ilgi gösterilmişse de, genel olarak, Osmanlı seçkinleri ve aydınları dikkatlerini devlet ve din sorunlarına yöneltmişler, iktisadî alana ve bu alanda çalışan tüccar, zanaatkâr ve köylülerin sorunlarına pek zaman ayırmamışlardır. Bernard Lewis bu tutumu «Tanzimat devlet adamlarının kaba merkantilizmi» diye adlandırıyor(33).

Bütün bu olumsuz yönlere rağmen, 19. yüzyıldaki gelişmeler Osmanlı Devletini etkilemişler, değişikliklere yol açmışlardır. Tanzimat, «hesaplanabilir» nitelikte bir hukuksal yapıya doğru adımlar atmıştır. Taşra kentlerinin esrafı, önce yerel idarî kurullar, sonra da Birinci Osmanlı Meclis-i Umumisi (1877-78) sayesinde küçük bir siyasal katılma deneyi geçirmişler ve çevre siyasal merkeze sesini duyurmak olanağına kavuşmuştur. Toplumsal-iktisadî gücün siyasal güce çevrilebilir duruma gelmesi yolundaki bu ilk adımların yanı sıra, devlet seçkinlerinin arasında da önemli değişiklikler olmuştur.

1820 ve 1830'larda, Batı modeline göre kurulmuş yüksek eğitim kurumlarının açılmağa başlaması ve 1850'lerden itibaren layik öğretimin, geleneksel öğretim sisteminin yanı sıra uygulanmağa başlaması yeniliklere ve değişime açık seçkinlerin sayısını arttırmış,

(32) Weber, Max, **Economy and Society**, s. 1109, a.g.e.

(33) Lewis, Bernard, **The Emergence of Modern Turkey**, s. 451, Londra, Oxford University Press, 1961.

toplumsal temellerini genişletmiş ve seçkinler arasında, mesleksel açıdan farklılaşmalara yol açmıştır. Dar bir toplumsal tabakadan gelen Tanzimat seçkinlerinin ve Genç Osmanlı'ların tersine, yeni kurulan Mühendishane, Tıbbiye, Mülkiye gibi yüksek okullarda eğitim gören asker ve sivil seçkinler sadece yüksek Osmanlı bürokratlarının çocukları değillerdi. Birçokları taşradan geliyordu ve halk kökenli idiler. Mesleksel açıdan, subay ve memurlara avukatlar, hâkimler ve gazeteciler katılmıştı. Bu yeni seçkin grupları geleneksel Osmanlı bürokratları ile uyuşamıyorlardı. II. Abdülhamit rejimine (1876-1908) karşı tepki ve uğraş bu yeni seçkinler arasından gelmiştir.

Genç Türkler ve Kemalistler geleneksel Osmanlı bürokratlarından farklı olarak, layik okullarda eğitim görmüşler, Batı'dan gelen fikir akımlarına, layikliğe, ulusçuluğa bağlanmışlardır. Buna rağmen, çok önemli bir noktada bu iki tip seçkin arasında bir devamlılık vardır: devletin sivil topluma eğemen olduğunu temel veri alan, meşruiyet ve otoritenin devlet seçkinlerinin tekelinde olduğunu ve sivil seçkinlerle paylaşılamayacağını savunan, patrimoniyal kökenli gelenek. Eğitim tarzları ne olursa olsun, tüm Osmanlı-Türk seçkinlerinin az veya çok bağlı kaldıkları değerler sistemini Max Weber'in sözleriyle tanımlıyabiliriz: «...babanın çocukları ile olan otoriter ilişkisinden esinlenen patrimoniyalizmin efsanesi... Patrimoniyal devletlerin ideali 'ülkenin babası' **(Landesvater)**dır»(34).

Osmanlı bürokrasisinin içinden kopup gelen Genç Türkler ve Kemalistler, bu geleneğe uygun olarak, kendilerini devletin temel direği olarak görmüşler ve somutta da bu rolü oynamışlardır. 1920'de, ilk Büyük Millet Meclisi'nde, milletvekillerinin mesleksel kökenleri göz önüne alınırsa, toplamın % 38'inin askerî ve sivil bürokratlardan oluştuğu görülür. Bunlara, Osmanlı seçkinleri olarak kabul edilen din görevlileri (% 17) ile eğitimciler (% 5) eklenirse, B.M.M. nin bürokratik kökenli üyelerinin % 60'a vardığı görülmektedir(35). Ayrıca, Harbiye mezunu Osmanlı subaylarının % 93'ü ve Mülkiye mezunu memurlarının % 85'i Cumhuriyet döneminde görev almış-

(34) Weber, Max, s. 1107, **a.g.e.**

(35) Frey, Frederick W., **The Turkish Political Elite,** s. 181, Cambridge, Mass, The M.I.T. Press, 1965.

lardır(36). Bu rakamlar «bürokratik devamlılık» olgusunu ortaya koymaktadır.

MODERN DEVLETIN TEMELİNDEKİ SEÇKİNLER UZLAŞMASI

Osmanlı siyasal düzenini, önce bir ölçüde Genç Türkler, sonra da Kemalistler daha köklü biçimde değiştirdiler. Gerçekleştirilen «yukarıdan devrim» kitlesel eylemlere, halk ayaklanmalarına dayanmıyordu. Kitlelerin Kemalist Devrime katılması esas itibariyle askerlik yoluyla gerçekleşmiştir(37). Daha önce de belirttiğimiz gibi, devletin meşruiyetin tek kaynağı olarak algılandığı bir ortamda devrimin böylesine bir niteliğe sahip olması doğaldı. Diğer taraftan, 1921 ile 1924 arasında atılan adımlarla yavaş yavaş ortaya çıkan yeni içerikli meşruiyet kavramını tartışmasız kabul ettirinceye kadar, Kemalizm eski rejimin geleneksel meşruiyet sembollerinden bir kısmını kullanmıştır. Bu devamlılık ögelerinin ötesinde Kemalizm, Osmanlı seçkinlerinin bilincine varamadıkları ve modern devletin kuruluşunda stratejik işlevi olan bir noktada başarılı olmuştur: bu, siyasal merkez ile toplumsal çevre arasındaki mesafenin daraltılması ve toplumsal kaynakların devleti destekleyecek biçimde harekete geçirilmesidir.

Osmanlı Imparatorluğunun yapısı, ideolojisi ve değerler sistemi, devlet seçkinleri ile, güçlerini pazar ekonomisinden alan seçkin grupları arasında yakınlaşmaya ve uyuma engel olmuştu. Bu seçkinler yakınlaşmasını Genç Türkler başlatmış ve Kemalistler daha ileriye götürmüşlerdir. Geleneksel bir Osmanlı seçkini olan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 1920'de Kemalistleri, çok yerinde bir gözlemle tanımlamıştır: «Bu grup, esas itibariyle, ordu komutanları ve subaylar, taşra eşrafı ve toprak sahipleri ve aydınlardan meydana gelmektedir»(38). Böylesine bir yakınlaşma Kemalistlere, Os-

(36) Rustow, Dankwart A., «The Military: Turkey», s. 388, Ward, Robert E. ve Rustow, Dankwart A., **Political Modernization in Japan and Turkey,** Princeton, Princeton University Press, 1964.

(37) Trimberger, Ellen Kay, **«Revolution from Above: Military Bureaucrats and Develcpment in Japan, Turkey, Egypt and Peru,** s. 17, New Brunswick, N. J.. Transaction Books, 1978.

(38) Lewis, Bernard, s. 458, **a.g.e.**

manlı İmparatorluğunun yapamadığını gerçekleştirmek, yani 20. yüzyılın devletlerarası sisteminin koşullarında, çevreselleşmiş toplumsal kuruluşun siyasal bağımsızlığını sürdürebilecek bir modern devlet kurmak olanağını vermiştir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki bazı gelişmeler devletin patrimoniyal niteliklerini zayıflatmış, sivil seçkinlerin, az da olsa, bir ölçüde siyasal merkeze nüfuz edebilmelerini sağlamıştı. Yenilikçi Osmanlı seçkinleri, halkın sorunlarına eğilmeğe, taşra eşrafının şikâyetlerine kulak vermeğe başlamışlardı. Her ne kadar bu ilgi zayıf ve yüzeysel idiyse de, halkın sorunlarına dikkat etmeyen, hisbe sisteminin yok olmasının yarattığı boşluğu doldurmak için sosyal güvenlik alanında tedbir almayı düşünmeyen Tanzimat seçkinlerinin tutumlarından farklı idi. Yeni eğitim kurumlarında yetişen ileri fikirli seçkinler, Batı'da olduğu gibi, vatanseverlik ile ulusçuluğu, halkın güvenliği, sağlığı, gelişmesi gibi ilkelerle ilintiliyorlardı. Devleti kurtarma ülküsü ile ulusun gelişmesi ülküsünü bir arada görüyorlardı.

Kemalizmin modern devletin temeline yerleştirdiği ögelerden birçoğunun ilk izlerini Genç Türkler'de bulmak mümkündür. Abdullah Cevdet'in 1913'de **İçtihad** gazetesinde ileri sürdüğü, uygarlık demek Avrupa uygarlığı demektir düşüncesi Kemalizmi de yönlendirmiştir. Kemalizm Auguste Comte'un pozitivizminden, Léon Bourgeois'nin solidarizminden esinlenmiş, düşünsel sisteminin temeline bilim kavramını koymuştur(39). Genç Türkler'in arasında, pozitivizme bağlı olan akımın ideologları, Kemalizmin sonradan gerçekleştirdiği toplumsal-kültürel devrimlerden bazılarını hayal etmişler, bu konularda yazılar yazmışlardır: kadın hakları, birden fazla kadınla evlenmeyi yasaklamak, fes yerine şapka, eğitim ve yargı sistemlerinin tümden layikleştirilmesi, dil reformu vs.. Genç Türkler'in en önemli düşünürü Ziya Gökalp devlet ve din alanlarının ayrılmasını savunuyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında İttihat ve Terakkî Hükümeti hukuksal düzenin layikleşmesi ve kadın hakları alanlarında adımlar atmıştır. Kurumsal açıdan ise, İttihat ve Terakkî Partisinin taşradaki yerel örgütü, 1919-1920'de ulusal kurtuluş hareketinin ve daha sonra da Halk Fırkasının örgütlenmesini kolaylaştırmıştır.

(39) Mardin, Şerif, «Power, Civil Society...», a.g.y., s. 277.

Modern Türk Devletinin oluşmasındaki önemli ögelerden bir tanesi de Genç Türkler döneminden kaynaklanan iktisadî düşünce ve eylemlerdir. Bu açıdan gerçekleştirilenler sayıca az, fakat anlamlıdırlar. Türk sermayesiyle ilk şirketlerin ve bankanın kurulması bu dönemde olmuştur. Fakat asıl önemli olan husus, bu girişimlerin kökeninde yatan, ulusal ekonomi geliştirme, bu alanda ulusal politikalar izleme düşüncesidir. Bu düşüncenin uygulanmağa başlaması ile ulusal kapitalist ekonominin temelleri atılmış, ileride gelişecek olan devletçiliğin ilk belirtileri görülmüştü. Modern Türk Devletinin iktisadî ideolojisi ve uygulaması bir yandan devlet bürokrasinin diğer alanlardaki öncü rolünü iktisadî alana da uzatmış, diğer yandan da, belirli grupların elinde sermaye birikimini sağlamak suretiyle ulusal burjuvazinin büyümesine yardımcı olmuştur(40). Genç Türkler'in ulusal iktisat politikası, iktisadî bağımsızlığı siyasal bağımsızlığın temeli sayan Kemalizmin habercisidir. Devlet seçkinlerinin sivil toplumu egemen olmalarını öngören, fakat aynı zamanda da, diyalektik bir süreç içinde, burjuvazinin de kuvvetlenmesini içeren, devletçilik ilkesine dayalı ulusal ekonomi anlayışı 1946'lara kadar Kemalist rejimin temel direğini teşkil etmiştir. 1946-1950 dönemi tek partili sistemden çok partili sisteme geçiş ve kuvvetlenen burjuvazinin iktisadî güce kavuştuktan sonra, siyasal erki doğrudan doğruya ele geçirmeğe yöneldiği dönemdir. Bu yıllar, Türk toplumsal kuruluşunda hâlâ bir ölçüde devam eden statü düzenine bağlı tabakalaşmanın yerini kesin olarak iktisadî güçler dengesine dayalı sınıfsal düzenin aldığı yıllardır. Bu dönüşümün ardında, Türk burjuvazisine ve sermaye sınıfına yeni olanaklar tanıyan, onları pekiştiren, 1930'ların devlet öncülüğündeki süratli (bu dönemlerde Sovyetler Birliği ve Japonya'dan sonra üçüncü sırada) sanayileşme yatmaktadır.

Kemalizmin düşünsel içeriği, birçok yönlerden Genç Türkler'in Batılılaşmadan yana, pozitivist kanadının devamıdır. Mustafa Kemal bilime, ilericiliğe, ulusçuluğa, layikliğe ve halkçılığa inanıyordu. Fakat genellikle Kemalizm, Genç Türkler'de görülen kavramları gerek içerik gerekse de uygulama bakımından çok ileriye götürmüştür.

---

(40) Ahmad, Feroz, «Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: the Social and Economic Policy of the Young Turks, 1908-1918», s. 329-350, Okyar, Osman ve İnalcık, Halil, (yay. hazırl.), **Social and Economic History of Turkey, (1071 - 1920)**, Ankara, Hacettepe Universitesi, Meteksan Ltd., 1980.

Örneğin ulusçuluk alanında Kemalizm önemli bir değişiklik getirmiştir. Genç Türkler'in pantürkist düşlerinin ve Ziya Gökalp'in Türklük ile Islamı birbirine bağlayan, dolayısıyla da topraksal niteliği olmayan ulusçuluğunun tersine, Mustafa Kemal'in ulusçuluğu topraksal, vatanı belirli sınırlar içinde gören bir anlayıştı. 1919-1920'nin Misak-ı Millî'si Türk ulusçuluğunun topraksal niteliklerini belirlemiştir.

Modern Türk Devletinin temelinde yattığını söylediğimiz seçkinler uzlaşmasının gerçekleşmesinde halkçılık ideolojisinin önemli rolü olmuştur. Mustafa Kemal halkçılığı, tarihsel koşullara göre içeriği değişen bir kavram olarak görmüş ve devlet seçkinleri ile sivil seçkinler arasındaki uyumu pekiştirecek bir öge olarak kullanmıştır. 13 Eylül 1920'de halkçılığı bürokrasi ile halkı yakınlaştırmaya yönelik bir doktrin diye tanımlamıştır. Eylül 1921'de ise aynı kavrama toplumsal ve sosyalist bir içerik vermiş, Ankara hükümetini «halkın hükümeti» diye tanımlamıştır. Şubat 1923'de halkçılığı solidarizmden esinlenen, sınıfsız Türk toplumunda herkesin çıkarını gözeten, dayanışmacı iş bölümünü öngören bir akım diye tanıtmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 programında ise, dayanışmacı yönü devam etmekte idiyse de[41], halka rağmen halk için tipinde bir doktrine yönelmeye başlamıştır.

Kemalist Devlet, seçkinlerinin değerler sistemi ve merkeziyetçi yapısı itibariyle jakoben diye nitelendirilebilir. Doğaldır ki bu seçkinler, siyasal merkezin gücünü zayıflatabilecek, örneğin Prens Sabahattin'in, Le Play ve Edmond Demolins'den esinlenerek ileri sürdüğü kişisel girişime ve adem-i merkeziyetçiliğe yönelik doktrinlere ilgi göstermemişlerdir.

Kemalizm, devlet kuruculuğunda hukuksal sorunlara büyük önem vermiştir. Bir yerde Kemalizmi hukuksal yoldan devrim diye tanımlayabiliriz. Bu devrimin araçları devlet ve hukuk düzenidir. Ulusu yaratmak, istisadî kalkınmayı sağlamak, toplumu pekiştirmek için gerekli itici güç devletten gelmektedir. Kemalizm modern devlete Osmanlı İmparatorluğu'nunkinden değişik içerikli bir meşruiyet kavramı vermiştir. Büyük Millet Meclisi'nin 20 Ocak 1921'de kabul ettiği, yeni Türk Devletinin ilk ve geçici Anayasası olan Teşkilat-i

(41) Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları,** s. 213, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1977.

Esasiye Kanunu bu yeni meşruiyetin içeriğini «hâkimiyet bilâ kayd-i şart milletindir» şeklinde tanımlıyordu. Ayrıca, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu yeni içerik evrensel nitelikli ve toprakla kavramsal ilişkisi olmayan Islâm ilkelerinin yerine toprağa bağlı ve belirli sınırların içine yerleştirilmiş ulusçuluk anlayışını öngörüyordu. Yeni Devlet ve onun seçkinleri, Osmanlı'da olduğu gibi, içeriği değişmiş olan meşruiyeti tekellerinde tutuyorlar, sivil toplumla pek paylaşmak istemiyorlardı. Ancak, meşruiyetin hem kaynağı —Padişah/Halife'nin yerine ulusun egemenliği—, hem de amacı —geleneksel statü düzeninin sürdürülmesi değil, Türk ulusunun pekiştirilmesi ve ulusal iktisadî kalkınma— bambaşka idi. 3 Mart 1924'de Hilâfetin, 8 Nisan 1924'de Şeriat Mahkemelerinin kaldırılması ve 17 Şubat 1926'da Medenî Kanunun kabul edilmesi ile Kemalizm, Osmanlı meşruiyeti ile tüm bağları kesiyor, layıklığı, devletten sonra aile ve kişiyi kapsayacak şekilde genişletiyordu.

Böylece, kişisel vatandaşlık haklarına dayanan modern Türk Devleti kurulmuştu. Kişinin ve kişisel girişimin desteklenmesi, iktisadî alanda kapitalist birikimi destekleyen politikalar, 1930'larla 1950'ler arasında burjuvazinin yükselmesine ve iktisadî-toplumsal alandaki gücünü siyasal düzeyde de göstermesine yol açacaktı. Fakat burada, sivil toplumun devlet üzerinde ve burjuvazinin bürokratik seçkinler üzerinde aniden egemenlik kurmaları sözkonusu değildir. Modern Türk devletinin temelindeki, Türk ticaret burjuvazisi, taşra eşrafı ve toprak sahipleri ile bürokratik seçkinler arasındaki uyuşum, bu sonuncu grubun öncülüğünde olmuştur. Siyasal merkez ile toplumsal çevre arasındaki ayırım birdenbire yok olmamış, otonomisini pekiştirmek yolunda olan sivil topluma devletin meşruiyetinde pay sahibi olma hakkı kolayca tanınmamış ve bürokratik seçkinlerin siyasal katılma sürecini genişletmek konusundaki çekimser tutumları ortadan kalkmamıştır(42). Fakat bu yolda önemli adımlar atılmıştır.

1917'de, pan-türkizmin önde gelen ideologlarından birisi, Yusuf Akçura «Türkler bir burjuva sınıfı geliştiremezlerse köylüden ve hükümet memurlarından mürekkep bir ulusal Türk toplumunun yaşama

(42) Kazancıgil, Ali, «La participation et les élites dans un système politique en crise: le cas de la Turquie», **Revue française de science politique,** Cilt XXII, No. 1, Şubay 1973, s. 5-32.

olanakları pek zayıftır.» diyordu(43). Bu sözler, o dönemin Türk aydınlarının, KDE'nin iktisadî ve devletlerarası sistemin siyasal baskıları altında ezilen, çevreselleşmiş Osmanlı toplumsal kuruluşunun konumunu ve sorunlarını gayet iyi anlamış olduklarını göstermektedir. Kemalistler de, KDE ile bütünleşmiş, çevreselleşmiş bu toplumsal kuruluşu, tarihsel İmparatorluğun kalıntılarını ortadan kaldıran ve pazar ekonomisine dayalı güçlü sivil toplumun gelişmesine izin verecek modern devlete kavuşturamazlar Ise, siyasal bağımsızlığın elden gideceğini biliyorlardı. Batı modeline uygun modern burjuva devletini kurmak Türkiye için bir ölüm-kalım sorunu idi. Başka tipte bir devlet ve toplumsal düzeni kurarak da kurtulmak, soyut olarak düşünülebilirdi. Ancak bu seçenek, hem devlet seçkinlerinin değerler sistemine aykırı idi, hem de toplumsal kuruluşun KDE'nin çerçevesindeki konumunun değiştirilebildiği ölçüde gerçekleşebilirdi ki, buna da o sırada olanak yoktu.

Geleneksel Osmanlı İmparatorluğu'nun modern Türk Devletine dönüşümü, çevreselleşmiş Osmanlı-Türk toplumunun KDE'nin ve devletlerarası sistemin gereklerine uydurulması olarak yorumlanabilir. Bu dönüşümün temposu ve biçimi, Osmanlı-Türk toplumsal yapısının yukarıda sözünü ettiğimiz bazı niteliklerinden etkilenmiştir. Bu yapısal niteliklerin, modern devletin ilk defa oluştuğu Batı Avrupa toplumlarının tarihsel niteliklerinden çok farklı olduklarını da söylemiştik. Bu farklı nitelikler bugün dahi, Türk Devletini bir ölçüde yönlendirmektedirler.

1919-1920'de, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başarı şansları pek büyük değildi. Zamanın koşullarında, ülkenin parçalanması veya Amerikan ya da İngiliz mandası altına girmesi, bağımsızlıktan daha kolay seçenekler olarak görünüyorlardı. Bu durum, Mustafa Kemal'in, modern devleti yaratmak yolunda gerçekleştirdiklerinin ne derecede zor şeyler olduklarını gösteriyor. Atatürk'ün bağımsızlığı koruması, kişisel karizmasını olağan idare tarzına çevirmekteki ve devletin kurumlaşmasını pekiştirmekteki ustalığı gerçekten büyük başarılardır. Bütün bunlar, ileride Türkiye'nin çok partili rejime geçmesini ve siyasal katılmanın yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Osmanlı-Türk toplumunun tarihsel niteliklerlne bakıldığında, bunlar gerçekten büyük eserlerdir.

(43) Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 462, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1978.

Fakat, Türkiye'de, Gramsci'nin değişiyle, «ilkel ve yumuşak» sivil toplumun «gürbüz yapı» haline gelmesi, «cebrîlik» kavramının yerini «hegemonya»nın alması ve «herşey demek olan devlet»in yerini, güçlü bir sivil toplumu korumakla yetinen, ona egemen olmaya yöneleceğine, etrafını çeviren bir kale niteliğindeki devletin alması henüz gerçekleşmemiştir(44). Atatürk döneminden beri bu yönde çok mesafe alınmışsa da, yolun sonu henüz gelmemiştir.

(44) Birnbaum, Pierre, «States, Ideologies and Collective Action in Western Europe», **International Social Science Journal,** Cilt XXXII, No. 4, 1980, s. 673.

1974 - 1980 DÖNEMİNDE BELEDİYELERDE İŞÇİ - İŞVEREN İLİŞKİLERİ

Yıldırım KOÇ(*)

GİRİŞ

1980 yılı sonunda belediyelerde 100 binin üstünde işçi ve 20 bin civarında memur çalışmakta, bu insanlar milyonlarca kentliye çeşitli alanlarda hizmet götürmekteydi. Ancak 1974-1980 döneminde Türkiye'deki toplumsal sistemin irrasyonal işleyişi (belediyelere yüklenen görevlerle sağlanan olanaklar arasındaki dengesizlik) yaygın işçi eylemlerinin ortaya çıkmasına neden olan bir yerel yönetim-merkezi yönetim çelişkisini gündeme getirdi.

Bu çalışmanın amacı, 1974-1980 döneminde kamu kesimi içinde de özel bir yeri olan belediyelerde istihdamı ve işçi-işveren ilişkilerini kısaca ele almak, belediye-merkezi yönetim çelişkisinin işçi hareketi üzerindeki etkilerini kısaca incelemektir. Çeşitli ülkelerde sanayi işçileri işçi hareketinin başını çekerken, Türkiye'de bir dönem hizmet sektöründeki işçilerin bu denli hareketlenmesinin nedenlerinin incelenmesinin, Türkiye toplumunun ve işçi hareketinin bir döneminin ve önümüzdeki yıllardaki dinamiğinin kavranmasına ve gelecekte 1974-1980 dönemi işçi hareketinin değerlendirilmesinde hatalara düşülmesini önlemede yararlı olacağı kanısındayım.

I. BELEDİYELERDE İSTİHDAM

Ele alınan dönemde belediyelerde önemli sayıda emekçi istihdam edilmektedir. Çalışanlar şu statülerdedir: Seçimle gelen görevliler, belediye memurları, daimi hizmetliler (müstahdemler), geçici hizmetliler, yevmiyeli personel, sözleşmeli personel, işçiler.

Bu grupların sayıca en önemlileri, belediye memurları ile 1475 sayılı İş Yasasına bağlı olarak çalışan daimi hizmetliler, geçici hizmetliler ve işçilerdir.

Belediye memurları devlet memurlarından farklı bir yasal statüye sahip olmalarına rağmen, hak ve yükümlülükleri açısından fark-

(*) ODTÜ İdarî İlimler Fak. İşletmecilik Böl. Öğretim Asistanı.

ları yoktur. Maaşları da her yıl bütçe yasasında saptanan katsayıya göre belirlenir.

Belediye memur ve daimi hizmetlilerinin istihdam koşulları 29.3.1943 tarih ve 2-19673 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile kabul edilen «Belediye Memur ve Müstahdemleri Nizamnamesi» ile düzenlenmiştir.

Bu tüzüğün belediyelerde istihdam açısından önemi, belediye dışındaki tüzel kişiliklerin belediyeler üzerindeki vesayetini düzenlemesidir. Tüzüğün dokuzuncu maddesine göre, Ankara ve Istanbul belediye başkan yardımcıları ile belediye idare şube amirleri ve belediye şube müdürleri, belediye başkanlarının önerisi üzerine İçişleri Bakanlığı'nca atanır. Belediye başkanlığının Bakanlar Kurulu kararı ile atanmış kişilerce yürütüldüğü durumlarda, il merkezi olan yerdeki memurlar valilerce, il merkezi olmayan yerlerdeki memurlarsa kaymakamlarca atanır. Belediye sağlık müdürleri, belediye doktorları, eczacıları, kimyagerleri, hemşire ve ebeleri Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca; yüksek mühendis, yüksek mimar, mühendis, mimar ve fen memurları İmar ve Iskan Bakanlığı'nca atanır. Veterinerlerin ve tarım işlerinde çalışanların tayinleri Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın belediye ayar memurlarının tayinleri ise Ticaret Bakanlığı'nın onayıyla tamamlanır.

ASU, EGO, İSU, İETT ve ESHOT kurumlarında teknik personel tayini ve bu kişilerin özlük işleri Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nca yürütülmektedir.

Belediyelerdeki memur sayısı, bir taraftan yeni belediyelerin kurulmasına, diğer taraftan mevcut belediyelerin büyümesine ve ayrıca belediyelerin (diğer kamu kesimi işyerlerinde olduğu gibi) siyasi partilerce taraftarlarıyla doldurulması nedenlerine bağlı olarak sürekli arttı. Tüm belediyelerde 1950 yılında 5.977 aylıklı kadrolu memur çalışırken, bu rakam 1959 yılında 9.199, 1965 yılında 11.364 ve 1970 yılında 14.093 oldu. Ücretli daimi hizmetli ile geçici hizmetli statüsünde çalışanların toplam sayısı da 1950 yılında 11.983 iken, 1959 yılında 27.794'e, 1965 yılında 31.822'ye ve 1970 yılında da 39.025'e yükseldi.

Belediyeler arasında en fazla işçi statüsünde çalışanın istihdam edildiği yer, İstanbul merkez ve bağlı belediyelerdir. 1973 yılında İstanbul merkez ve çevre belediyelerinde 9.620 memur, 280 teknik eleman, 201 tiyatro sanatçısı, 7.694 işçi, 2.038 Sular İdaresi Persone-

li ve 10.125 İETT personeli bulunuyordu (Orhan Ergüder, «Devlet ve Merkezi İdare ile İlişkiler,» **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul'un İdari Sorunları Semineri,** s. 225.)

1980 yılı Temmuz ayında yaptığımız bir ankete İstanbul Belediyesi'nin gönderdiği yanıta göre, belediyeye bağlı müdürlüklerde (çevre belediyeler dahil) çalışan işçilerin sayısı 11.979'du. İSU ve İETT'deki işçi statüsündeki çalışanlarla birlikte bu rakam 15 bini aşmaktaydı.

1980 yılında Ankara Belediyesinde çalışan işçilerin sayısı ise 11.100 civarındaydı. EGO eski genel müdürü Ertuğrul Amasyalı'nın Devrimci Belediyeler Derneği Yayın Organının Haziran 1977 tarihli sayısındaki yazısından, EGO bünyesindeki personel sayısının 1974 yılı sonunda 2.674 iken 1977 yılı Nisan ayında 2.324'e düştüğünü öğreniyoruz. Aynı derginin Mart 1977 sayısında ise, Ankara Belediyesi Temizlik İşleri Müdürlüğünde 1.500 süpürgeci, 700 yükleme işçisi ve 150 seyyar işçinin çalıştığı belirtiliyor. (İsmet Çanakçı, «Başkentin Temizliği Konusunda Halkımıza Düşen Görev.»)

İstanbul ve Ankara Belediyeleri dışında Izmir (9.000 işçi), Gaziantep (2.300 işçi), Mersin (2.000 işçi), Balıkesir (2.000 işçi), Kayseri (1.923 işçi) ve Konya (1.667 işçi) merkez belediyelerinde önemli sayıda işçi çalışıyordu.

1974-1980 döneminde belediyelerde çalışanların sayısı hem gerektiğinden fazla, hem de gerektiğinden azdı.

Ele alınan dönemde belediyelerde yaygın olarak karşılaştığımız personel politikasını Ertuğrul Amasyalı şöyle eleştirmektedir:

> «Personel sağlanmasında güdülen politika, kuruluşun görevlerini zamanında yerine getirecek ve ileriye dönük plan ve programlar yapacak kapasitede eleman yerine, herhangi bir görev için gerekli öğrenim düzeyine dahi sahip olmayan, ancak her emre 'evet' diyebileceklerin alınması şeklinde olmuştur.» (EGO Genel Müdürlüğünün Sorunları ve 1974-75-76-77 Yılları Çalışmaları,» D.B.D. Yayın Organı, Haziran 1977, s. 49-50.)

1977 yılında Ankara Belediyesi Temizlik İşleri Müdürü olan Ismet Çanakçı da, 2.350 işçinin varlığına rağmen, görevlerini yerine getirmede yetersiz kaldıklarını belirtmekte, şunları söylemekteydi: «1976 yılında Temizlik İşleri Müdürlüğünü denetleyen yetkililer, 450 işçinin daha Temizlik İşleri Kadrosuna katılmasını zorunlu görmektedir.» (Çanakçı, a.g.e.)

Belediye personelinin yetersizliği salt 1970'lerin bir sorunu değildir. 1969 yılında yayınlanan ve 154 küçük belediyeden gelenleri kapsayan bir anketin sonuçları da, bu noktayı vurgulamaktadır:

> «Ankete katılan belediyelere, gelmekte oldukları belediyelerin bugünkü personelinin gerek nicelik, gerekse nitelik bakımından yeterli olup olmadığı sorulduğunda, hemen bütün belediyeler yetersizlikten yakınmışlardır. Belediye personelinin nitelik yönünden yetersiz olduğunu bildirenlerin oranı (% 74), sayıca yetersiz olduğunu bildirenlerin oranından (% 66,8) biraz fazladır.» (Cevat Geray - Ruşen Keleş, **Personelinin Gözüyle Küçük Belediyelerin Sorunları,** s. 52.)

Bürolar dışında çalışan belediye personeli nitel ve nicel olarak yetersizken, bürolarda aşırı istihdam vardı. Bu da belediye işvereninin 1974-1980 dönemindeki özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Genel olarak kamu kesiminde ve özel olarak belediyelerdeki bu aşırı istihdam, ülkedeki yetersiz sanayileşmenin ememediği işgücü fazlasının sisteme hayatî bir zarar vermeden etkisizleştirilmesi içgüdüsünün doğal bir sonucudur. Sanayileşmenin niteliği ve düzeyi değişmediği sürece de, mevcut ekonomik-toplumsal-politik sistem toplumsal patlamaları önleyici çeşitli mekanizmaları getirmeye çalışacaktır. Belediyelerdeki çarpık ve aşırı istihdam sorununun çözümü belediyelerde değil, sistemdedir. Belediyelerdeki işçi-işveren ilişkileri de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Belediyelerde işe alma yetkisi belediye başkanına verilmiştir (1580/96: «Bilumum belediye memurları ilk içtimaında belediye meclisince tasdik olunmak şartiyle, belediye reisi tarafından intihap ve tayin olunur.») Belediye başkanının tayin yetkisindeki tek kısıtlama, akrabalıktır:

> «Belediye reisleri tayinleri kendilerine alt memuriyetlere baba, ana, oğul, kardeş, kayınpeder, kayınbirader, damat; enişte, yeğen, amca, dayı, teyze, hala, baldız, karı ve koca ve kızlarını tayin edemezler, belediye reisi ile bu derece karabeti olan memurların reisin bulunduğu belediyede içtimaları caiz değildir. Bu derecedeki akraba bir dairenin aynı şubesinde veya heyette içtima edemez, belediye reisinin intihap ve tayininden evvel nasbedilmiş memurların hakları mahfuzdur.» (Belediye Memur ve Müstahdemleri Nizamnamesi, M. 19.)

Belediye Yasası'nın 117. maddesinin 16. fıkrasında, maaş ve ücretler toplamının belediye gelirinin yüzde 30'unu geçemeyeceği hükmü de, 1974-1980 döneminde personel istihdamını kısıtlamada etkin olamamıştır.

Belediyeler, diğer kamu kesimi işyerleri gibi, 1974-1980 döneminde mevcut sistem için bir subap görevi üstlenmişti. Diğer taraftan, belediye başkanları siyasi partiler arasındaki mücadelede taraftı. Genellikle bir siyasi partinin adayı olarak belediye başkanlığına seçilmişti. Mevcut toplumsal ve politik ilişkiler içinde de doğal olarak partisine ve kendisinin seçilmesine çeşitli biçimlerde katkıda bulunanlara karşı belirli «sorumluluklarını» yerine getirecekti. Bu sorumlulukların en yaygın görüleni ve etkeni de, belediyeye «adam almaktı.» Birçok belediyede her yönetim değişikliğini çok sayıda işçi ve memurun işe alınması izlemiştir. Aynı partiden farklı hiziplerin temsilcilerinin belediye başkanlığına gelmesinde ise işe almalar ve işten çıkartmalarda bu kez hizip çıkarları öne geçti. İşe alınan kişilerin çok azı gerçekten çalışmaktaydı. Bir kısmı ise hiç işe dahi gelmeden maaşını alıyordu.

İşe almalarda olduğu kadar işten çıkartma veya işten çıkartmayı hedefleyen çeşitli davranışlarda da (işyeri değiştirme, çok iş yükleme, v.b.), belediye başkanının siyasi tavrı etkin oldu. Bu durum 1963 yılında yapılan bir çalışmada bile saptanmış, 1974-1980 döneminde ise çok daha büyük boyutlarda görülmüştür:

> «Yukarıda belediye başkanlarında, 25 yaşından yukarı olmak, Türkçe okuyup yazma bilmekten ileri, olumlu bir nitelik aranmadığını gördük. Bu nitelikteki başkanlar, personele baskı yapmak, kendi partisi mensuplarına, yakınlarına çıkarlar sağlamak yoluna kolaylıkla sapabilmektedirler. 1963 Kasım'ında yapılan belediye seçimlerinden sonra bir kısım belediyeler siyasi maksatlarla bazı kadroları kaldırmaya ve yenilerini almaya teşebbüs etmişlerdir. Artan yakınmalar üzerine, İçişleri Bakanlığı'nın yaptığı bir tamimden aldığımız şu satırlar, belediyelerin bu alandaki tutumu hakkında bir fikir vermektedir: 'Belediye meclisi kararlarında hiçbir gerekçe gösterilmeden (lüzum yoktur) gibi sebeplerle bir kısım kadroların kaldırıldığı ve bu suretle bazı memurların maaşlarının ödenmeyerek mağdur edildikleri bakanlığa yapılan şikayetlerden anlaşılmış bulunmaktadır.'» (F. Yavuz, **Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi,** s. 46.)

Belediyelerde işe alma ve işten çıkartma politikalarının yanı sıra, 1974-1980 döneminde toplu iş sözleşmeleri ile verilen haklarda da belediye yönetimi ile belediye işçilerinin üye bulunduğu sendikanın siyasi görüşlerinin uyum içinde olmasının önemli rolü oldu. Bu uyumun sağlandığı yer ve zamanlarda, (işçilerin aynı zamanda belediye seçimlerinde oy sahibi oldukları da hesaba katılarak) işçiler açısından iyi ücret ve çalışma koşulları içeren toplu iş sözleşmeleri bağıtlandı. Çeşitli sendikaların maddi olanaklarının genel ve yerel seçimlerde kullanılması veya kullanılabileceği umudu da, belediyelerin işveren olarak tavrını önemli ölçüde etkiledi.

Burada çok kısa olarak ele aldığımız bu ve benzeri nedenlere bağlı olarak, 1974-1980 döneminde belediyelerdeki işçi-işveren ilişkileri, özel kesimdeki ilişkilerde çok farklı gelişti. Özel sektörde gözüken çelişkilerden farklı nitelikte (aynı biçimde gözükse bile) çelişkiler çıktı. Özellikle belediyelerle merkezi yönetim arasında bir çelişki de varsa, özel sektördekilerle kıyaslanamayacak olaylar patlak verdi.

II. BELEDİYELERİN PERSONEL HARCAMALARI

Belediye Yasası'nın 117. maddesinin 16. bendi, «belediye bütçesinden tediye edilecek olan maaş ve ücretler yekûnu senevî varidatın azami % 30'unu tecavüz edemez. Görülen ihtiyaca göre ve Dahiliye Vekaletinin müsaadesiyle bu miktar artırılabilir» hükmünü getirmiştir. Ancak gerek istihdam edilen personelin sayısının ve personele yapılan ödemelerin artması, gerek belediye gelirlerinin belediyelerin artan gerekli harcamaları kadar artmaması nedeniyle, bu yüzde 30'lük orana 1974-1980 döneminde uyulmadı.

Personel harcmalarındaki artışın bir nedeni olan artan personel sayısını daha önce ele almıştık.

Personele yapılan ödemenin artması ise katsayı artışı veya toplu iş sözleşmeleri ile oldu.

Devletin memurlarına katsayı artışı veya çeşitli adlar altında yaptığı yan ödemelerdeki artış, belediye memurlarına da uygulandı. Toplu iş sözleşmelerinde verilen haklar ise işçilerin ücretlerindeki artışı sağladı. Devlet, doğrudan doğruya istihdam ettiği memur ve işçisine yaptığı ödemenin önemli bir bölümünü vergi olarak geri alırken, zaten parasal sıkıntı içinde bulunan belediyelerin böyle bir

olanakları yoktu. Belediye personel harcamalarının belediye gelirleri içindeki payının % 30'un üstüne çıkmasının bir nedeni de budur.

Memurlar ve işçiler, hayatın giderek daha pahalılandığı 1974-1980 döneminde yoksullaşmamaya ve daha da öte, gerçek net gelirlerini yükseltmeye çalışıyorlardı. Memurların bu doğrultuda yapabilecekleri fazla birşey yoktu. Ancak işçiler toplu sözleşmelerde yüksek taleplerle belediyelerin karşısına çıkabilmekteydiler. Bu da, yetersiz gelirli belediyeler için önemli bir sorun oldu.

Ahmet İsvan, 1977 yılında yayınlanan **Halkın Belediyesi İstanbul** kitapçığında, 1974-1977 döneminde memur maaşları ve ek ödemelerine yapılan zam toplamının 449 milyon TL, işçi ödemelerinde toplu iş sözleşmeleriyle getirilen ek maliyetin de 1974 yılında 172.9 milyon TL, 1975'te 105.2, 1976'da 265 ve 1977 yılında da 603 milyon TL. olduğunu belirtmektedir. (a.g.s., s. 76-77).

Ankara Belediyesi eski başkanı Vedat Dalokay da, sorunu şöyle açıklamıştır:

> «Her yıl artan makine, yedek parça, petrol ve malzeme fiyatları bir yandan; toplu sözleşmelerden ve Meclisçe çıkartılan yan ödemeler, ikramiyeler ve artırılan maaş katsayılarından ötürü artan işçi ücretleri ve memur maaşları öte yandan, belediyelerin malî yükümlülükleri önemli bir biçimde artırılmış ve fakat karşılığında da hiçbir yeni gelir kaynağı belediyelere verilmemiş ve gösterilmemiştir. Örneğin, memur maaş katsayısı, T.B.M. Meclisi kararı ile 11 veya 12 olursa, belediyelerin bu memurlarına fazladan ödeyeceği 500-600 milyon lirayı bu fukara kurumlar nereden ve nasıl bulacaktır?» (Vedat Dalokay, «Belediye Gelirleri Yasası Hemen Çıkmalıdır», D.B.D. Yayın Organı, Şubat 1977, s. 32).

1974-1980 döneminde belediyelerin personel harcamaları hızla arttı. Ancak bunun nedeni işçi ve memur ortalama ücret ve maaşlarının yüksekliği değildi. Personel harcamalarının artışındaki ana etken, genel olarak sistemin ve özel olarak da başta Adalet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi olmak üzere, tüm siyasi partilerin belediyeleri işsizliğin doğurduğu gerginliğe karşı bir subap ve kendi partileri için oy deposu olarak değerlendirme ve kullanmalarıydı.

III. MERKEZİ YÖNETİM İLE BELEDİYELER ARASINDAKİ ÇELİŞKİ VE İŞÇİ-İŞVEREN İLİŞKİLERİ

Türkiye'de son yıllarda olağanlaşan ve kanıksanan bir olgu, belediye işçilerinin direnişleridir. Temizlik işçilerinin toplamadığı çöpleri görüp, «çöpçüler yine direniş yapmış» demek bile olağanlaşmıştı.

Belediye hizmet sektörü işçileri nitelik itibariyle sanayi işçisinden farklıdır. Diğer ve özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde işçi hareketlerinde başı genellikle sanayi işçileri çeker. Ancak Türkiye'de belediye işçileri bir «direnme geleneği ve alışkanlığı» oluşturarak, sanayi işçilerinden bile farklı bir noktaya gelmişlerdir.

Belediye işçilerinin 1980'e doğru kendilerine özgü bir direnme geleneğinin oluşması özellikle 1973 yerel yönetim seçimlerinden sonradır. Daha ilerde ayrıntılı olarak ele alınacak grev ve direnişlere ilişkin şöyle bir genelleme yapabiliriz: 1973 seçimlerine kadar belediyelerdeki grev ve direnişler kısıtlıdır ve genellikle belediye başkanına ve çevresine yöneliktir. 1973 yerel yönetim seçimlerinden sonra ise, önemli kentlerin çoğunda belediyelerde yönetime gelen CHP'liler ile Milliyetçi Cephe ve 1978-1979 yıllarında da CHP Hükümetleri arasındaki çelişkiler, işçilerin sık sık görünüşte belediyeye, ancak gerçekte (bazı durumlarda belediye başkanlarının desteğini de alarak) merkezi yönetime karşı grev ve direnişlere başvurmasına ve başvurabilmesine neden olmuştur. İki kesimin çelişkisinin ortaya çıkardığı çatlak ve hatta gedikten işçi hareketi fışkırmıştır. Belediyelerin içinde bulundukları parasal sıkıntı, özellikle büyük kentlerin belediyelerini, elindekini yitirmemek ve daha yüksek ücretle daha iyi çalışma koşulları peşinde koşan işçilerle yanyana tavır almaya itmiştir. Bu durum, belediyelerdeki işçi-işveren ilişkilerini özel kesimden olduğu kadar, diğer kamu kesimi işyerlerinden de ayırır.

Bu durum, Ankara Belediyesi ile ilgili iki örnekte açıkça görülmektedir.

18.2.1980 tarihli Milliyet Gazetesi'nde «Ali Dinçer, Ankara Belediye Başkanı» imzasıyla yayınlanan aşağıdaki ilan, merkezi yönetimle belediye arasındaki çelişkinin işçi direnişlerini nasıl tahrik ettiğini, sistemin çatlağından işçi hareketinin gelişmesini nasıl teşvik ettiğini göstermektedir:

«Ankara'da yaşanan olağan dışı durumla ilgili Belediye Başkanının açıklaması:

Günlerdir Ankara'da belediye hizmeti durdu. Niye durdu? Çünkü Cumhuriyet Hükümetinin Başbakanı ve Maliye Bakanı, Ankara halkına hizmet sunan, biraz daha insanca yaşamamız için alınteri döken belediye çalışanlarının maaşlarının ödenmesine 2,5 aydır yanaşmıyor. Sonuçta ne oluyor? Yerel yönetimlerin kent vatandaşına doğumdan ölüme, sabahtan akşama kadar sunduğu hizmetler günlerdir duruyor. Kent hizmetlerini sunarken kullandığımız daha yeni alınmış milyarlarca liralık makinalar duruyor. Hergün yüz milyonlarca liralık hizmet sunulamıyor.

«Oysa biz kent halkına hizmet sunmak için görev aldık. Bu görevleri gücümüzün yettiğince sunmak için gece gündüz demeden çalışıyoruz, daha insanca, daha çağdaşça yaşam koşulları yaratmak için uğraşıyoruz. Toplu taşımacılık, toplu konut gibi çok önemli projeleri başlattık. Çocuklarımıza belediyenin kasasına dokunmadan 1 milyon çocuk kitabı dağıttık. Türkiye'nin geleceği hepimizin sorumluluğundadır. Daha şimdiden nüfusumuzun % 50'si kentlerde yaşamaktadır. Bu oran gittikçe de artmaktadır. Kentlerdeki yaşamı daha iyiye götürmeye çalışan belediyeler 1930'larda çıkartılan yasalarla yönetiliyor. Anayasa hükmü olmasına karşın, 19 yıldır belediye gelirleri yasası çıkartılmadı.

«Biz sadece ürettiğimiz hizmetin karşılanmasını istiyoruz. 1979 da işçisi, memuru, dar gelirlisi ve zenginiyle Ankaralılar vergi ödedi, onlara hizmet sunan yerel yönetim, yani Ankara Belediyesine ise sadece 200 milyon lira verildi. Biz ürettiğimiz hizmetin karşılığını kent halkının verdiği vergilerden payımızı yine kent halkına hizmet sunabilmek için istiyoruz. Biz ulufe değil, sizlere götürdüğümüz hizmet için devlete verilen verginin karşılığını istiyoruz.

«Ankara'yı tekrar yaşanabilir duruma getirmek için 2.5 aydır tüm çabamı harcıyorum, direnişten bu yana hergün Cumhuriyet Hükümetinin sorumluları ile görüşmeler yapıyorum ama SONUÇ ALAMIYORUM. Ankara halkını, hergün pislik, patlayan kanallar ve götürülemeyen hizmetler içinde yaşamaya mahkûm etmemek ve topluma daha huzurlu bir ortam hazır-

İamak Cumhuriyet Hükümetlerinin görevidir. Niye bu görevin gereği yapılmıyor? Herkesin bunu düşünmesini istiyorum. Bu duruma son vermek için, artık kamuoyuna, vatandaşlarımıza sesleniyorum, bize yardımcı olmalarını istiyorum. Ben de herşeyden önce bir vatandaş olarak bu acıklı-güldürüye son vermek için uğraşmaya devam edeceğim.»

Ankara Belediyesinde 1980 yılı Haziran ayı başında yapılan direnişte işçilerin ve Başkan Ali Dinçer'in açıklamaları da, bu çelişkinin sistemde yol açtığı çatlağı ve bunun bir direnme geleneği yaratmadaki önemini belirtmektedir:

«İki aylık maaşlarını ve iki maaş tutarındaki ikramiyelerini istiyorlar: 7 bin 500 belediye işçisi direnişe geçti:

«Ankara Belediyesi Temizlik Işleri, Veteriner İşleri, Fen İşleri, Park ve Bahçeler ve Sosyal Konutlar Müdürlüklerinde çalışan yaklaşık 7 bin 500 işçi, haklarını alamadıkları nedeniyle dün sabahtan itibaren direnişe başladılar.

«Ankara Sıkıyönetim Komutanlığından izin alınarak başlatılan direnişin, 2 maaş, 2 ikramiye ve öteki sosyal hakların alınmasına kadar devam edeceği bildirildi. **Direnişe geçen işçiler, direnişin belediye başkanına değil, CHP'li belediyeleri cezalandıran hükümete karşı yapıldığını** söylediler.

«Ankara Belediye Başkanı Dinçer konuşmasında Ankara Belediyesinin EGO ve Sular Idaresi dışında bütün birimlerinde başlayan genel direniş konusuna da değinerek şunları söyledi:

'Direnişteki işçilerimize hak veriyorum. Şimdiye kadar çalışmaları bile takdire değer bir özveri örneğidir. Üç aydır hükümetten bir kuruş para alamadığımız için, arsa ve gayrimenkullerimizi satarak para bulmaya çalıştık. Ancak ulaşabildiğimiz nokta, bir maaş ve bir ikramiye ödeyebilecek düzeyde kaldı. İşçilerimizin diğer aylık ve ikramiyelerini ödeyebilecek paramız yok. Bu durum belediye için değil, hükümet için yüzkarasıdır. İktidarda bulunanlar, işçilerimizin ve bizim düştüğümüz bu hal karşısında işçilerimizin maaşını ödemek için bize arsa sattıran hükümet utanmalıdır.'»

(Hürriyet, 3.6.1980)

1974-1980 döneminde belediyeler ve merkezi yönetimde iki ayrı siyasi eğilimin saflaşması halinde, işçiler iki taraf tarafından da kullanılmaya çalışıldı. Belediye, gelirleri yetmeyince, gerekli kaynağı hükümetten koparabilmek için işçilerin direnişine göz yumdu ve hatta destekledi. Hükümet ise, gerekli parayı vermeyi geciktirerek ve böylece belediye hizmetlerinin görülmesini engelleyerek, belediye yönetiminde bulunan diğer siyasi eğilimi yıpratmaya, merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki etkinliğini artırmaya ve belediyeleri ekonomik açıdan daha da zayıflatmaya çalıştı. Belediyeler ancak sürekli olarak taşınmaz mallarını satarak işçi ve memur ödemelerini yapabildiler. Ankara Belediyesi işçileri 1979 yılında maaşlarını alamayınca Ali Dinçer'in odasını işgal ettiklerinde, «Belediye gerekirse Gençlik Parkını satsın, bize maaşlarımızı ödesin» demişlerdir. Sık sık direniş yapan işçilerin İş Yasasının 17. maddesinin II. bendi uyarınca işten çıkarılmamasının ve direnişteki işçilerin üzerine direnişi kırmak amacıyla merkezi yönetim tarafından kolluk kuvvetlerinin gönderilmemesinin nedeni, merkezi yönetim ve belediyenin birdiğerine karşı işçileri bir silah olarak kullanma taktiği olsa gerektir. Bu ise işçilerin sınıf hareketinin oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Sanırız şöyle bir genelleme yapmak mümkündür: Belediyelerdeki direnişlerde üç unsur vardır: merkezi yönetim, belediye yönetimi ve işçilerle sendika. 1974-1980 döneminde belediyelerdeki direnişlerin büyük bir çoğunluğunun nedeni, belediye gelirlerinin yetersizliği ve belediyelerin bu nedenle merkezi yönetime bağımlılığıdır (yerel yönetimlere verilen görevler ile ayrılan kaynaklar arasındaki uyumsuzluk, sistem açısından önemli bir irrasyonalliktir ve çelişkinin kaynağıdır). Belediyelerdeki diğer bir direniş nedeni ise belediye yönetimlerinin işçilerin sendikalaşmasına müdahalesidir (belediye-işçi çelişkisi). Bu müdahale de genellikle politik düşünce ve hesaplarla yapıldı. Bu iki ilişkinin çelişik olmadığı durumlarda (örneğin AP Hükümeti, AP'li belediye başkan ve yönetimi, «tarafsız» veya AP'li sendika) hiç direniş olmadı. AP hükümetleri, mevcut irrasyonal sisteme uyan yöntemlerle bu uyumu sağlamada oldukça başarılı oldu. CHP hükümeti ise, sistemi rasyonalleştiremedi (belediyelere verilen görevlere yeterli kaynak sağlayamadı) ve irrasyonal sisteme uyan yöntemleri ise uygulamaktan kaçındı. Bu durumda uyum da sağlayamadı. CHP hükümeti, CHP'li belediye yönetimleri ve CHP eski

milletvekili Abdullah Baştürk'ün başkanlığı ve CHP işçi bürosu üyesi Ertan Andaş'ın genel sekreterliğindeki Genel-İş üçlüsü, sürekli direniş doğurdu. Bu üç unsurun farklı çizgilerde olduğu durumlarda huzursuzluk bitmedi.

IV. BELEDİYELERDE SENDİKALAŞMA, TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ VE UYUŞMAZLIKLAR

A. Sendikalaşma

Belediyelerde çalışanlar farklı niteliklerde işler yapmakta, farklı üretim alanlarında çalışmaktadırlar. Özellikle belediyelerin üretici duruma geçme çabaları, yeni işkollarına el atmayı getirmiştir.

1974 yılına kadar, belediyenin farklı işkollarında çalışan işçiler, çalıştıkları işkollarına uyan sendikalarda örgütleniyorlardı. Işkolları Yönetmeliği'nin 1972'ye kadar geçerli olan ilk biçiminde, «genel hizmetler» işkolunun kapsamı şu şekilde belirlenmişti: «Ayrıca işkolu gösterilmemiş olan veya yerinde sendika bulunmayan Devlet, Belediye, özel idare hizmetleri, çöp, kanalizasyon, drenaj, itfaiye ve-sair gibi her çeşit kamu hizmetleri ve görevleri.» Enerji ve kara taşımacılığı işkolları da, belediyelerin elektrik, gaz, su, otobüs gibi alanlarını kapsayacak biçimdeydi: «Enerji sanayii: elektrik, gaz, su, istihsal, toplama, taşıma ve dağıtım işleri.» «Kara taşımacılığı: motorlu ve motorsuz taşıt işleri (otobüs, kamyon, tramvay, tünel ve sürücülük işleri).»

İşkolları Yönetmeliği'nde 28.9.1972 gün ve 14320 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren bir değişiklik yapıldı. Bu değişiklikle, «genel işler» işkolu şu biçimi aldı: «Işkolları Yönetmeliği'nde yer almayan işlerde çalışıp da, Sendikalar Kanununa göre işçi niteliğini taşıyanlar ile, belediyelere bağlı işyerlerinde yapılan özel yasalarla kurulmuş su, elektrik, gaz, otobüs, tramvay, troleybüs, metro, tünel ve benzeri işler hariç her türlü işler.»

Örneğin taşımacılıkta çalışanlar, kara taşımacılığı işkolundaki sendikaya; elektrik, su, havagazı işyerlerinde çalışanlar enerji işkolundaki sendikaya; belediye hastanelerinde çalışanlar sağlık işkolundaki sendikaya üye olabiliyordu. 17.2.1974 tarih ve 14802 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren bir değişiklikle bu dağınıklık sona erdirildi. Sağlık kuruluşları dışında diğer tüm işkol-

larında çalışan belediye personelinin «genel işler» işkolunda örgütlenmesi esası getirildi. Bu değişiklik, bu yıllarda Türk İş'te olup, daha sonra DISK'e geçen Genel İş Sendikasının büyümesine ve sendikal harekette etkinliğinin artmasına neden oldu.

Bu değişiklikten büyük zarar gören ve daha sonra Türkiye Belediye Hizmetleri İşçi Sendikaları Federasyonu'nu (B.I.F.) kuran sendikalar, İşkolları Yönetmeliği'ndeki bu değişikliğin, o zamanlar Türk İş üyesi olan Genel İş Sendikası tarafından yaptırıldığı kanısındadır. B.İ.F. 1979 yılı sonunda, 1974 öncesine ilişkin olarak şunları yazıyor:

> «Önemli bir işkolunda kamu hizmeti gören bu kuruluşlarımız; elektrik, gaz, su, üretim ve dağıtım ve ulaşım hizmetlerinin halkla bütünleşerek, yozlaştırmadan yürütümünü sağlamıştır. Bu nedenle bu işkolundaki hizmetlerin önemi belirlenmektedir. Çarpık ve ideolojik sendikacılığın elinde, taşıtın direksiyonu işlemez, elektriğin şalteri indirilir. Gaz ve suyun vanaları kapatılabilirdi. Bilinen çevreler bu işkollarını politik ve ideolojik maksatlı nasıl kullanabileceklerinin hesabını yapıyorlardı. Ve bunun tek yolu vardı: İşkolları Yönetmeliği'nde değişiklik yapmak... 1974 yıllarında Türk İş bünyesinde bulunan bugünün DİSK Genel İş'i el altından, kafasında planladığı ideolojik sendikacılığı güçlendirmek için, siyasal ve politik oyunlarla bu tarifte değişiklik yaptırıyordu.» (B.İ.F., **Kuruluşu, Amaç ve İlkeleri, Genel Örgütlenme Durumu,** s. 1-2.)

1974-1980 döneminde belediye işyerlerinde işçi hareketinin gelişmesinde önemli diğer bir etkenin, değişik üretim alanlarında faaliyette bulunan işçilerin aynı sendikal çatı altında toplanmalarını sağlayan bu yönetmelik değişikliği olduğu kanısındayım.

1980 yılı Eylül ayı başı itibariyle, bu işkolunda 4 konfederasyona bağlı önemli üç sendika ve bir federasyon vardı.

DİSK'e bağlı Genel İş Sendikası bunların en güçlüsüydü. İşkolunda çalışan işçilerin yarıdan fazlasını üye kaydetmişti. Türk İş içinde Sosyal Demokrat Hareket şeklinde isimlendirilen oluşumda başı çeken ve 14.1.1971 günü toplanan Türk İş Yönetim Kurulu'na **4'lü Rapor** olarak bilinen raporu sunanlardandı. Genel İş, 5 Haziran 1976 tarihinde merkez yönetim kurulunun aldığı kararla DİSK'e ka-

tıldı. Genel Başkanı Abdullah Baştürk, 1977 Aralık ve 1980 Haziran genel kurullarında DISK genel başkanı seçildi.

Türk İş'e bağlı Türkiye Belediye Hizmetleri İşçi Sendikaları Federasyonu (B.I.F.) 1974 yılında İşkolları Yönetmeliği'nde yapılan değişiklikten sonra, daha önce kara taşımacılığı ve enerji işkollarında faaliyet göstererek belediye işçilerini örgütlemiş olan Tümtiş, Enerji İş, Eshot Tes İş, Su Iş ve Ego Tes İş Sendikalarının yeni işkoluna geçip, federatif şekilde biraraya gelmeleriyle 24.4.1975 tarihinde kuruldu. 1980 yılı sonunda Federasyona bağlı sendikalar şunlardı: Türkiye Genel İş, Türkiye Bes İş (İzmir), Enerji İş (İstanbul), Orta Anadolu Bes İş (Konya), Belde Iş (Sakarya), Kapı İş (Ankara), EGO Belediye İş (Ankara), Tümsu İş (İstanbul), Marmara Bes İş (Kocaeli), Markar Sen (İstanbul). Federasyona bağlı sendikaların toplam üye sayısı, Genel İş'te örgütlenmiş işçilerle kıyaslandığında oldukça azdı.

Bu işkolunda MİSK'e bağlı Türk Genel Sen'in 1980 Eylül'ünde örgütlü olduğu en önemli belediye, Elazığ Belediyesidir. Bunun dışında Iğdır, Ankara Yenikent gibi küçük yerlerde örgütlüydü.

Hak İş Konfederasyonu üyesi Hizmet İş ise 1980 yılında çok zayıftı.

1980 yılı sonunda belediyelerde çalışan işçilerin tümü (kamu kesiminde diğer kuruluşlarda olduğu gibi) sendikalıydı. Geçmişte sendikalaşma sürecinde işveren belediyeden işçi çıkartma yoluna başvurduğu durumlar olmuştur. Ancak işten çıkartmanın sert tepkileri ve 1973 ve sonraki yerel yönetim seçimlerinde CHP'nin başarısı, sendikasızlaştırma veya sendika değiştirmeye çabalama gibi müdahalelere büyük ölçüde son verdi.

Genel İş Sendikası'nın işkolundaki belirleyici gücü, Yargıtay 9. Hukuk Dairesinin 29,6,1979 tarihli kararında belirlenmiştir. Bilindiği gibi, işkolu yetkisi Çalışma Bakanlığı'nca verilmektedir. Çalışma Bakanlığı, 6.6.1979 tarihinde 34 no.'lu işkolunda işkolu yetkisini Genel İş'e vermiş ve B.I.F. bu karara Yargıtay nezdinde itiraz etmiştir. Yargıtay 9. Hukuk Dairesi konuyu incelemiş ve itirazın reddine karar vermiştir:

> «Her iki işçi kuruluşu, yasada öngörülen bildiri ve ilan prosedürünü yerine getirerek 34 no.'lu kolda ve işkolu düzeyinde toplu iş sözleşmesi çağrısında bulunmuşlardır.

Karşılıklı itirazlar üzerine Çalışma Bakanlığına gönderdikleri Noter tespit belgelerinde B.I.F.'nun 83 283, Genel İş Sendikası'nın 144 150 üyeye sahip olduğu bildirilmiştir.

Bakanlık; yürürlükte olan işkolları tüzüğüne göre kapıcı ve kalorifercilerin de aynı kolda sayılmaları gereğini kabul ile Sosyal Sigortalar uygulamalarındaki kodlara göre ve sağlık hizmetleri dışındaki belediye hizmetlerinde çalışanlar ile bunlardan ne kadarının hangi işçi kuruluşuna üye olduklarını da Bakanlık teşkilatı aracılığıyla tespit yoluna giderek çalışanlar toplamının 144 113 olduğunu, bunlardan 76 755'inin Genel İş Sendikası'na, 21 287'sinin B.İ.F.'na üye olduklarını kabul ile çoğunluğun Genel İş Sendikası'nda olduğuna karar vermiştir. Noter tespit belgelerinin içerik itibariyle gerçeği yansıtmadığına, Bakanlıkça yapılan inceleme, araştırma ve tespitlerde bir yanlışlık bulunmadığına göre, karara karşı yöneltilen itirazlar yerinde değildir.»

B. **Sendikaların Belediye Sorunlarına Yaklaşımı**

Belediyelerde çalışan işçilerin çoğunluğunu bünyesinde toplamış bulunan Genel İş Sendikası'nın belediyeciliğe ilişkin tavrı, işveren olarak belediyelere karşı tavrını büyük ölçüde etkilemiştir. Bu nedenle, Genel İş'in belediyelere yaklaşımını özetlemekte yarar gördük.

Genel İş'e göre, belediyelerin sorunlarının iki kaynağı vardır:

«Belediyeler, görevlerini yerine getirmeye yeterli gelir kaynaklarından yoksun bırakılmışlar, çalışanların aylıklarını, işçilerinin ücretlerini ödeyemez duruma düşürülmüşlerdir.»

«Belediyelerin kuruluşu, işleyişi ve yönetimi demokratik değildir. Belediye organlarında, çalışan kesimlerden çok, küçük üreticilerin, aracı yapsatçıkatmanların temsilcilerinin ağır basması halktan yana olan belediye girişimlerini engellemektedir. Buna karşın belediyelerin emeğiyle geçinen geniş halk yığınlarıyla ilişkileri kopuktur. Üstelik görevlileri ve işçileri belediye yönetimine katılmamaktadır.» (Genel İş, **VII. Dönem Çalışma Raporu,** Nisan 1978, s. 135.)

Genel İş, merkezi yönetim ile belediye ilişkisinde belediyelerin güçlendirilmesinden yanadır:

«Biz hem belediye emekçilerinin haklarının zamanında ödenmesi için, hem de kent halkının gereksinmelerinin en iyi biçimde karşılanması için belediyelerin güçlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Güçlü belediyeciliğin birinci koşulu ise, belediyelere yeterli malî olanağın sağlanmasıdır.» (Genel İş, **8. Dönem Çalışma Raporu,** Nisan 1980, s. 55.)

Genel İş, yerel yönetim birimlerinin özerk ve demokratik birer yapıya kavuşturulmasını, halkın yönetime katılma ve yönetimi denetleyebilmesi için yeni işleyişlerin getirilmesini, çalışan işçilerin söz hakkının artmasını talep etmektedir. Belediyelerin ellerindeki toprakları özel kişi ve kuruluşlara devretmesine ve oluşan ranta el koymamasına karşı çıkmakta, belediye üretim birimlerinin arttırılmasını ve tüketim kooperatifleri hareketinin desteklenmesini istemektedir. (Bkz. **VII. Genel Kurul Çalışma Raporu,** s. 140-141 ve **8. Dönem Çalışma Raporu,** s. 55-56.)

DİSK yönetimi ise 1976 yılında belediyeler konusunda daha siyasi bir tavır aldı. Genel Başkan Kemal Türkler 9.3.1976 tarihinde yaptığı açıklamada, «seçimle işbaşına gelmeyen valilik kurumunun kaldırılması ve belediye ile birleştirilmesini» önerdi. Bu doğrultuda ilk faaliyet olarak DİSK Belediyelerle İlişkiler Bürosu'nu kurduklarını açıkladı. İstanbul Belediye Başkanı Ahmet Isvan da, 17.3.1976 tarihinde DİSK'e gönderdiği mektupta, böyle bir birimin oluşturulmasından duyduğu memnuniyeti belirtti (Ayrıntılı bilgi için bkz. DİSK Dergisi, Mart 1976, s. 15). Ancak bu konuda somut bir şey yapılmadı. DİSK'in 1977 yılında yapılan VI. genel kurulunda da Kemal Türkler genel başkanlığı yitirdi. Yerine Genel İş Sendikası genel başkanı Abdullah Baştürk seçildi. DİSK ile belediyeler arasındaki ilişki bu büronun dışında gelişti. Bu büronun daha sonra varlığına son verildiği sanılmaktadır.

C. Toplu İş Sözleşmeleri

Çeşitli belediyelerde ücret ortalamalarına ilişkin güvenilir veri bulunamamıştır. Ancak ücret dışı ödeme ve diğer çalışma koşullarının farklılaşması, ücret ortalamalarının da değişik olduğunu göstermektedir.

1979-1980 yıllarında bağıtlanan toplu iş sözleşmelerinin ikramiye, kıdem tazminatı ve yıllık ücretli izin sürelerine ilişkin hükümlerinin kıyaslanması, iller arasında büyük farklılık göstermektedir.

Bilindiği gibi, 6772 sayılı yasa uyarınca, belediyelerde çalışan işçilere her yıl 52 yevmiyeleri tutarında ek ödeme yapılmaktadır. Bazı toplu iş sözleşmelerinde bu miktar artırılmamıştır (Trabzon, Kayseri, Sivas, Tokat). Yaygın olarak 90 yevmiyeye çıkarılmıştır (İskenderun, Mersin, Adana, Ordu, Diyarbakır). Iğdır (122 yevmiye), Gölcük-Yarımca-Değirmendere (120 yevmiye) ve İzmit (150 yevmiye) en yüksek örneklerdir.

Kıdem tazminatı, 1475 sayılı yasanın 14. maddesine göre, çalışılan her yıl için 30 günlük ücret tutarıdır. Bu süre bazı belediyelerde 35 güne (Denizli, İskenderun, Manisa, Iğdır), bazılarında 40 güne (Gaziantep, Çorum, Zonguldak, Sivas, Eskişehir), çoğunluğunda 45 güne çıkarılmıştır. Gölcük-Yarımca-Değirmendere, Istanbul Kartal, Elazığ belediyelerinde uygulanan toplu iş sözleşmelerinde bu süre 50 gün, Diyarbakır belediyesinde 55 gündür.

Yıllık ücretli izin süreleri de büyük değişiklik göstermektedir. Bilindiği gibi, 1475 sayılı İş Yasasına göre, 1-5 yıllık işçiye 12 işgünü, 5-15 yıl kıdemli işçiye 18 işgünü, 15 yıldan fazla kıdemli işçiye de 24 işgünü ücretli izin verilir. Toplu iş sözleşmelerinin büyük çoğunluğunda bu sürelere ekleme yapılmıştır. Istanbul Maltepe ve Ordu belediyelerinde yasal süreler uygulanmaktadır. Bazı belediyelerde yasada belirtilen kıdem kademelendirmesi esas alınarak süreler artırılmış, bazılarında kademelerde de değişiklik yapılmıştır. Bazı belediyelerde ise kademeler de kaldırılarak genel bir izin uygulamasına gidilmiştir.

Toplu iş sözleşmelerinde küçük, orta ve büyük boy belediyeler arasında, işçilere yapılan ödeme ve verilen haklar açısından önemli ve sistemli bir farklılık gözükmemektedir.

Belediyelerdeki toplu sözleşmeler, genel olarak, ücret dışı yan ödemeler açısından özel sektördekinden yüksektir, ancak diğer kamu kesimi işyerlerinde görülenlerden fazla farklı değildir. Ancak aşağıda ele alınacak konularda getirilen hükümler, genellikle diğer işyerlerinde bulunmamaktadır.

Ankara belediyesinde uygulanan toplu iş sözleşmesinin 26/3. maddesine göre, kendi isteğiyle işten ayrılanlara kıdem tazminatları verilmektedir. Ondokuzuncu maddeye göre, işçi yapı kooperatiflerine arsa konusunda yardımcı olunacaktır. Kırkdördüncü maddeye göre, ücretsiz berber sağlanacaktır. Kırkdokuzuncu maddeye

göre, düşünce suçu nedeniyle tutuklananların ücretlerinin dörtte üçü ödenmeye devam edilecektir.

İzmir Belediyesi ve ESHOT'ta uygulanan toplu iş sözleşmesinin 54. maddesine göre, işyerine alınacak çıraklar belediye işçilerinin çocukları arasından seçilecektir. Otuzsekizinci maddeye göre, işçilerin çocukları her yıl işveren tarafından sünnet ettirilecektir. Otuzdokuzuncu maddeye göre, tüketim kooperatifleri için yer verilecektir.

Askerliğini bitiren işçilerin yeniden işe alınmaları ve yokluklarında emsallerine yapılan zamların kendilerine de uygulanması, her üç toplu sözleşmede de vardır. İzmir ve Istanbul belediyelerinin toplu sözleşmelerinde 1 Mayıs işçi bayramı olarak kabul edilmiştir.

Her üç toplu sözleşmede de görülen diğer bir nokta, «işçilerin yönetime katılması» maddesidir. Ancak uygulamalar farklıdır.

İstanbul belediyesinde «verimliliği artırma ve yönetime katılma kurulu işyerinde verimliliği artırmak, iş huzurunu ve çalışma ahengini sağlamak, daha verimli olacağı ve verimi artırmakta katkısı olacağı düşünülen elemanları saptamak gayesiyle» kurulmuştur. Belediye başkanı, işyeri müdürü, sendika şube başkanı ve sendika merkez şube başkanından oluşur. İzmir belediyesinde ise, «verimliliğin sağlanması, hizmet üretiminin artırılması, emeğin değerinin en iyi biçimde korunması ve işçi-işveren ilişkilerinin demokratikleştirilerek olumlu bir düzeyde tutulabilmesi amaçları ile, işçilerin ve onları temsilen sendikanın işyerlerinin yönetimine etkin bir biçimde katılmalarını, işveren, endüstriyel demokrasinin doğal bir gereği olarak kabul eder.» Bunun biçimi olarak da, Genel İş şube başkanlarının encümen toplantılarına yetkili bir üye olarak katılması saptanmıştır.

Bu kurullar somut hiçbir şey yapmamışlardır. Ayrıca dikkat edileceği gibi, sendikanın yönetime katılmasına yönelik modeller geliştirilmiştir. 1978 yılı Temmuz ayında zamanın başbakanı Bülent Ecevit ile zamanın Türk İş genel başkanı Halil Tunç arasında imzalanan Toplumsal Anlaşmada yönetime katılmaya ilişkin modeller geliştirileceğinin karara bağlanmış olması, belediye toplu sözleşmelerine bu hükümlerin konmasının nedeni olsa gerektir.

Ç. Uyuşmazlıklar

1974-1980 döneminde belediyelerde işçi-işveren ilişkileri, daha önce ele alınan genel yapıya bağlı olarak sık sık uyuşmazlık doğur-

du. Bu uyuşmazlıkların bir kısmı yasal grev, bir kısmı ise direnişe dönüştü.

275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasasının 20. maddesinin 5. bendine göre, «kamu tüzel kişilerince veya kamu iktisadi teşebbüslerince yerine getirilen su, elektrik ve havagazı istihsal ve dağıtımı işlerinde» grev yapılması yasaktır. Aynı maddenin üçüncü bendi de hastanelerde grevi yasaklamıştır. Buna göre, belediyelerde çalışan işçilerin önemli bir kısmı yasal grev hakkından yoksundur.

Yasal grev, bilindiği gibi, menfaat grevi ve hak grevi olmak üzere iki biçimde olabilir. Toplu iş sözleşmesi bağıtlama sürecinde uyuşmazlık olursa menfaat grevi, toplu iş sözleşmesi ile verilmesi kesinleşmiş hakların verilmemesi durumunda ise hak grevi söz konusudur. Her ikisinde de oldukça uzun bir prosedürün tamamlanması zorunluluğu vardır. Belediyelerin parasal yetersizlik nedeniyle sık sık toplu iş sözleşmeleri ile üstlendikleri yükümlülükleri yerine getiremez duruma düşmeleri, belediye işçilerinin örgütlü bulunduğu sendikaların sık sık hak grevine başvurmasına neden oldu. Ancak grev prosedürünün uzunluğu, toplu sözleşmeye konulan bir madde ile telafi edilmeye çalışıldı.

İstanbul Belediyesi ile Genel İş arasında bağıtlanan ve 1.3.1979 - 1.3.1981 tarihleri arasında yürürlükte bulunan toplu iş sözleşmesinin «yasal hak direnişi» başlıklı 99. maddesi, belediyelerin özel durumunda işçiler ve sendika için çok önemli bir kazanımdır:

> «İşçilerin ücretleri ve bu sözleşmeye göre yapılacak her türlü ödemeler ise sosyal yardımların işbu toplu iş sözleşmesinin 56. maddesinde belirtilen sürelerde ödenmemesi halinde, işçiler ödemeler yapılıncaya ve diğer sosyal haklar verilinceye kadar 1. fıkradaki şartlar dahilinde dilerlerse işbaşı yapmayabilirler. İşveren işbaşı yapılmayan bu günlere ait ücret ve sosyal yardımlardan hiçbir şekilde kesinti yapamaz. Gerek işi bırakma ve gerekse bu toplu sözleşmenin 56. maddesinin 1. fıkrasında düzenlenen gecikme cezasının uygulanabilmesi için işverenin zorunlu nedeni dışında ödemede bulunmamış olması ve zorunlu nedenin varlığının da sendika genel merkezince saptanması gereklidir. Sendikanın aidat ve benzeri alacaklarında da yukarıdaki madde hükmü uygulanır.» (Madde 99.

Madde 56'ya göre, gecikme cezası her gün için ödeme tutarının % 2'sidir.)

Sendika ve işçiler açısından böyle önemli bir kazanıma ne özel kesimde, ne de kamu kesiminde herhangi başka bir işyerinde rastlamak mümkün değildir. Belediye işçileri açısından bu hak, toplu iş sözleşmesi yükümlülüklerini yerine getirmeyen belediyelere ve dolaylı olarak merkezi yönetime karşı önemli bir mevzi olmuştur.

Belediye işçilerinin direnişleri kamuoyuna derhal yansımaktadır. Belirli işkollarında (elektrik enerjisi üretim ve dağıtımı, demiryolu ve deniz ulaştırmacılığı, bankacılık, v.b.) işin durması, tüm ekonomiyi ve halkın yaşamını anında etkiler. Erdemir, Seydişehir, Azot Sanayii gibi ekonomi açısından önemli temel girdileri üreten işletmelerdeki iş durdurmaları bile kamuoyunu kısa sürede o denli ilgilendirmez ve etkilemez. Ancak belediye hizmetlerinin (özellikle temizlik ve ulaştırma) aksaması derhal yankı bulur.

Bu nedenle, belediye işçilerinin direnişleri oldukça etkin olmuştur. 1974-1980 döneminde belediye işçilerinin direnişlerini iki düzeyde ele alabiliriz: Siyasi nitelikte genel direnişlere katılma ve işyerine özgü sorunlara bağlı direnişler.

Belediye işçilerinin genel direnişlere katılması, özellikle Genel Iş'in 1976 yılı Haziran ayında DİSK'e üyelik başvurusuyla önem kazandı. Belediye işçileri 1976 Eylül'ünde Devlet Güvenlik Mahkemelerini, 20 Mart 1978'de İstanbul Üniversitesi'nde 7 öğrencinin öldürülmesini, 1980 yılında Kemal Türkler'in öldürülmesini protesto etmek ve 30 Nisan 1980 tarihinde işçi bayramını kutlamak için yaygın ve etkin olarak eylem yaptılar. Kentin yerleşim ve iş çevrelerinin uzağındaki fabrikalarda yapılan direnişler kamuoyuna kısıtlı yansır ve etki yaparken, yol ortalarında kontağı kapatılarak bırakılan otobüsler ve toplanmayan çöpler, direnişçilerin seslerini duyurdu.

Bu dönemde belediye işçilerinin işyerlerine ilişkin sorunlarının başında, ücret ve diğer parasal haklarını zamanında alamamak gelmiştir. İşten çıkarılanların işe geri alınması için direnişe başvurulmasına da oldukça sık rastlanmaktadır. Bunun dışında rastlanan direniş nedenleri ise şunlardır: Ücretlerin artırılması talebi, sendikalaşmayı önlemeye veya zorla sendika değiştirmeye yönelik baskıları protesto, çalışma koşullarının düzeltilmesi talebi, Demirel Hükümetini protesto, sendikaya yapılan saldırıyı protesto, yemek kali-

tesinin düzeltilmesi talebi, iş güvenliğinin sağlanması talebi, grev ertelemelerini protesto, yöneticilerin görevden alınmasını protesto.

Direnişlerin en yaygın biçimi iş bırakmadır. Kent içinde sessiz yürüyüşe de rastlanmaktadır. Bölge çalışma müdürlüğünü, belediye sarayını, belediye başkanının odasını işgal eylemleri de yaygındır. Bazı direnişler ise işbaşında oturma, iş yavaşlatma, yemek yememe biçimlerinde olmuştur.

Direniş ve yasal grevlerde 1977-1980 döneminde önemli bir artış gözükmektedir. Bu konulardaki veriler güvenilir olmaktan çok uzaktır. Saptayabildiğimiz kadarıyla, belediye işçilerinin grev ve önemli direnişlerinin yıllara göre dağılımı şu şekildedir:

Yıl	grev	direniş	yıl	grev	direniş
1961	—	2	1971	6	1
1962	—	3	1972	1	—
1963	1	—	1973	?	—
1964	2	—	1974	2	2
1965	4	—	1975	4	5
1966	2	1	1976	1	?
1967	6	2	1977	4	?
1968	7	—	1978	18	16
1969	3	—	1979	29	21
1970	3	5	1980	11	?

Kaynak: Gazeteler, Türk İş Arşivi, Tüba İş-İşçi-Çalışma Ajansı, Genel İş Genel Kurul Raporları, DİSK 1979 Ekonomik Raporu.

Grev ve direnişler genellikle temizlik işleri, otobüs ve fen işlerinde uygulanmıştır. Su ve elektrik hizmetleri grev ve direnişler nedeniyle bir aksamaya uğramamıştır. Ücretlerin ödenmemesi nedeniyle uzun süreli olarak hizmetin aksadığı tek alan, temizlik ve çöplerin toplanması olmuştur.

1979 ve 1980 yıllarında Hükümetler, «memleket sağlığını ve milli güvenliği bozucu» olduğu gerekçesiyle sık sık belediye işçilerinin grevlerine müdahale ettiler. 1963-1978 döneminde genel hizmetler işkolunda hiçbir grev ertelemesi yokken, 1979 yılında beş grev 30 gün (ikisi 60 gün daha) ve 1980 yılında üç grev 90 gün süreyle ertelendi. Bu davranış ise, sorunları çözümlemediği için, değişik eylem biçimlerini gündeme getirdi.

Özetle; belediye işvereninin yapısı ve merkezi yönetimle olan çelişkisinin sistemde yolaçtığı çatlak, özellikle 1977-1980 döneminde belediye işçilerinin bir «direnme geleneği» oluşturmasında önemli bir rol oynadı. Değişik sektörlerde çalışmalarına rağmen aynı işkolunda örgütlenebilen belediye işçilerinin büyük bir çoğunluğunun DİSK'e bağlı Genel İş'te örgütlenmiş olması ve bu sendikanın başkanının aynı zamanda DİSK'in de genel başkanı bulunması, belediye işçilerini sendikadan da kaynaklanan bir hareketliliğin içine iten önemli bir etkendi. Işçilerin mücadelesi kapitalizme karşı bir program çerçevesinde gelişmedi. İşçilerin talebi, kapitalizmin Türkiye'deki işleyişinin irrasyonal yapısının işçileri etkileyen bazı olumsuz sonuçlarının düzeltilmesiydi. Bu koşullar, belediye işçilerinin, Türkiye işçi hareketi tarihinin en dinamik döneminin yaratılmasına önemli katkılarının bulunmasına neden oldu.

EK

BELEDİYELERDE YAPILAN GREV VE DİRENİŞLER

(Saptanabilenler)

GREVLER: (1963 - 1980)

Bursa Bel. Otobüs İşletmesi	7.11.1963 - 27.11.1963	218 işçi
Malatya Bel. Mezbahası	12.6.1964 - 17.7.1964	28 işçi
Kayseri Belediyesi	15.9.1964 - 20.10.1964	354 işçi
İstanbul Pendik Bel.	1.8.1965 - 2.8.1965	27 işçi
Konya Bel. Mezbahası	18.9.1965 - 13.12.1965	17 işçi
Malatya Belediyesi	21.9.1965 - 22.10.1965	179 işçi
Denizli Belediyesi	1965 süre:??	27 işçi
İzmit Belediyesi	4.6.1966 süre:??	300 işçi
Adana Bel. Otobüs İşletmesi	4.8.1966 - 10.9.1966	61 işçi
Bandırma Belediyesi	3 3.1967 - 9.3.1967	63 işçi
Ankara Belediyesi	3.6.1967 süre:??	2.000 işçi
Manisa Belediyesi	11.5.1967 - 18.12.1967	147 işçi
Ankara Bel. Temizlik İşleri	3.6.1967 - 8.6.1967	1.200 işçi
Adana Belediyesi	10.6.1967 - 10.6.1967	325 işçi
Gaziantep Belediyesi	3.7.1967 - 6.7.1967	987 işçi
Konya Bel. Otobüs İşletmesi	14.2.1968 - 24.1.1969	29 işçi
Adana Belediyesi	29.5.1968 - 29.5.1968	800 işçi

İzmir Belediyesi Temizlik İşleri	30.5.1968 - 27.6.1968	337 işçi
İzmir Bornova Bel. Temizlik İşleri	5.6.1968 - 13.7.1968	86 işçi
İzmir ESHOT	24.6.1968 süre:??	??
Bursa Belediyesi Otobüs İşletmesi	1968 süre:??	236 işçi
Eskişehir Belediyesi Temizlik İş.	10.9.1968 süre:??	1.110 işçi
Kâğıthane Belediyesi	24.4.1969 - 29.4.1969	140 işçi
Konya Belediyesi Fen İşleri	26.7.1969 - 26.1.1970	110 işçi
Ankara İmar Müdürlüğü (Genel İş)	1.8.1969 - 5.8.1969	71 işçi
Buca Bel. Otobüs İşletmesi	22.3.1970 - 26.3.1970	192 işçi
Gölcük Belediyesi	3.8.1970 süre:??	44 işçi
Mersin Bel. Mezbahası	16.11.1970 süre:??	34 işçi
Adana Bel. Ekmek Fabrikası	7.1.1971 - 28.2.1971	98 işçi
Adana Bel. Otobüs İşletmesi	13.1.1971 - 2.2.1971	324 işçi
Antalya Belediyesi	4.3.1971 - 22.3.1971	189 işçi
Bursa Belediyesi Otobüs İşletmesi	10.3.1971 - 14.6.1971	227 işçi
Kayseri Belediyesi	24.7.1971 - 4.8.1971	950 işçi
Urfa Belediyesi	24.8.1971 - 10.9.1971	38 işçi
İzmir Belediyesi	26.9.1972 - 1.10.1972	1.857 işçi
Ankara Belediyesi	10.7.1974 - 20.7.1974	641 işçi
İzmir Belediyesi	8.10.1974 - 16.10.1974	2.600 işçi
İETT	15.2.1975 - ???	1.460 işçi
Sakarya Geyve Belediyesi	25.5.1975 - ???	????
Seydişehir Belediyesi	9.6.1975 - ???	????
Ankara Belediyesi Otobüs İşletmesi	11.8.1975 - ???	2.500 işçi

Genel İş Sendikası'nın 1977 sonu - 1978 Dönemi Grevleri

Ordu Belediyesi	11.10.1977 - 14.11.1977
Afyon Belediyesi	28.9.1977 - ?
Darıca Belediyesi	7.7.1977 - 12.7.1977
Gemlik Belediyesi	7.6.1977 - 12.7.1977
Mihalıççık Belediyesi	6.5.1977 - 10.5.1977
Tuzla Belediyesi	13.8.1977 - 7.9.1977
Burdur Belediyesi	1.2.1978 - 8.3.1978

Kaynak Genel İş VII. Genel Kurul Çalışma Raporu, s. 195.

1979 Yılı Grevleri

İsparta Belediyesi	15.7.1978 - 1979 son. sür.	305 İşçi
Gelibolu Belediyesi	15.8.1978 - 6.4.1979	42 İşçi
Elbistan Belediyesi	26.9.1978 - 1979 son. sür.	80 İşçi
Tuzla Belediyesi	23.10.1978 - 1979 son. sür.	9 İşçi
Gültepe Belediyesi	23.11.1978 - 12.1.1979	294 işçi
Geyve Belediyesi	23.9.1978 - 1979 son. sür.	34 işçi

Manisa Belediyesi	5.1.1979 - 22.2.1979	522 işçi
İzmit Belediyesi	6.2.1979 - 7.7.1979	1.300 işçi
Bolu Belediyesi	1.3.1979 - 4.4.1979	210 işçi
Arslanbey Belediyesi	22.1.1979 - 12.6.1979	16 işçi
Mardin Belediyesi	8.5.1979 - 16.5.1979	195 işçi
Gönen Belediyesi	20.6.1979 - 8.7.1979	62 işçi
Antalya Belediyesi	4.7.1979 - 7.7.1979	1.049 işçi
Susurluk Belediyesi	29.6.1979 - 19.11.1979	78 işçi
Safranbolu Belediyesi	30.6.1979 - 16.7.1979	71 işçi
Kırıkkale Belediyesi	17.7.1979 - 8.8.1979	430 işçi
Karabük Belediyesi	24.7.1979 - 23.8.1979	517 işçi
Diyarbakır Belediyesi	8.8.1979 - 13.9.1979	2.808 işçi
Karaman Belediyesi	28.8.1979 - 20.10.1979	115 işçi
Urfa Belediyesi	16.8.1979 - 23.8.1979	550 işçi
Bingöl Belediyesi	6.10.1979 - 25.10.1979	110 işçi
Marmaris Belediyesi	20.11.1979 - 1979 son. sür.	25 işçi
Çerkes Belediyesi	21.11.1979 - 1979 son. sür.	31 işçi
İzmir Belediyesi	3.5.1979 - 6.5.1979	4.694 işçi
İzmir Belediyesi	4.8.1979 - 14.8.1979	4.694 işçi
Karahallı Belediyesi	21.3.1979 - 30.3.1979	20 işçi
Çatalağzı Belediyesi	2.8.1979 - 14.8.1979	60 işçi
Mudanya Belediyesi	24.7.1979 - 1979 son. sür.	97 işçi
Gülnar Belediyesi	8.5.1979 - 7.10.1979	83 işçi

Kaynak: DİSK, 1979 Ekonomik Rapor, s. 129-131.

1980 Yılı Grevleri

Diyarbakır Belediyesi	5.1.1980 - 19.1.1980	332 işçi
Çerkes Belediyesi (Çankırı)	21.11.1979 - 17.1.1980	31 işçi
Denizli Belediyesi	9.2.1980 - 7.3.1980	693 işçi
Batman Belediyesi	24.1.1980 - 13.3.1980	400 işçi
Geyve Belediyesi	4.9.1978 - 4.4.1980	20 işçi
Seydişehir Belediyesi	22.5.1980 - 27.5.1980	104 işçi
Turhal Belediyesi	21.5.1980 - 28.5.1980	132 işçi
İzmir Belediyesi	17.5.1980 - 4.6.1980	5.600 işçi
Elbistan Belediyesi	5.10.1978 - 5.7.1980	73 işçi
Diyarbakır Belediyesi	7.8.1980 - 10.8.1980	832 işçi
Mudanya Belediyesi	24.7.1979 - 25.4.1980	97 işçi

Kaynak: Tüba İş-İşçi ve Çalışma Ajansı, 6.11.1980.

DİRENİŞLER

1.3.1961	:	Ankara Belediyesi Fen işçileri. 450 işçinin işine son verilmesi üzerine sessiz yürüyüş.
2.12.1961	:	Ankara EGO işçileri. İşçi haklarının verilmemesi için sessiz yürüyüş.
15.1.1962	:	İskenderun Reyhanlı Belediyesi Temizlik işçileri. Ücretlerin artırılması ve âmirlerin değiştirilmesi istemi.
8.6.1962	:	Buca Belediyesi Otobüs İşletmesi işçileri (42 işçi). Maaşların ödenmemesini protesto için oturma grevi.
25.7.1962	:	İzmir Belediyesi Temizlik işçileri (641 işçi). Yevmiye zammı, akşam yemeği verilmesi, temizlik işçileri âmirinin değiştirilmesi istemi. 207 işçi işten çıkarıldı.
27.7.1966	:	Çorum Temizlik işçileri (54 işçi). 72 işçinin işine son verilmesini protesto. Ankara'ya yürüyüş: 27.7.1966 - 3.8.1966. İstanbul'a yürüyüş: 15.8.1966.
11.5.1967	:	Manisa Belediyesi işçileri (350 işçi). Manisa - Ankara yürüyüşü: 44 gün.
5.11.1967	:	Adana Belediyesi işçileri. 200 işçinin işten çıkarılmasını protesto.
17.4.1970	:	Ankara Belediyesi Temizlik işçileri, uzayan yetki uyuşmazlığını protesto etmek için Bölge Çalışma Müdürlüğü'nü bir süre işgal ettiler.
29.4.1970	:	Ceyhan ve Osmaniye Belediyesi işçileri (400 işçi), 5 aylık ücret ve 2 ikramiyenin ödenmemesi nedeniyle oturma grevi.
5.11.1970	:	Ankara Belediyesi işçileri (5.000 işçi). Maaş ve fazla çalışma ücretlerinin ödenmemesi. İş yavaşlatma.
6.11.1970	:	Sakarya Belediyesi (245 işçi). Ücretlerin ödenmemesi.
10.11.1970	:	İstanbul Belediyesi işçileri (800 işçi). Toplu sözleşme farklarının ödenmemesi. İş bırakma.
6.1.1971	:	İstanbul Belediyesi Temizlik ve Fen İşleri. Aralık maaşının ve ikramiyesinin ödenmemesi. İş bırakma.
22.2.1974	:	Ankara EGO işçileri (2.000 işçi). İş bırakma.
Mart 1974	:	Erzurum Belediyesi işçileri (140 işçi). İşten çıkarılmayı protesto için belediye başkanının odasının işgali.
21.5.1975	:	Ankara Belediyesi işçileri. Nisan maaşlarının ödenmemesini protesto için 1 saatlik iş bırakma.
28.7.1975	:	Ankara Belediyesi işçileri (3.000 işçi). 1 gün direniş.
24.9.1975	:	İsparta Belediyesi işçileri. Sendikal baskıya karşı direniş.
10.12.1975	:	İstanbul Belediyesi işçileri (11.000 işçi). Maaş ve ikramiyelerin ödenmemesi. İş bırakma ve Belediye Sarayını işgal (2 gün)
23.12.1975	:	Mersin Belediyesi işçileri (1.200 işçi). İşten çıkarılanların geri alınması için direniş.
1.1.1976	:	İstanbul Belediyesi işçileri. Demirel Hükümetinin uygulamalarını protesto için direniş.

8.1.1976 : Diyarbakır Belediyesi işçileri (500 işçi). Ücret ve elbise paralarının alınamaması nedeniyle direniş.

16.4.1976 : Ankara Belediyesi, 150 işçi, ücret ödenmemesi.

Ocak 1978 : Ankara Belediyesi işçileri. Maaş ödenmemesi nedeniyle direniş.

Ocak 1978 : Elbistan Belediyesi işçileri (103 işçi). Maaş ve sosyal hakların 5 aydır ödenmemesi nedeniyle direniş.

Ocak 1978 : Burdur Belediyesi işçileri. Genel İş'e kayıtlı 34 işçinin işten çıkarılmasını protesto için direniş.

Şubat 1978 : Diyarbakır Belediyesi işçileri. Toplu iş sözleşmesinde belirlenen hakların verilmemesi nedeniyle direniş.

Nisan 1978 : Ankara Sular İdaresi işçileri (380 işçi). Yemeklerin kalitesini protesto için yemek boykotu.

Mayıs 1978 : Urfa Belediyesi işçileri (500 işçi). Ücretlerin ödenmemesi nedeniyle iş yavaşlatma.

Mayıs 1978 : İzmir Gültepe Belediyesi işçileri (350 işçi). 7 aylık maaş ve fazla çalışma ücretlerinin ödenmemesi nedeniyle direniş.

Haziran 1978 : Tunceli Belediyesi işçileri. Garaj inşaatında çalışan 17 işçinin 3 aydır maaş alamaması nedeniyle direniş.

Temmuz 1978 : İETT işçileri (120 şöför). Otobüs lastiklerinin kalitesizliği nedeniyle olan kazayı protesto için direniş.

Eylül 1978 : İzmit Belediyesi (2.000 işçi). Toplu sözleşme ikramiye ve zam farklarının ödenmemesini protesto için direniş.

Ekim 1978 : Kocasinan Belediyesi işçileri (300 işçi). İşverenin baskılarını protesto etmek için 4 saat direniş.

Kasım 1978 : Diyarbakır Belediyesi işçileri. Ergani'deki Genel İş toplantısına yapılan saldırıyı protesto için direniş.

Kasım 1978 : Kırıkkale Belediyesi işçileri (200 işçi). Maaş alamamalarını protesto için direniş.

Aralık 1978 : Ankara Belediyesi işçileri. Maaş ve toplu sözleşme farklarının ödenmemesini protesto (direniş).

Aralık 1978 : Karabük Belediyesi işçileri (600 işçi). Toplu sözleşmenin uygulanmamasını protesto için direniş.

Aralık 1978 : Antalya Belediyesi işçileri (690 işçi). Toplu sözleşme haklarının verilmemesini protesto için direniş.

Ocak 1979 : Batman Belediyesi işçileri. İkramiye ve maaşların üç aydır ödenmemesini protesto için direniş.

Ocak 1979 : Muğla Belediyesi işçileri, Üç aylık maaş ve bir ikramiyenin ödenmemesini protesto için direniş.

Şubat 1979 : Bilecik Belediyesi işçileri (74 işçi). Toplu sözleşme haklarının verilmemesini protesto için direniş.

Nisan 1979 : Uşak Karahallı Belediyesi temizlik işçileri. Maaşların düşüklüğünü ve sendikalaşmayı önlemek için yapılan baskıları protesto amacıyla direniş.

Nisan 1979 : Ankara Belediyesi işçileri. 48 gündür maaş ödenmemesi gerekçesiyle Belediye Başkanının odasının işgali.

Nisan 1979	:	Fatsa Belediyesi işçileri. Dört aydır maaş ödenmemesini protesto.
Haziran 1979	:	Ankara Belediye Hastanesi görevlileri (250 kişi). İkramiye ödenmemesini protesto için yemek boykotu.
Haziran 1979	:	Ankara Belediyesi işçileri (7.000 işçi). Maaşların ödenmemesini protesto için direniş.
Haziran 1979	:	Van Belediyesi işçileri (135 işçi). Dört aydır maaşların ödenmemesini protesto için direniş.
Haziran 1979	:	İzmir Belediyesi işçileri. Grev ertelemesini protesto için iş yavaşlatma.
Temmuz 1979	:	Ankara Belediyesi işçileri (7.000 işçi). Maaş ve yakacak yardımının ödenmemesini protesto için direniş.
Ağustos 1979	:	Ankara Belediyesi işçileri. Temmuz ayı maaşlarının ödenmemesini protesto için Belediye Başkanının odasının işgali.
Ağustos 1979	:	Denizli Belediyesi'ne ait Pamukkale Esot Moteli'nde Genel İş üyesi 24 işçi, toplu sözleşmede belirlenen hakların verilmemesini protesto için direniş.
Ağustos 1979	:	İslahiye Belediyesi Temizlik işçileri. Toplu sözleşme haklarının verilmemesini protesto için direniş.
Eylül 1979	:	İstanbul Belediyesi işçileri (11.000 işçi). Maaşların ödenmemesini protesto için üç saat direniş.
Eylül 1979	:	Eskişehir Belediyesi otobüs şöförleri. Toplu sözleşme farklarının zamanında ödenmemesini protesto için direniş.
Eylül 1979	:	Ordu Belediyesi Temizlik işçileri. Toplu sözleşme haklarının verilmemesini protesto için direniş.
Ekim 1979	:	Adana Belediyesi Yol Şantiyesi işçileri. Toplu sözleşmenin uygulanmamasını ve işçilere baskı yapılmasını protesto için direniş.
Kasım 1979	:	ESHOT işçileri (2.500 işçi). Maaş ve toplu sözleşme farklarının verilmemesini protesto için direniş.
Kasım 1979	:	İETT işçileri. İETT Taşıtlar Dairesi Başkanının görevden alınmasını protesto için direniş.
Aralık 1979	:	Antalya Belediyesi işçileri (890 işçi). Toplu sözleşme haklarının verilmesini protesto için direniş.

BAŞVURU

Amasyalı, ERTUĞRUL, «EGO Genel Müdürlüğünün Sorunları ve 1974-75-76-77 Yılları Çalışmaları», **Devrimci Belediyeler Derneği Yayın Organı,** Haziran 1977.

Arslan, SÜLEYMAN, **Türkiye'de ve İngiltere'de Merkezi İdarenin Mahalli İdareler Üzerindeki Denetimi,** AİTİA Yay., 1978.

Atabey, FAHRİ, «İstanbul Belediyesinin Bugünkü Durumu», **«Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul'un İdari Sorunları Semineri,** 1973.
B.İ.F., **Kuruluşu, Amaç ve İlkeleri, Genel Örgütlenme Durumu,** 1979.
Çanakçı, İSMET, «Başkentin Temizliği Konusunda Halkımıza Düşen Görev», **DBD Yayın Organı,** Mart 1977.
Dalokay, VEDAT, «Belediye Gelirleri Yasası Hemen Çıkmalıdır», **DBD Yayın Organı,** Şubat 1977.
DİSK Dergisi, Mart, 1976
DİSK, **1979 Ekonomik Rapor,** 1980.
Genel İş, **Emek Gazetesi.**
——, **VII. Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu,** 1978.
——, **VIII. Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu,** 1980.
Geray, CEVAT-KELEŞ, RUŞEN, **Personelinin Gözüyle Küçük Belediyelerin Sorunları,** TODAİ Yay., 1969.
İsvan AHMET, **Halkın Belediyesi İstanbul,** 1977.
Koç, YILDIRIM, **Kamu Kesiminde İşçi İstihdamı ve İşçi-İşveren İlişkileri,** ODTÜ IIF, 1980 (Çoğaltma).
Tayanç, TUNÇ, «Geciktirilen Grevler Üzerinde Bir Değerlendirme», **ODTÜ Gelişme** Dergisi, Cilt 7, No. 1-2, 1980.
TÜBA İş-İşçi-Çalışma Ajansı.
Yavuz, FEHMİ, **Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi,** TODAİ, Yay., 1966.

BİRİKİM YAYINLARI

Yerli Araştırmalar Dizisi : 6

KADINLAR
VE
SİYASAL / TOPLUMSAL HAYAT

Şirin Tekeli

Genel Dağıtım
BİRİKİM YAYIMCILIK KOLL. ŞTİ.
Ankara Cad. Güncer Han 45/18
P.K. 538
Sirkeci/İSTANBUL

NÜFUSBİLİMİN NESNESİ

Nüfusbilime başka bir bakış (II) (*)

Cem BEHAR(**)

İnsan topluluklarının sayısal açıdan irdelenmesinin marksist çerçeveye eklenmesi **nüfus yasası** kavramı aracılığıyla olmaktadır. İnsanların toplu yaşamlarını mümkün kılan biyolojik dayanakla, çeşitli toplumsal yapıların toplumsal-tarihsel temelleri arasında epistemolojik bağlantıyı bu kavram sağlar. Bu kavramın kuramsal konumu, insan topluluklarının niceliksel açıdan incelenmesine yeni bir yaklaşım getirmektedir.

İnsan nüfusunun incelenmesinin epistemolojik çıkış noktası, belirli demografik nitelikleri bulunan bir insan kümesi olarak nüfusun kendisi değildir artık. Bu çıkış noktası toplumsal üretim ilişkilerinin kendileridir. İnsan topluluklarını oluşturan belirli bir insan kitlesi, sayısı değildir. Toplum bu insanların içinde bulundukları koşulların ve karşılıklı ilişkilerinin bir ifadesidir. «Genel olarak» nüfus deyimi, «genel olarak» üretim kadar anlamdan yoksundur.

I — NÜFUSA İLİŞKİN OLGULARDA «BİYOLOJİK VE TOPLUMSAL» YÖN

İnsan topluluklarının niceliksel yeniden üretimleri biyolojik süreçler aracılığıyla gerçekleşir. Bu süreçler, sayısal gelişmeye bazı sınırlamalar ve zorunluluklar getirir.

Örneğin insan nüfuslarında doğurganlığın bir üst sınırı, bir de alt sınırı vardır. Eğer doğurganlık bu alt sınırın sürekli bir biçimde altında kalırsa, ölümler düzeyi veri alındığında, bu topluluk uzun vadede yok olmağa mahkumdur. Bazı zorunluluklar insanın üremesinin biyolojisi tarafından verilir: bir çocuk, normal olarak, 9 aylık bir hamilelik süresi sonunda doğar, kadınlarla erkekler üreme yeteneğini fizyolojinin belirlediği bir yaşta kazanırlar; bir cinsel ilişkinin

(*) Birinci Bölüm için bakınız «Marx ve Nüfusbilim (Demografi)» **Toplum ve Bilim** 15/16, Sayfa 3-36.

(**) BÜ IBF Ekonomi Bölümü Öğretim Üyesi.

hamilelikle, bu hamileliğin de bir canlı doğumla sonuçlanması olasılığı biyolojik kurallara bağlıdır; belli bir kuşak(1), tedrici bir biçimde 110-115 yıl gibi bir süre sonra tamamen ortadan kaybolur. Bu gibi biyolojik zorunluluk ve sınırlamalar tüm üreyen canlı organizma topluluklarında vardır.

İnsan türü, biyolojik süreçlerden geçerek ürer ama bu biyolojik yasa ve değişmezlikler yalnızca birer **öncelik**'tirler ve epistemolojik açıdan nüfusun gelişmesinin toplumsal ve tarihsel belirleyicilerine tabidirler. Bu nedenle «biyolojik» ve «toplumsal» olguların «etkileşiminden» ya da «karşılıklı bağımlılığından» söz etmek, ve özellikle demografik olguyu bu «etkileşimin» ortasına kondurmak mümkün değildir. Bu biyolojik **önkoşulla** (yani insan topluluklarının sayısal yenilenmesinin zorunlu olarak biyolojik mekanizmalar aracılığıyla yapılması gerçekliğiyle) insan topluluklarının bu yenilenmesinin bilimsel olarak araştırılmasının epistemolojik dayanaklarını birbirinden kesinlikle ayırdetmek gerekir.

Nüfusun gelişmesi elbette «doğal» (biyolojik) yasalara uyar. Ancak «doğal» nüfus yasalarından söz etmek kabil değildir. Toplumsal oluşumların sayısal **dayanaklarının** irdelenmesi, bu oluşumların toplumsal ve tarihsel **temellerinin** irdelenmesine bağımlıdır. Tersi değil.

Bu noktada insan topluluklarının özgüllüğü, nitekim, demografik olarak nitelenen olguların özde biyolojik nitelikte olmamalarıdır. Bu özü, her toplumda, toplumsal üretim ilişkilerinde ve bunların işgücünün yeniden üretilmesi süreci düzeyindeki ifadesi olan nüfus yasasında aramak gerekir. İnsan nüfusları daima birer toplum oluştururlar ve bir dizi toplumsal ilişkiye «dayanak» teşkil ederler. Diğer bir deyişle, insan topluluklarının bu biyolojik dayanağının kendine özgü sınırlama ve zorunlulukları vardır. Ancak, nüfus hareketlerinin itici gücünü burada aramak yersizdir. İnsan toplulukları, varlıklarının her anında tarihin bir ürünüdürler.

Yalnızca birer doğal önkoşul olduklarını unutup bu biyolojik sınırlamaları ön plana çıkarmaya çalışmanın ise nüfusun evrimini biyolojik temellere dayandıran kuramlar ortaya çıkarması mukaddderdir.

---

(1) Teknik olarak bir kuşak, aynı takvim yılı içerisinde doğmuş olanların tümünü kapsar. Örnek: 1981 kuşağı, 1982 kuşağı vb.

Buna örnek olarak, biyolojinin empoze ettiği asgari sınır ve zorunluluklardan etkilenip, nüfusa ilişkin yapı ve olguların yorumunda biyolojizme kapılan marksist antropolog Maurice Godelier'i tekrar gösterebiliriz. Nitekim Godelier'in daha önce de zikrettiğimiz makalesi(2) bütünüyle, bazı toplumsal kurumların işlerlik kazanması için asgari bir nüfus hacmine gereksindikleri fikrine dayanmaktadır. Godelier'e göre, toplumsal yaşamın her düzey ve kurumunun kendine özgü bir nüfus hacmi gereksinimi vardır. Nüfusun miktarı bu asgarinin altına düştüğünde söz konusu düzey ya da kuram işlerliğini tedricen yitirir.

Godelier'e göre «...demografik yapı, daha 'derin' birçok yapısal düzeyin, yani bir nedenler hiyerarşisinin ortak ürünüdür, bu nedenlerin yine en önemlisi üretim tarzının yapısıdır, yani toplumun altyapısını oluşturan üretim güçlerinin düzeyiyle üretim ilişkilerinin niteliğidir(3). Ancak, en genel düzeyde doğru addedebileceğimiz bu yorumdan Godelier'nin çıkardığı sonuçlara katılmak mümkün değil bizce. «... Her toplumsal ilişki, her yapısal düzey zaman içinde birtakım kendine özgü, işleyişi ve yeniden üretimiyle ilgili demografik koşullara bağımlıdır, bir toplumun nüfusunun hacmi ise, her düzeyde değişik biçimde tezahür eden bu demografik koşul ve kısıtlamaların toplam etkisi tarafından belirlenir. Bu etkiler, demografik yapıların toplumların işleyiş ve gelişmesiyle ilgili özgül nedensellik alanını oluştururlar»(4).

Toplumsal yaşamın her düzeyi ya da kurumu için ve hatta bir tüm olarak insan toplulukları için bir asgari yaşamsal nüfus hacmi varolduğu bir gerçektir. Bir insan topluluğunun, topluluk olarak kendini idame ettirebilmesi, eriyip gitmemesi için asgari bir hacmin, yaşamsal bir «eşiğin» var olduğu kanıtlanmıştır. Eğer bir insan topluluğunun nüfusu sürekli olarak bu eşiğin berisinde kalırsa, bu topluluk er geç yok olmaya mahkumdur. Ancak, buradan, Godelier'nin yaptığı gibi «nüfus, hem sonuç hem nedendir, yani iktisadi ve sosyal yapının zaman içinde işleyişinin ve idamesinin koşuludur» sonucunu çıkarmak aşırı bir zorlama olmaktadır. Nüfus ve «demografik yapı-

(2) Modes de Production, Rapports de Parenté et Structures Démographiques», **La Pensée** içinde, Aralık 1973, s. 7-32.

(3) Godelier, a.g.e., s. 28.

(4) a.g.e., s. 28-29.

lar» bu düzey ve kurumların dayanaklarıdır elbette. Ama bu basit gözlemden, her düzey ve kurumun kendi demografik zorunluluklarını taşıdığı ve o toplumun nüfusunun bu zorunluluk ve kısıtlamaların bir araya gelmesiyle (acaba hangi mantığa göre?) oluştuğu savına varmak bizce mümkün değildir. Bu demografik zorunluluk ve kısıtlamalar her düzey ya da kurum için bağımsız olarak belirlenmez, **Nüfus yasasının tümlüğü içerisinde** bu çeşitli düzey ya da kurumların özgül demografik etkileridir sözkonusu olan. Buradaki temel yanlış, yukarıda da değinmiş olduğumuz bir ayırımın gözardı edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır: insan topluluklarının biyolojik **dayanağı,** toplumsal yaşamın bir önkoşuludur elbette, ama bu önkoşulun konum ve anlamı ancak ilgili toplumla onun nüfus yasasının toplumsal-tarihsel **temelinin** bilinmesine bağlıdır.

Bununla birlikte, aynı makale içerisinde Godelier, bu demografik kısıtlamaları daha gerçekçi biçimde değerlendirebilmektedir. Yine aynı Bushmen toplumlarında nüfusla ilgili somut davranış kalıplarından söz ederken: «doğumların daha seyrek olması... Bushmen'lerin üretim düzey ve teknikleri tarafından zorunlu kılınmaktadır»(5). Godelier'nin inceleme konusu ettiği Bushmen kabilelerinde, ekonomik üretim ve dağıtım mekanizmalarının doğurganlıkla ilgili davranışları doğrudan ve açık biçimde etkilediği anlaşılmaktadır. Üretim koşulları ve seviyesi, bu kabilelerde, yeni doğmuş çocukları öldürme, cinsel tabular, çocukların emzirilme süresinin uzunluğu, sıkça gelen hamileliklerin toplumca kınanması gibi, toplumun maddi temellerine uyumlu bir Demografik Rejimin oluşturulmasına yönelik kültürel ve ailevi normlar ve ahlaki değer yargıları ortaya çıkarmaktadır. Aynı makale içerisinde Godelier, bazı rakamsal verilere de dayanarak bu somut durumu incelediğinde, biraz önce eleştirmiş olduğumuz kuramsal görüşlere ters düşebilen sonuçlara da varabilmektedir.

Nüfusla ilgili olgularda biyolojik ağırlıkların yeri konusunda başka türde bir yorum belirsizliğine, zımnen de olsa, sık sık düşülmektedir. Buna göre «tarihsel ve toplumsal etmenlerin» nüfus hareketleri üzerindeki belirleyici etkileri kabul edilmekle birlikte, bunlar birer dışsal etken, ayrıca kendine özgü yasalara sahip olan nüfusun seyrettiği bir ortam, bir dış çevre olarak görülürler. Gerçekteyse

(5) a.g.s., s. 28.

toplumsal ilişkiler, ve son kertede toplumsal üretim ilişkileri, demografik olgunun özüdürler. Üretim ilişkileri nüfus hareketlerini «etkileyemezler», nüfusun kendisi «üretim ilişkileri içinde ve onlarla birlikte» hareket eder. Burada yatan, yalnızca bir dil sorunu, aynı gerçeğin başka bir ifade biçimi değildir. Bir insan topluluğu, nüfus olarak, hiçbir zaman «saf» ya da «soyut» bir nüfus, bireylerinin belli oranlarda doğup öldüğü, belirli bir yaş ve cinsiyet bileşimine sahip herhangi bir türdeş kitle değildir. Kuramsal amaçlarla da olsa bir nüfus, toplumun sınıf yapısından ve egemen üretim ilişkilerinin idamesi sürecinden katı bir biçimde soyutlanamaz.

Herşeyden önce, demografik olgunun temelinin, nüfussal konjonktürün, Demografik Rejimin dışında olduğunu kabul etmek gerekir. Nüfusa bir «giriş» (doğum) ya da «çıkış» (ölüm) ya da «gelecekteki olası doğumların habercisi» (evlenmeler) gibi demografik olaylar ancak ve ancak belli bir toplumsal yapı içerisinde anlam ve öz kazanırlar. Her demografik olayın öncesinde onun gelişini koşullandıran bir dizi belirleyici vardır. Bunlar olmaksızın, bu belirleyiciler yumağı ka'le alınmaksızın nüfussal olayların kendince özgül anlamları yoktur denebilir.

Nüfusa ilişkin «biyolojik» ile «toplumsal» öge ikilisi —karşıtlığı— artık aşılmalıdır çünkü, göstermeye çalıştığımız gibi, insanların bireysel olarak niceliksel yeniden üremelerinin mutlaka biyolojik süreçlerden geçmesi gerektiği ilkel olgusu dışında, belli bir tarihsel konumu olan her nüfusta herşey «toplumsal»dır.

Burada, bu konudaki gündelik pratiği en iyi simgeleyen ve aynı zamanda bu pratiğin eleştirdiğimiz özünü çok iyi açığa vuran bir alıntıyı aktarmaktan kendimizi alamıyoruz:

> «Doğmak, yer değiştirmek, evlenmek, ölmek gibi nüfus hareketlerinin temel ögeleri heryerde birdir ve dolayısıyla aynı türde sorun ve tepkilere neden olurlar»(6).

Nüfusa ilişkin olguların temeli, özü Demografik Rejimin dışındadır. Bu böyle olduğu için de bir kümenin sürekli yenilenip sayısal dönüşümü olan nüfus mekaniğinin matematikselleştirilmesi bizi, bu mekaniğin konusunda aydınlatmaktadır. Son yıllarda, giderek kar-

(6) **«Population Policy in the Developed Countries,»** B. Berelson (ed.), New York, The Population Council, 1974, s. 373.

maşıklaşan matematik aygıtlarla, insan topluluklarının sayısal dönüşüm mekaniğine eğilen kabarık bir literatür oluşmuştur. Bu matematiksel modellerin elbet yararları yok değildir. Örneğin, bazı varsayımlar altında, nüfus artışında doğurganlık ve ölüm dağılım yapılarının göreli ağırlıklarının saptanması, bazı soyut nüfus tiplerinin ortaya çıkarılması ve, daha yakın zamanlarda, güvenilir nüfus istatistiklerine sahibolmayan ülkelerde Demografik Rejimin bazı ögelerinin tahmin edilmesi amacıyla kullanılmaktadır bu modeller.

Bununla birlikte, nüfus mekaniğine matematiksel yaklaşımın yaratabileceği yanılsamalardan da kaçınmak gerekir. Nitekim nüfus hareketlerinin bu modelleştirilmiş ifadelerine bazan «saf, arı demografi» adı verilebilmiştir(7). Özen gösterilmediğinde, matematiksel nüfus modellerine de bazı sınırlayıcı varsayımlar altında nüfusun «giriş» ve «çıkışlar» aracılığıyla kendini sayısal olarak yenilemesi mekaniğinin matematiksel ifadesi olmanın ötesinde bir anlam verildiğinde, bu bizi «saf» nüfus, «kendine yeterli ve bağımsız bir araştırma nesnesi olarak nüfus» yutturmacasına kadar götürebilir. Bu yolla da, çeşitli insan toplulukları, nüfusları arasındaki toplumsal-tarihsel farklılıkları gözardı edip yalnızca «genel» demografik gerçeklere, «genel» demografik yasaların araştırılmasına dolaylı bir biçimde geri dönülmüş olmaktadır. Bu saplantıya nüfusbiliminde biyolojici yaklaşımdan söz ederken değinmiştik.

Oysa gerçekte, çeşitli toplum ya da üretim tarzlarının Demografik Rejimlerini karşılaştırmak mümkün ise de, bu Rejimleri hareketete geçiren nüfus yasalarını çakıştırmak doğru değildir. Bu iki düzeyin birbiriyle karıştırılması, nüfusbilimde görgücülükle biyolojizmin ortak yanı olduğu gibi, ayrıca, değişik üretim biçimlerine sahip insan topluluklarındaki nüfus hareketlerinin giderek birbirine benzeyip tekdüze bir rejime doğru yöneldikleri ideolojik saplantısını da doğurabilmektedir.

> «Nüfusa ilişkin belli başlı sorunlar ve bunların çözüm yolları, toplum düzenleri değişik olan ülkelerde (yani kapitalist ya da sosyalist ülkelerde) birbirlerine çok benzerler. Siyasal ya

(7) Bk. Adolphe LANDRY **Traité de Démographie,** Paris, Payot, 1945. Bu kitap uzun yıllar Fransa'da nüfusbilim eğitiminin temel ders kitabı olarak kullanılmıştır.

da ekonomik kuramlar ne olursa olsun, demografik neden ve sonuçlar heryerde aşağı yukarı aynıdır. Son tahlilde demografik sorun heryerde aynı biçimde kendini hissettirir»(8).

Bu tür yaklaşımlara örnek olarak somut alıntıları çoğaltmak mümkündür. Şunu da dolayısıyla gözlemlemek gerekir ki, her «salt demografik» sorunsal, istense de istenmese de, egemen ideolojik örüntülerin derin izlerini taşır.

Demografik nesnesini, kaba çizgilerle, sınırlamak istersek onun, belli bir toplum yapısı içinde, nüfus yasasının işleyişinin sayısal sonuçları olduğunu söyleyebiliriz. Demografinin bugün içinde bulunduğu kavram yoksulluğu gözönüne alındığında, bu bilgi alanının nesnesinin, son tahlilde, doğum, ölüm, yer değiştirme ve evlenmeler gibi olgularda yatmadığı sonucuna varmak gerekiyor. Bu olgular olsa olsa nüfus biliminin hammaddesini oluştururlar, nesnesini değil. Israrla üzerinde durmuş olduğumuz gibi de bu nesnenin, sözkonusu olguların dayandıkları toplumsal ilişkilerle eklemlenmelerine kaydırılması gerekmektedir. Nüfus yasası kavramının demografik olgunun tutarlı bir sorunsalının oluşturulabilmesine getirdiği temel yenilik de budur.

II — NÜFUSBİLİMİN NESNESİ

Nüfusbilimin alanı ve tarihi

Demografik bilgi alanının tarihçesine **kısaca** bir baktığımızda gözümüze ilk çarpan şey demografinin «kökeninin», başlangıç noktasının kesin bir biçimde belli olması, demografinin kaynağına kesin bir tarih koyabilmemizdir. Nüfusbilimin kurulmasına tarih düşürmek bile mümkündür. Tutturulacak rakam da 1662'dir. «Demografi'nin babası» olarak bilinen John Graunt'un (1620-1674) kitabının ilk baskısı, nitekim, bu tarihte yayınlanmıştır(9).

Bu yapıtında Graunt, Londra kentinin ölüm istatistiklerine dayanarak, gerek «normal» gerekse «buhran» dönemlerinde (veba salgınları) Londra'nın ölümlerinin son derece ayrıntılı ve tutarlı bir ista-

(8) B. BERELSON (ed.) **Population Policy in Developed Countries**, New-York, Population Council, 1974, s. 391.

(9) **Natural and Political Observations Mentioned in a Following Index and Made upon the London Bills of Mortality,** Londra, 1662.

tiksel analizini yapmaktadır. Ölüm olaylarını yaşa, cinsiyete, aya ya da mevsime, ölüm nedenlerine, coğrafi dağılıma göre sınıflandırıp bugün dahi takdirle okunan yorum ve analizler yapmıştır Graunt. Bu olguların ilk **sistematik** irdelenmesidir sözkonusu olan. Diğer yandan, kapsamlı sayımların yokluğunda, doğum rakamlarından hareketle toplam nüfus hacminin tahminine yarayan bir yöntem geliştirmiş, ayrıca ilk kez olarak da, ölümlerin bir analiz ve ölçüm aracı olarak bir yaşam tablosunun nüvesini inşa etmiştir. Günümüzde en yaygın biçimde kullanılan bir demografik ölçüm ve analiz yöntemi olan yaşam tablosu, Graunt'tan sonra, 1693 yılında Halley ile kendini kesin olarak empoze etmiştir([10]). Demek ki demografinin başlıca olgularından olan ölümler, çok erken sayılabilecek bir tarihte, bir araştırma alanı olarak gelişmişti. Bu alan ve alanın taranmasını sağlayan teknik ve araçlar, 18. yüzyıl boyunca Deparcieux, Kersseboom, Wargentin, Price gibi nüfusbilimciler tarafından, çeşitli Avrupa ülkelerindeki ölüm istatistiklerine de dayanarak geliştirilmiş ve nihayette yaşam tablosu 18. yüzyılın sonralarına doğru, bir demografik analiz aracı olarak bugün dahi muhafaza ettiği yerini bulmuştur. Yaşam tablosunun yanısıra ve ona bağımlı olarak, daha 18. yüzyılın ortalarında nüfusun ve nüfus hareketlerinin matematiksel modelleri geliştirilmeye başlanmıştır. 1760'ta İsviçreli büyük matematikçi Leonard Euler'in geliştirdiği matematiksel nüfus modeli bu konudaki bugünkü gelişmelere ve 'durgun nüfus' modellerine yadsınmaz bir örnek teşkil etmiştir([11]). Günümüzde dahi 'demografik' olarak adlandırılan olguların **tümünü** kapsayan ilk yapıt 1741 yılında yayınlanmıştır([12]).

---

(10) Kendi adıyla anılan kuyrukluyıldızın kâşifi olan meşhur astronimi bilgini Edmund Halley, bu tekniği, bir makalesinde Graunt'taki ilkel biçiminden, geliştirip yerine oturtmuştur. Bk. **An Estimate of the Degrees of the Mortality of Manking from Curious Tables of the Births and Funeralo at the City of Breslaw,** in «Philosophical Transactions of the Royal Society», vol XVII., London, 1693.

(11) Leonard EULER, **Recherches Générales sur la Mortalité et la Multiplication du Genre Humain,** «Historie de l'Académie Royale des Sciences et Belles - Letters - 1760» içinde, Berlin 1767.

(12) Johann Peter Süssmilch'in **Die Göttliche Ordnung** (Berlin, 1741) adlı yapıtından sık sık «ilk demografi kitabı» olarak söz edilir.

Özetleyecek olursak, nüfusbilimin araştırma alanına giren olguların tümü daha işin başında sayılıp dökülmüş ve nüfusbilimin bu ilk kuruluş zamanlarından sonra, sanki donup kalmıştır. Onyedinci yüzyılın ortalarından itibaren açılmış bulunan bu bilgi alanı, üç yüzyıl boyunca aynı görünüş ve içeriği muhafaza etmiştir. Temel verileri elde edip sınıflandırıp irdeleme teknikleri yadsınmaz bir biçimde gelişmiş, çoğalmış ve incelmişlerdir ama bu tekniklerin uygulama alanları Graunt'un zamanında ne idiyse bugün de odur. Nüfusbilimin pratiğinin üçyüz yıldan beri nesne, konu değiştirmiş olmadığını katı bir biçimde söylemek mümkündür(13).

Nüfusla ilgili olguların irdelenmesine, daha başından girmiş bulunan bazı kavramsal blokajların nedenlerine bu bilgi alanının tarihçilerinin ileride çok yakından eğilmeleri gerekecektir. 17. ve 18. yüzyıllarda olduğu gibi bugün de nüfusbilim nesnesini **sayım** yoluyla tanımlamaktadır: doğurganlık, ölümler, evlenmeler, icabında göçler vb. Buna ilişkin birçok örnek, tanım ve alıntı verdik. Nüfusbilimin, kendi uğraşı alanını, kesinkes ve değişmez bir biçimde, bazı ham olguların basit bir sayımıyla tanımlanmasını, bunda yüzyıllardır ısrar etmesini ve bilimsel meşruiyetini sürekli olarak bunda görmüş olmasını acaba nasıl açıklayabiliriz?

Bunun altında aslında daha da önemli bir gerçek yatmaktadır. Eğer nüfusbilimciler, bugüne dek, yaptıkları bilimin nesnesine ancak **sayım, döküm** yoluyla sahip çıkabilmişlerse bu şimdiye dek nüfusbilimin nesnesinin, kavram olarak, kuramsal düzeyde düşünülmemiş olmasındandır. Nüfusbilimciler, bu sayılan ve dökülen ham olguları (doğurganlık, ölümler, göçler vb.) tabiri caizse, bilimsel uğraşlarının hammaddesi olarak değil, fakat kendince nüfusbilimin nesnesinin kavramı olarak algılamışlardır. Demek ki gerçek nesne ile bu bilgi nesnesinin kavramı karıştırılmış olmaktadır. Nüfusbilimde görgücülüğün kökeni de işte bu özdeşleştirmedir.

---

(13) Nüfusbilimin ve analiz tekniklerinin tarihi için bk. H. WESTERGAARD **Contribution to the History of Statistics.** London, Kingtson, 1932, M. GREENWOOD **Medical Statistics from Graunt to Farr,** Cabridge University Press. 1948, BEHAR **Des Tables de Mortalité aux 17 me et 18 me Siécles»,** Annales de Démographie Historique - 1976» içinde, Paris Mouton, 1977, K. PEARSON **The History of Statistics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries,** London, Pearson-Griffin and Co., 1978.

Dikkat çekilmesi gereken nokta, bu görgücülüğün, demografide belli bir grubun, ya da ekolün yahut da belirli bir kuramın niteliği olmayıp, üçyüz yıldır uygulanagelen nüfusbilimin aşağı yukarı tümünün ortak özelliği oluşudur. Bu görgücülüğün doğuşu, bu kadar uzun süre devamının nedenleriyle birlikte bu görgücülüğün sonuçları, demografik bilginin bir tarihinin cevap vermesi gerekeceği temel sorulardır.

Nüfusbilimin nesnesi

Bir bilimin nesnesinden söz etmek, önce ortaya konması, sonra da halledilmesi gereken bir sorundan söz etmektir. Bir bilimin tarihi de, bu bilimin gerek kuramsal düzeyde, gerekse uygulamada bu sorunu nasıl döküp, nasıl çözümlediğini göstermek zorundadır. Oysa, bunun altını yukarıda çizmeye çalıştık, demografi, daha başlangıçta, bu tür sorunun varlığını ısrarla yadsımış ve gözardı etmiştir. Sayıldıklarında nüfusbilim araştırmalarının hareket noktasını teşkil etmeleri gereken olgular (doğumlar, ölümler, göçler vb.), hiçbir kuramsal işleme tabi tutulmaksızın nüfusbilimin nesnesi olarak algılanan bir kavramlar dizgesi haline getirilmişlerdir. Demografide çok miktarda sahte kavram mevcuttur. Verileri incelemek amacıyla kullanılması gereken birçok teknik nitelikteki kategori sorgusuz sualsiz, birer kuramsal işlevi olan kavram haline getirilmiştir. Böylece nüfusbilimin nesnesinin kavramsal düzeyde algılanıp oturtulması tamamen yok edilmiş, bu temel epistemolojik işlemin yerini de, baştan beri karşı çıkmakta olduğumuz görgücük almıştır.

Demografik olarak telakki edilen olgular, bir kez sayılıp döküldüklerinde, bir bölümleme (taxonomy) işleminden geçtikten sonra artık değişmediklerinden de, bu bilginin nesnesi sorunuyla, ondan kaynaklanan tüm diğer kavramsal sorunlar ortadan kalkmaktadır. Nüfusbilimin kavramsal yoksulluğu, nüfusbilimcilerin bilimsel uğraşlarının temel sorunsalına, kavramsal çerçevesine ve metodolojik esaslarına läkaydisi de bundan olsa gerektir.

Demografik olgu türleri de üçyüz yıldan beri değişmediğinden (bir doğum, nerede ve ne zaman vuku bulsa, bir doğumdur, bir ölüm de bir ölümdür) bugünün nüfusbilimcileri bilgilerinin nesnesinin ne olduğu sorusunu sormak gereğini duymamaktadırlar. Bilgi ile bilim arasındaki sınır da, sanırız bu noktadan geçer.

Demografinin bu kavram boşluğunu, Bourgeois-Pichat, istemeyerek de olsa, gayet açık olarak dile getiriyor:

> «...nüfusbilimde gerçeklik derhal, ve bir bütün olarak kavranır... insan denen yaratığın doğduğunu, yaşadığı süre zarfında neslini idame ettiğini, göç ettiğini ve sonunda da öldüğünü söyleyince, nüfusbilimcinin ana uğraşlarını da tanımlamış oluruz»(14).

Demek oluyor ki, demografik bilgiyi kurmak bu alanı tanımlamak için doğum, ölüm, göç vb. gibi olguları aynı kalem altında toplamak yeterli olmaktadır. Bu işlemi ilk kez gerçekleştirmiş olana da, doğaldır ki, otomatikman, demografinin «baba»sı ya da «kurucu»su denebilecektir. Tesadüfe bakın ki, böyle bir «baba» pekâlâ mevcuttur. Bu lâkabın sahibi yukarıda da sözünü etmiş olduğumuz, ve 1662 yılında ilk nüfusbilimle ilgili kitabı yazıp yayınlayan John Graunt'tur. Graunt'un bu yapıtının Fransızca'ya çevirisinin önsözünde kendisine yakıştırılan sıfat ve işlevler, nüfusbilimin niteliğiyle ilgili görüşlerimizi doğrular niteliktedir:

> «Eğer John Graunt 'demografinin babası' ünvanına lâyıksa bu yalnızca 'Observations' yapıtının nüfusbilimin ortaya çıkışını ilk belgeleyen kitap olmasından dolayı değildir. Graunt ilk adımı atmakla yetinmemiş, demografinin temellerini geniş ve sağlam bir biçimde atmıştır. Doğum ve ölümlerin zaman ve mekan içinde analizlerinin yaratıcısı o olmuştur... Ayrıca sonraki teknik ilerlemelere rağmen özünde bugüne dek pek değişmemiş olan birçok kategori ve teknik aracın da mucidi odur. **Graunt, miras olarak demografiyi bırakmıştır kendisini izleyenlere...»**(15).

Diğer bir deyişle, nüfusbilim olduğu gibi Graunt'un beyni'nin bir ürünüdür. Graunt'u «izleyenler» (ve 300 yıllık tarih) onu belki inceltmiş fakat değiştirmemiştir. Bu koşullar altında, nüfusbilimin tarihi olmadığını söyleyebiliriz. Bir ilimin tarihini **(bilimin,** kullanılan inceleme tekniklerinin değil) ancak o bilmin nesnesinin kavramının kuramsal konumundan hareketle düşünmek mümkündür. Oysa, demografik diye nitelenen olgular üçyüz yıldır değişmediklerinden, bu

(14) **National and Political Observations...,** çev. Eric Vilquin, Paris, Institut National d'Etudes Démographiques, 1977, Introduction, s. 26.

(15) a.g.e., s. 26 (altını biz çizdik).

olguları algılamak, sınıflandırmak, ayrıştırmak ve yorumlamak amacını güden bir teknikler dizgesi telakki edilen bayağı demografinin de üçyüz yılda değişmesi için herhangi bir neden yoktur. Graunt «nüfus analizlerinin ana istatistik araçlarını sezgisel olarak keşfederek yeni bir bilim kurmuştur[16]. Üçyüz yıl içinde de bu bilgi alanının ana sorunsalının bir nebzecik bile değişmemiş olmasına şaşmamak gerekir. Kuhn'un deyimiyle, nüfusbilimin 'paradigması' üçyüz yıl önce ne idiyse bugün de odur.

Nüfusbilimcilerin, alanlarına bir «öncü» arayıp kolayca bulmaktan duydukları haz, kavramsal yoksullukla tarihsel ve epistemolojik eleştiriden uzaklığın bizce diğer bir belirtisidir. Canguilhem'in açıklıkla ifade ettiği gibi:

> «bir «öncü» aynı anda birkaç ayrı dönemin, hem kendisininkinin hem de onu izleyenlerinkinin düşünürüdür. «Öncü», demek ki, tarihçinin, bir kültürel ortamdan çıkarıp başka bir kültürel ortama sokabileceğini sandığı bir düşünürdür... bu da, düşünsel ilişkilerin tersine çevrilebileceği, sözkonusu nesnenin tarihsel yönlerinin de kolayca unutulabileceği bir kuram ve düşün anlayışına dayanır»[17].

Bir anlamda, demografinin tarihi yoktur. Daha doğrusu, demografik bilginin (henüz yapılmamış) tarihi, bizce, demografik olguları sınıflandırmaya, saymaya, ölçmeye ve derlemeye yönelik tekniklerin giderek incelip gelişmesinden ibarettir. Bu açıdan da bugüne dek yapılagelmiş ve bugün yapılan demografik çalışmaların çok büyük bir bölümünü birer uygulamalı istatistik çalışması olarak nitelemek yanlış olmaz.

O halde, demografik bilginin yeni temellerini nasıl tasarlamalı? Onu hangi kavramlarla düşünmeli? Bu bilginin nesnesinin konumunu anlamlı ve üretken bir biçimde nasıl değiştirmeli? Bu yeni konumu nasıl bir kavramsal çerçeveye sokmalı?

Biz, bu makaleyle bundan önce bu dergide yayınlanan makalemizde, marksizmin bazı temel kavramlarının bu sorulara, taslak olarak, yanıt vermemize olanak sağladıklarını göstermeye çalıştık.

---

(16) a.g.e., s. 24.

(17) Georges CANGUILHEM **Etudes d'Histoire et de Philosophie des Sciences,** Paris, Vrin, 1968, s. 20.

Eğer nüfusbilimin sorunsalı, ta başından beri aşılmaz bir görgücülüğün egemenliği altında ise, herşeyden önce, bu tür bir saplantıyı bu denli uzun bir vadede olanaklı kılan toplumsal gerekliliklerin ne olmuş olduğu konusunu açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Araştırma, inceleme, ancak belli bir sorunsal kapsamında mümkündür. Bu sorunsal, bilimsel sorunların bir biçimlendirilişidir, bunlardan bazılarının konup konmamasını, altının çizilmesinin gözardı edilmesini veya ön plana çıkarılmasını da, sık sık, bilim dışı bazı toplumsal gerekler sağlar.

Biz burada, şimdilik, bu alanla sorunsalını bu biçimde sınırlamaya katkıda bulunmuş iki ayrı tarihsel duruma çok kısaca dikkati çekmekle yetinelim:

1 — 18. yüzyıl boyunca Avrupa'nın hemen hemen bütün ülkelerinde, yaşam sigortası, ömür boyu yıllık gelir sistemlerinin ve bunlara ilişkin çeşitli uygulamalarla bunlara duyulan ilginin nüfusla ilgili araştırmalara güçlü bir etki oluşturduğunu biliyoruz. Bu yüzyılda yayınlanmış nüfusa ilişkin yapıtların başlıklarına bir göz atmak bile bu sistemlerin, önce ölümlerle, sonra da demografinin bütünüyle ilgili araştırmaları ne denli özendirmiş olduğunu göstermeye yeterlidir. Bu olgu, daha başından, bilimsel meşruiyet sorununu ortadan kaldırarak nüfusbilimi bir hesap ve analiz teknikleri dizisi biçimine sokmaya katkıda bulunmuş olabilir.

2 — 19. yüzyılda ise Malthus ve onun ileri sürmüş olduğu fikirler etrafında gelişen tartışmalar ve polemikler bir ölçüde demografik düşünce ve araştırmaları teşvik etmiş olabilir. Ama hangi amaçla? Amaç çoğu kez, Malthus'un verdiği iki dizinin (aritmetik ve geometrik diziler) doğruluk derecelerini saptayıp, bunların gerçeklere uyup uymadıklarını kaydetmek olmuştur. Oysa bu çabalar, buna daha önce de değindik, Malthus'çu savlara karşı çıkmakta olsalar dahi, ister istemez kendilerini aynı sorunsalın içinde bulurlar.

Nüfusla ilgili olguların araştırılmasına görgücülüğü sokmuş olan Malthus değildir. Nüfusbilimin daha Graunt'tan itibaren bu raya oturtulmuş olduğuna işaret etmeğe çalıştık.

Burada altını çizmemiz gereken, 19. yüzyılda Malthus'çu düşünceler etrafında gelişen tartışmanın (tıpkı daha yakın zamanlarda yeni-malthusçuluk ve 'dünya nüfus patlaması' konusundaki tartışmalarda olduğu gibi) nüfus olgularına görgül ve şekilci yaklaşımı sos-

yalist ve bazan da marksist düşüncenin içine bir ölçüde **ithal** etmiş olduğudur.

Malthus'çu savlara karşı mücadele ya da polemik yürütüldüğünde, bunlar eğer bu savlarla aynı kuramsal düzeyde iseler, bu savları reddetmek ya da çürütmeye çalışmakla yetinip onların altında yatan temel sorunsalı ortaya çıkarıp eleştirmeyi ön plana çıkarmazlarsa o zaman onlar da, kaçınılmaz bir biçimde, eleştirmeyi bilemedikleri bu görgücülüğün içine düşerler. Örneğin Owen ya da Proudhon gibi bazı Marx öncesi sosyalistler, eleştirilerinin ana hedefi olarak Malthus'çu iki diziyi aldıklarından ister istemez bu duruma düşmektedirler(18). Birçok sosyalist ya da marksist, yiyecek maddeleri arzının bir aritmetik diziden daha hızlı artabileceğini ve/veya nüfusun geometrik bir hızla artamayacağını kanıtlama oyununa kendilerini kaptırmıştır.

Örneğin Marksistler arasında Kautsky'nin 1880'de açıkça bu tuzağa düştüğünü görüyoruz(19). Dahası da var: Kautsky, halk kitlelerine daha yüksek bir refah düzeyi sağlamayı amaçlayacak olan sosyalist rejimin karşılaşacağı en büyük tehlikenin, bir refah düzeyinin neden olacağı hızlı nüfus artışı olduğu kanısındadır. Bu nüfus patlamasına da, sosyalist toplum, ancak geniş çapta doğum kontrol yöntemleri uygulayarak engel olabilecektir. Malthus'çu savlar ve bunların çeşitlemeleri Kautsky'ce geleceğin sosyalist toplumuna otomatik olarak uygulanmaktadır. Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki 'mutlak' nüfus fazlasına (yani nüfus hacmiyle toplam gıda maddeleri arzı gibi bir göstergenin karşılaştırılmasına dayanan bir nüfus fazlası kavramına) atıf yapılması, kaçınılmaz olarak, baştan beri eleştirmekte olduğumuz bilinçsiz görgücülüğe dönüşü içerir.

«Nüfus sorunu pek karmaşık bir sorun değildir» diye yazacaktır August Bebe(20). «Anlayabildiğimiz kadarıyla, nüfus patlaması kor-

(18) Bu iki dizinin Malthus'un icadı olduğu da söylenemez. «İlham perileri» pek çoktur Malthus'un. Bk. C. E. STANGELAND **Pre-Malthusian Doctrines of Population,** New-York, 1904 (2d edition, Augustus M. Kelley, New-York, 1966), R. GONNARD **Histoire des Doctrines de la Population,** Paris, Nouvelle Librairie Nationale, 1923.

(19) Karl KAUTSKY **Der Einfluss des Volksvermehrung auf den Forthschritt des Gresellschaft,** Viyana, 1880.

(20) August BEBEL **La Femme et Le Socialisme,** Etitions Volksdrukkerij, Gand, 1911, s. 696-697.

kusu gerçekçi bir korku değildir, zira öyle bir gıda maddeleri arzı boluğuyla karşı karşıyayız ki asıl sorun bu serveti nasıl kullanacağımız sorunudur. Gıda maddeleri kıtlığı asla sözkonusu değildir»(21). Ayrıca da Bebel, zamanla arazinin prodüktivetisinin azalmadığını ve yiyecek maddeleri üretiminin nüfus hacminden daha hızlı artabileceğini ayrıntılarıyla kanıtlamaya çalışır.

...ve Yer Değiştirme

Nüfusbilimin nesnesinin kavranması ve nüfus araştırmalarına kuramsal anlam kazandırması bir bakıma ancak bu bilginin tarihinin, uygulanmasının ve üretiminin somut koşullarının irdelenmesiyle mümkün olabilecektir.

Son iki yüzyıl zarfında. egemen ideolojik örüntü, nüfusbilim alanında, değişik biçimlerde. pek çok mevziler işgal etmiştir. Nüfusbilimin kavramsal yoksulluğu, onu ta başından beri izlemiş bulunan görgücülüğünün kaçınılmaz sonucudur. Bu görgücülük, yanısıra, nüfussal olgulara biyolojici ve mekanik bir yaklaşımı da beraberinde getirmiştir. Demografik Rejimin kendisinin nüfusbilimin nesnesini oluşturduğu fikri beraberinde kendine yeterli ve kendi kendini besleyen bir nüfussal mekanizma yanılsamasını getirir. Bu yanılsamayı bazı marksist nüfusbilimcilerde de bulmak mümkündür(22). Biyolojici eğilimle görgücülük demografide aslında aynı madalyonun iki yüzünü oluşturmuşlardır hep.

Demografiyi bu alışılmış görgücülükten ve Demografik Rejimin kısır döngüsünden çıkarmak için nesnenin yer ve konum değiştirmesi gerekmektedir. Bunun için de, nüfusbilimin kuramsal sorunlarının marksizmin alanı üzerinde ortaya konup çözümlenmesi ve marksizmin temel kavramlarına eklemlenen «demografik» nitelikte kavramların oluşturulması ya da derinleştirilmesi gerektiğine işaret etmeye çalıştık. Demografide kuramsal düzeyde bir tutarlılık ancak bu biçimde sağlanabilecektir.

Nüfusla ilgili olgulara bu «başka» bakış açısının temel kavramı olan **nüfus yasası** kavramı bize bu bilgi alanının konumunun top-

---

(21) a.g.e., s. 697.

(22) Örneğin bk. I. B. DZARASOVA **The Object of the Study of Demography,** «problemii Narodonelenija» içinde, Moskova, Statistika Editons, 1973, s. 30 - 35.

lumsal işgücünün yeniden üretilmesi gibi karmaşık bir sürecin içinde olduğunu göstermiştir. Bu kavramın **dar anlamda** demografik alanın dışına taştığı açıktır. Nüfus yasasının belli bir Demografik Rejimle ya da bunun kısımlarıyla özdeş tutulması görgücülüğe bir geri dönüşü simgeler. Her aşaması üretim biçimlerinin sıralanması içinde belli demografik göstergelerce temsil edilmesi gereken bir gelişme şeması ortaya çıkar ki, tarihsel gerçekler bugüne dek bu tür şemaları hep yalancı çıkarmışlardır. Aynı üretim tarzı dahilindeki olası Demokrafik Rejimlerin çeşitliğiyle değişik üretim tarzları arasındaki Rejim benzerliğini gözönünde bulundurmak kâfidir. Sosyalist ülkelerin nüfusbilimcileri de bazan bu gerçeği unutarak nüfus yasalarının ardarda dizilişini bir nüfussalteleoloji haline getirip bu dizinin akıbeti olan sosyalizmin nüfus yasasını açıklayabildiklerini sanmaktadırlar.

Aynı şekilde, çeşitli üretim tarzlarına ilişkin nüfus yasalarının **aynı türde** olduklarını, yani üretim ilişkileriyle bağlantısının her üretim tarzında aynı olduğunu savunmak da bu kavramın zengin olanaklarını daha başından, kısıtlamak anlamına gelir. Bu tür bir sava göre çeşitli üretim tarzlarının nüfus yasalarını birbirinden ayrıştıran, salt demografik etmene tarihsel gelişim içerisinde verdikleri ağırlıktır. Üretim tarzı ne denli 'ilkel' ise nüfus hareketlerinin tarihsel gelişimde o denli etkili oldukları savı ortaya atılabilmiştir. Oysa, daha önce de yapmış olduğumuz üzere, çeşitli nüfus yasalarının birbirlerinden, toplumsal yaşam düzeylerinin özgün nüfussal etkinliklerinin hiyerarşi ve düzenleri dolayısıyla ayırdedildiklerini kabul ettiğimizde, böyle bir şekilcilikten kaçınmış oluruz.

Diğer yandan, bazı antropologların yaptığı gibi, nüfussal yeniden üretimi etkileyen üstyapısal kurumlar arasında aile kurumuna ve yapısına özel bir önem ve öncelik vermek de bizi mekanik biyolojici bir yaklaşıma sürükler. Bu yolla, toplumun sınıf yapısının idamesi ve bireylerin bu yapı içerisinde dağıtımı süreçleri, her sınıfın kendi içinde birer fizyolojik yenileme sürecine indirgenir.

Toplumsal işgücünün yeniden üretimi süreci, eğitim, din, aile, hukuk, devlet, gibi bir dizi kurumun katkısıyla, egemen üretim ilişkilerinin idamesi doğrultusunda gerçekleşen çok kapsamlı bir dağıtım/tabiyet sürecidir. Bu toplumun bireylerinin niceliksel değişiminin göstergelerini içeren Demografik Rejim de bu büyük sürece bağımlıdır.

Nüfus yasası kavramını demografinin yeni sorunsalının temel kavramı olarak aldığımız takdirde bu bilginin alanının kayacağı, çevre ve görünüşünün değişeceği açıktır. Demografik olgu ve durumların bilinen sayım ve dökümünden o zaman çıkılacak ve demografik bilgi alanı bir anlamda daha «yukarı» taşınacak, sözkonusu olgularla çeşitli üstyapı kurumlarının eklemlenme biçimine eğilecektir. Demografinin kuramını mümkün kılarken aynı zamanda demografik bilgi nesnesinin yer değiştirmesini de gerektirmektedir nüfus yasası kavramı.

«Demografik Geçiş» (Transition) Kuramı

Üçyüz yıldan beri uygulanageldiği biçimiyle nüfusbilimin içinde bulunduğu kavramsal yoksulluk bazı geleneksel nüfusbilimcileri bile rahatsız edebilmiştir:

> «Gayet açıktır ki doğurganlık, ölüm, göç, bu deyime ne anlam verirsek verelim birer kavram değildirler, bunlar birer araştırma alanıdır yalnızca... nüfusbilimin yeni ve anlamlı kavramlar geliştirmedeki taktik ve stratejik başarısızlığından söz etmek mümkündür»([23]).
>
> «Nüfusbilimdeki çeşitli bölük pörçük araştırma ve bulguları bir araya getirecek bütünsel ve soyutlama düzeyi yüksek bir kurama şiddetle ihtiyaç vardır»([24]).

Günlük bilimsel uğraşlarının kavramsal çerçevesinin geçerliliği konusunda kendi kendilerine bu denli açık sorular yöneltebilenler pek azdır nüfusbilimciler arasında. Vance'ın bu kadar açıkça sergilediği kuramsal boşluk acaba neyle doldurulacaktır? Vance'ın kendisi bunu açıklamaktadır:

> «Bu tür bir kuramın genel çerçevesinin oluşmakta olduğunu bildirmekten mutluluk duyuyorum. Kısaca söylemek gerekirse, doğurganlıkla ölümlerin yüksek olduğu durumdan daha alçak bir düzeydeki dengeye «geçiş» bize, Batı dünyasında son 300 yılın demografik dinamiğini açıklar... Bu Demografik Devrim, Sanayi Devrimini andıran bir biçimde gelişir. Çeşitli ülkeler

(23) Rupert VANCE **Is Theory for Demographers?,** Spengler and Duncan «Population Theory and Policy» içinde, The Free Press, Glencoe, Illionis, 1956, s. 90.

(24) a.g.e., s. 91.

bu geçişin çeşitli evrelerine değişik zamanlarda ulaşırlar. Batılı olmayan ülkeler için ise bazı kültürel temas sorunları da hesaba katılmalıdır» ([25]).

50'li yılların başında Amerika'da doğan bu Geçiş Kuramı'nın (Transition Theory) aslında pek de yanlış olmayan kısa bir özetini vermektedir Vance. Bu kuram gerçekten de birkaç yüzyıllık demografik tarihi, doğurganlık ve ölüm oranlarının seyriyle açıklamaya çalışmaktadır. Bu açıklama şeması, ayırım yapılmaksızın hem alçak doğurganlık ve ölüm oranlarını içeren «gelişmiş demografik rejime» sahip sanayileşmiş kapitalist ülkelere, hem ikinci dünya savaşından bu yana doğurganlık oranları düşmekte olan sosyalist ülkelere, hem de henüz bu «geçiş»in ilk evrelerinde bocalamakta olan üçüncü dünya ülkelerine uygulanmaktadır. Bu doğrusal demografik tarih içerisinde her ülke, hatta her bölge, kendilerini, yüksek doğurganlık ve ölüm oranlarını içeren 'ilkel demografik rejim'den 'gelişmiş demografik rejim'e götüren kaçınılmaz ve geri dönülmez tarihsel sürecin belli bir aşamasında bulunmaktadır. Demek ki, çeşitli insan toplulukları, demografik rejimin göstergelerinin düşüş takviminde 'ileri', 'geri', ya da 'tam vaktinde' olabilmektedirler.

> «Demografik geçişi oluşturan doğurganlık ve ölümlerdeki değişimler, genellikle bir ulusun kırsal, tarımsal ve okuryazar olmayan bir toplum durumundan, kentsel, sanayileşmiş ve okuryazar bir topluma geçişle birlikte meydana gelirler. Bu değişimlerin boyutlarıyla kronolojisi aynı olmamakla birlikte, Birleşmiş Milletler'in 'gelişmiş' olarak nitelendirdiği insan topluluklarının aşağı yukarı tümü bu türde demografik değişimler geçiştirmiştir» ([26]).

«İnsan topluluklarının yakın tarihinin en önemli olayı» olarak da nitelenen bu «geçiş» tıp ve sağlık bilimlerinin gelişmesi ve genel beslenme düzeyinin düzelmesinin neden olduğu ölüm oranlarında bir düşmeyle başlar. Bir süre sonra da doğurganlık oranları, bilindiği kadarıyla, aile içerisinde yeni bir çocuğun dünyaya gelmesine bağlanan çeşitli yararların azalmasının etkisiyle, düşmeye başlar. Ge-

(25) VANCE, a.g.e., s. 91-92.

(26) Ansley COALE **The History of the Human Population,** «The Scientific American» içinde, vol. 231, no. 3, Eylül 1974, s. 46.

çiş sürecinden önce doğurganlık yüksek ama yıldan yıla nisbeten sabittir, ölümler ise çeşitli çevresel etkenlerden dolayı daha değişkendirler, geçişten sonra ise ölüm oranları çok daha düşük bir düzeyde nisbeten sabitleşirler. Bireylerin bilinçli kontrolü altına girmiş olan doğurganlık ise yıldan yıla daha değişkendir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu kurama göre, «geçiş» gelişmiş kapitalist ülkelerde tamamlanmış durumdadır. Oysa, dünya nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan azgelişmiş ülkelerde ölüm oranları düşmeye başlamış fakat doğurganlık hâlâ yüksek düzeyde seyretmeye devam etmektedir. Ölüm oranlarının düşmeye başladığı anla doğurganlığın da düşmesi arasındaki dönemde nüfus hızla artmaktadır. Üçüncü dünya ülkelerinde gözlemlenen hızlı nüfus artışı da bu düşüşlerdeki zaman farkının bir sonucu olmaktadır.

Bu genel gelişme şemasında, şemanın «kaçınılmaz» nihai varış noktası doğurganlık ve ölüm oranlarının çok düşük bir düzeyde eşitlenmiş nüfus artış hızının sıfıra yakın ya da sıfır olmasıdır. Bu varış noktası da büyük çoğunluğuyla henüz «geçiş» sürecine girmemiş olan azgelişmiş ülkeler için nüfus projeksiyonları hesaplamak amacıyla kullanılabilmektedir([27]). Bu ülke nüfuslarının bu varış noktasına yönelmedikleri takdirde de «nüfus patlaması» paniği haklı çıkmış olacaktır.

Bu teleolojik anlayışın yetersiz kavramsal temelleri bir yana, bu kuramın dayandığını iddia ettiği olgular da giderek daha sık eleştirilmektedir. Örneğin bazı tarihsel demografi araştırmaları «çağdaşlaşma sürecine girmemiş toplumlarda doğurganlığın tekdüze biçimde yüksek olmadığını ve toplumdan topluma çok değişik olabileceğini göstermiştir. Örneğin, Kuzey-Batı Avrupa'da kapitalizm öncesi dönemlerde ya da 19. yüzyıl Rusya'sında ortalama evlenme yaşının yüksek oluşundan dolayı, bazı başka toplumlarda da birtakım

(27) Bu kuramın nüfus projeksiyonlarında kullanılışının çok ilginç bir örneğini Thomas FREJKA vermektedir. (bk. **The Future of Population Growth-Alternative Paths to Equilibrium,** New-York, Wiley, 1973). Bu kitapta, ülke ya da yöre düzeyindeki projeksiyonların tümü, sıfır nüfus artış hızına belli bir süre sonra mutlaka varılacağı varsayımına dayandırılmaktadır. Çeşitli varyantlara göre bu «dengeye», 1980, 2000, 2020, ya da 2040 yılında ulaşılacaktır. Bu tür varsayımlar daha birçok nüfus tahmin ve projeksiyonlarında kullanılmıştır. Örneğin Dünya Bankası, nüfusla ilgili tüm çalışma ve projeksiyonlarında bunu kullanmaktadır.

cinsel yasak ve tabular yüzünden, doğurganlık düzeyi 'doğal' fizyolojik azami düzeyinin çok altında olabilmiştir. Ayrıca, Fransa ve Almanya gibi ülkelerde, doğurganlığın düşüşü, ölümlerdeki azalışı takibetmiş olmayabilir. Diğer yandan, doğurganlığın düşüş sürecinin gerek ulusal gerekse bölgesel düzeyde büyük farklılıklar arzetmiş olduğu kanıtlanmıştır. Üstelik «geçiş süreci» tamamlandıktan sonra, gelişmiş kapitalist ülkelerin doğurganlık düzeyleriyle bunların etmenleri arasında önemli farklılıklar belirdiği de bilinmektedir.

Oysa, bazı nüfusbilimciler için sürecin doğrusallığı, bu genel çizgiye oturmayan olguları birer «istisna» olarak ekarte etmeye kâfi gelmektedir:

> «Demografik geçiş toplumların yüksek doğurganlık ve ölüm oranları evresinden alçak doğurganlık ve ölüm oranları evresine geçmelerinin sürecidir. Bütün azgelişmiş ülkeler şu anda öyle bir sürecin içindedirler. Bu ülkelerin doğum ve ölüm oranlarının çok farklı olmaları onların **aynı yolda değişik mesafeler katetmiş olduklarını** gösterir yalnızca. Bu ülkelerin doğum ve ölüm oranlarındaki geçiş hız ve kronolojisi farklı olabilmektedir» ([28]).

Diğer bir deyişle, görgül sorunsalıyla ihtiva ettiği teleolojiyi kabul etsek bile gerçeklerin kendileri de, ortaya çıktıkça, «geçiş» sürecinin tekdüze doğrusallığını yalanlamakta, onun parçalanıp çeşitlenmesini sergilemektedirler.

> «Gerçekte, geçiş fikrinin zaafı, yüksek bir çağdaşlaşma düzeyinin doğurganlığı düşürmek için yeterli olduğunu söyleyip hangi düzeyin gerekli olduğunu belirtmemesindedir» ([29]).

diye yazabilmektedir dünyaca ünlü bir nüfusbilimci.

---

(28) Paul DEMENY, **The Populatlon of the Underdeveloped Countries,** San Francisco, W H. Freeman, 1977, s. 107-108.

(29) Ansley COALE, **The Demographic Transition Reconsidered,** in International Population Confernece, IUSSP, 1973. Bu makalede «geçiş kuramı»nı yalanlayan gerçeklerin iyi bir özeti yer almaktadır. Yukarıda kullanılan «çağdaşlaşma» sürecinin kendisi de yazarın anlayışı gereği, en az geçiş sürecinin kendisi kadar tekdüze, türdeş ve doğrusaldır. Doğal olarak, üretim tarzlarına, ya da kapitalizmin gelişmesine herhangi bir atıf sözkonusu değildir.

Bu biçimde, Neo-Malthus'çu beylik görüşlere ulaşan Demografik Geçiş Kuramı, günümüzün demografik düşüncesinin büyük çoğunluğuna egemen durumdadır. Kendi kavramsal yoksulluğunu ancak örtebilen bu kuram, mekanik anlayışla, Demografik Rejimin basit göstergelerine (doğum ve ölüm oranları) tanıdığı nüfusbilimin nesnesi statüsüyle bizi, başından beri eleştiredurduğumuz görgücülüğün içine tekrar itmektedir. Özetle diyebiliriz ki, tarihsel ve kuramsal amaçlarının genişliğiyle, son otuz yıl içinde nüfusbilimciler arasında gördüğü rağbet ve neden olduğu polemikler ve tartışmalarla ve, en önemlisi de, çağdaş emperyalizmin ideolojik örüntüsüyle sağladığı uyum dolayısıyla «geçiş kuramı»nın adetâ günümüzün Malthus'çuluğu olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırma Alanları

Nüfusbilimin bu yeni konumunda ortaya çıkan yeni araştırma alanları arasında iki tanesinin bizce stratejik bir önemi vardır.

Bunların ilki, bu yeni nüfus sorunsalının temel kavramı olan nüfus yasası kavramının geliştirilmesi, derinleştirilmesidir. Eğer göreli nüfus fazlası kavramı ve onun marksizmin diğer kavramlarıyla eklemlenişi ve işleyiş biçimi kapitalist üretim tarzının nüfus yasasının tezahürlerini gerekli biçimde kapsıyorsa, buna karşılık ne Marx'ta ne de bu ya da benzeri konulara eğilmiş başka marksist düşünürlerde kapitalizm öncesi üretim tarzlarının nüfus yasalarını araştırma yolunda herhangi bir tutarlı yaklaşım görülmemektedir.

Demografik Rejimlerin tipolojisi biçimindeki görgül ve şekilci yaklaşımları hemen dıştaladığımıza göre, marksist 'nüfusbilimci'nin ilgili kapitalizm öncesi üretim tarzlarında toplumsal işgücünün yeniden üretilmesi sürecine eğilerek her somut durumda «demografik» olguyu tüm toplumsal belirleyici etmenlerinin içine oturtması gerekmektedir. Bu üretim tarzlarında açıktır ki işgücünün yeniden üretim süreci başka gerekliliklere, başka bir mantığa uymak durumunda olacaktır. Bundan da geçmişin nüfus yasalarıyla ilgili olarak özgün tarihsel çalışma ve araştırmaların önemi ortaya çıkmaktadır.

Burada sözkonusu olan, «tarihsel demografi»nin yeni bir pratiğini oluşturmak **değildir**. Son yıllarda büyük bir gelişme kaydetmiş olan «tarihsel demografi», özgün demografik bilgi kaynakları bulunmayan tarihsel dönemlerin nüfuslarının yapı ve niteliklerini araş-

tırmaya yönelen bir daldır. Kendilerince demografik nitelikte olmayan bazı belgelerden hareketle (Avrupa'da Kilise kayıtları, mezartaşı yazıtları, vergi listeleri, tapu ve kadastro kayıtları, üretim ya da tüketim istatistikleri vb.) geçmiş ya da tamamen tükenmiş insan toplulukları sayılıp dökülebilmekte, bunlara ilişkin demografik göstergeler (doğum, ölüm, göç oranları) hesaplanabilmektedir. Bu amaçla da son derece ustalıklı ve karmaşık teknikler, yöntemler geliştirilmiştir. Sonuç olarak son derece ilginç bulgular elde edilebilmiştir. Ancak, ne yazık ki bu teknikler ve bulgular sıkça bizim iyi tanıdığımız görgül yaklaşımın geriye doğru bir projeksiyonu olmaktan ileri gidememektedirler.

Bu arada, ilkel toplumları ve özellikle bunların nüfusa ilişkin yön ve zorunluluklarını irdeleyen çok sayıda antropolojik araştırmalara da dikkati çekmek gerekir. Bu araştırmalar, bu tür toplumların nüfus yasasının somut işleyiş koşullarının araştırılması için ciddi bir malzeme oluştururlar.

Diğer bir stratejik araştırma alanı da bizce, egemen ideolojik örüntünün demografiye nasıl girdiği ve onu kendi yararına nasıl çalıştırdığı sorunudur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, demografik bilginin oluşması sırasında görgücülük ve şekilciliğin bu bilgi alanına hangi tarihsel koşullarda egemen olduğu, bu sorunun önemli bir bölümüdür. Bunun yanısıra, tabiri caizse demografik ideolojilerin oluşumu ve resmi Devlet nüfus politikalarının varlık nedenleriyle işleyişleri, aynı sorunun bir diğer cephesidir.

Toplumun egemen güçleri «nüfus sorunuyla» niçin ilgilenirler? «Nüfus sorunu» niçin Devlet politikalarına konu olur? Hangi tarihsel ve toplumsal koşullarda?

Resmi bir nüfus politikası, her zaman belli bir demografik ideolojiyle, bir resmi 'nüfus doktriniyle' birlikte oluşur. Bu ideolojinin işleyiş mekanı ise Devletin çeşitli ideolojik aygıtlarıdır. O takdirde de egemen ideolojik örüntüyle bütünleşme nasıl sağlanmaktadır? Bu örüntü içerisinde geçmişte ve şimdi, demografiyle uygulanışının çeşitli nüfus doktrinlerinin işgal ettikleri yer ne olmuştur?

Burada, nüfus doktrin ya da ideolojilerinin egemen sınıflarca kendi çıkarları doğrultusunda kullanıldıklarını ileri sürmek ya da, Bebel'in biraz basitçe yaptığı üzere, bunların birer siyasal yozlaşma veya buhran belirtisi olduklarını ileri sürmek yeterli değildir:

«Nüfus fazlası korkusu daha çok toplumsal yıkılma ve yozlaşma dönemlerinde belirir. O dönemlerde ortaya çıkan hoşnutsuzluk da fazla nüfusa ya da besin maddeleri yetersizliğine atfedilir»([30]).

Nüfusla ilgili merkantilizmden, çağdaş neo-Malthus'çu kuramlara dek, bu neredeyse «resmi» nüfus ideolojileri, toplumsal işgücünün yeniden üretimi sürecine iki ayrı biçimde eklemlenirler. İlkin, egemen ideolojik örüntünün bir parçası olarak bunlar, ideolojik işlevi olan çeşitli Devlet aygıtları aracılığıyla, toplumsal işgücünün yeniden üretimi / dağıtımı sürecine yardımcı olurlar. Diğer yandan, nüfus ideolojileri, belli bir nüfus politikasını yürütmek amacıyla, Devletin çeşitli aygıtları içine yerleştiklerinden, toplumsal işgücünün yeniden üretimi sürecinin somut bazı bölümlerine yön vermek durumundadırlar.

Diğer bir deyişle, nüfus politikası diye adlandırılan politikaların konusu aslında nüfusun kendisi değildir. Amaç olan, işgücünün yeniden üretimi düzeyinde hayati önemi haiz bazı siyasal ya da hukuki uygulamaları etkileyecek ideolojik sektörlere öncelikli bir ağırlık sağlamaktır([31]). Dolayısıyla, nüfus politikalarının nüfusu arttırıcı (Populationist) ya da azaltıcı (anti-populationist) olarak sınıflandıran geleneksel bakış açısının yersizliği de açıktır. Hiçbir nüfus politikası aslında, «kitlelerin» sayıca çoğalması amacından, ya da herhangi bir «nüfus patlaması» korkusundan hareket etmez. Aynı biçimde, 'iyi' ya da 'kötü' nüfus politikalarından söz edilemez, tıpkı neo-Malthusçulukla onun uzantılarının demografik değil de kuramsal ve siyasal bir yanıt gerektirdikleri gibi.

Nüfusbilim, nesnesinin tüm gelişmelerini açıklayabilmiş olmaktan henüz çok uzaktır. Demografik Rejimin şu ya da bu ögesiyle toplumsal ya da ekonomik bir etmen arasında nedensel ilişkiler sap-

---

(30) August BEBEL **La Femme et le Socialisme.** Gand, Ed. Volksdukkerij. 1911, s. 685.

(31) Bu uygulamalar kapitalist toplumda çok çeşitli alanları ilgilendirebilir: göç ve iskan politikaları, istihdam, ücret politikaları ve buna ilişkin önlemler, okullaşma ve eğitim sistemi, bölgesel ve mekansal düzeyde gelişme ve sanayileşme politika ve önlemleri, kentleşme, konut sorunları ve bu konulara ilişkin Devlet müdahaleleri, evlenme ve boşanma hukuku, çocuk düşürme (kürtaj) ve kontraseptif maddelerle ilgili yasal durum vb.

tamak amacıyla yapılan özgün araştırmalar, kendilerince yararlı olmakla birlikte, nüfusbilimin nesnesine ulaşmak ya da bu bilginin tutarlı bir sorunsalı oluşturabilmekten çok uzaktırlar. Nüfusa ilişkin olguların anlamlı ve kapsamlı bir kuramı, görgücülükten kurtulamamış seçmeci (eklektik) sosyolojik kuramlardan hareketle değil, ancak bu olgulara tutarlı bir bakış açısının hem kurucusu hem temel kavramı olan **nüfus yasası** kavramından çıkarak inşa edilebilir.

DOST KİTABEVİ
YAYINLARI

Thomas Mann
DÜŞKÜN

●

Murathan Mungan
TAZİYE

●

Bertolt Brecht
DENEYSEL TİYATRO

●

Walter Benjamin
ALMAN FAŞİZMİNİN KURAMLARI

●

Leo Hüberman
FEODAL TOPLUMDAN YİRMİNCİ YÜZYILA

●

S. Piaget
YAPISALCILIK

●

Ünsal Oskay
MÜZİK ve YABANCILAŞMA

●

Frend-Jung-Adler
PSİKANALİZ AÇISINDAN EDEBİYAT

Zafer Çarşısı No: 13 Yenişehir - ANKARA

MEHMET CAVİT BEY VE «MESAİL-İ İKTİSADİYEDE HAYÂLPERVERLİK»

Mustafa PİRİLİ(*)

Türkiye'de, özellikle Cumhuriyet öncesi dönemde, ekonomi bilimine olan ilginin ve buna bağlı olarak bu konuda yayınlanmış kitapların, uzun bir geçmişinden sözedebilmek mümkün değildir. Sonraları ortaya çıkan ilgi ise, kuramsal olmaktan çok uygulamaya dönük amaçlardan kaynaklanmıştır(1). Türkçe'de yayınlanan ilk ekonomi kitabı, J.B. Say'ın «Catéchisme d'Economie Politique» adlı kitabının, Abro Sahak Efendi tarafından «İlm-i Tedabir-i Menzil» adıyla yapılan çevirisidir. Bu çeviri 1268 (1852) yılında yayınlanmıştır(2). Bunu izleyen dönemde, Ceride-i Havadis'te Münif Paşa ve Mehmet Şerif'in ekonomi ile ilgili makaleleri yayınlanmıştır. Özellikle, 1908 devrimi ile düşünsel planda başlayan hareketlilik ekonomi alanına da yansımış, bununla birlikte bu ilgi uygulamaya dönük bir yapı ile sınırlı kalmıştır. Örneğin İngiltere gibi ekonomi biliminin vatanı sayılabilecek bir ülkede yayınlanan «Muhbir» gazetesinde bile ekonomi ile ilgili konular çok az yer tutmuş, ilgi daha çok, «maliyede ıslahat, istikraz, demiryolu ve şirket teşkili» gibi konularla sınırlı kalmıştır(3).

İlerki sayfalarda, yeni harflerle çevirisini verdiğimiz metin, İttihat ve Terakki'nin ünlü Maliye ve Nafia (Bayındırlık) nazırı Mehmet Cavit Bey'in, İlm-i İktisat adlı dört ciltlik ekonomi kitabının son bölümüdür. Mehmet Cavit Bey son dönem Osmanlı siyaset yaşamında 10 Temmuz İnkılabı olarak adlandırılan, 1908 devriminin ortaya

(*) Dr. Asistan, İ.İ.T.İ Akademisi, Ekonomi Fakültesi.

(1) Ziyaeddin Fahri, **«Türkiye'de İçtimai Siyasetin Tarihçesi, Ehemmiyeti ve Başlıca Meseleleri»,** CHP Konferansları Serisi, Kitap 4, Ankara 1939, s. 42.

(2) Şerif Mardin, **«The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political İdeas»,** Princeton University Press-1962, s. 236.

(3) Cavit Orhan Tütengil, **«Yeni Osmanlılardan bu yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği** 1867-1967», İstanbul-1969, s. 45.

çıkardığı liderlerden biridir. Cavit Bey önceleri son derece rahat ve güzel konuşmasıyla, dönemin en gözde konuşmacılarından biri, daha sonraları ise I. Dünya Savaşı'na değin Ittihat ve Terakki'nin değişmez maliye nazırı olmuştur. Mehmet Cavit, Selanik'li bir tüccarın oğludur. 1896'da Mülkiye'yi bitirmiş, Ziraat Bankası ve Maarif nezaretinde çalışmış, 1902'de devlet memurluğundan ayrılarak Selanik'e dönmüştür. Cavit Bey daha sonra İttihat ve Terakki Partisi'ne girmiş, siyasal ekonomi öğretmenliği yapmış ve okul kitapları yazmıştır. 1908 Devriminden sonra, Selanik (1908-1912) ve Çanakkale (1914) Milletvekili olan Cavit Bey daha sonra bir çok kabinede Maliye ve Nafia nazırlığı yapmış, Mülkiye'de ders vermiştir. Cemiyet'in genel kurul üyesi de olan Cavit Bey (1916-1918), İttihat ve Terakki'nin dağılmasından sonra siyasetten ayrılmış, 1926 yılında Mustafa Kemal Atatürk'e karşı düzenlenen «İzmir Suikastı ile ilgili görülerek, İstiklal Mahkemesinde yargılanmış ve idam edilmiştir(4).

Cavit Bey'in siyasal yaşamı 1908 devrimi ile başlamış ve I. Dünya Savaşı'na değin yoğun bir biçimde sürmüştür. Cavit Bey bu dönemin tartışmasız ve değişmez maliye nazırı, Batılıların gözüyle «Türkiye'de hesaptan anlayan tek kişi»dir. 10 Temmuz günü Meclis-te; millet bugün anayasasına, hürriyetine kavuşmuştur» diyen, Cavit Bey, bir yıl sonra, devrimin birinci yıldönümünde, ülkenin esas geleceğinin ziraatle kaim olacağından sözederek, köylülere sesleniyor ve «sizin ne kadar mesut olduğunuzu görürsek, bizim saadetimiz de o kadar medit olacaktır» diyordu. Cavit Beye göre «siyasi ve iktisadi teşebbüsümüzde emperyalist ve kapitalist büyük devletlerin samimi muzaheret ve muavenetine mazhar olmuştuk, kapitülasyonlar varsa da Avrupa bize pek iyi bir gözle bakıyordu.»(5). Bu sözlerden

(4) Feroz Ahmad, **«İttihat ve Terakki (1908-1914), Jön Türkler»** Çev. Nuran Ülken, İstanbul-1971, s. 245. Cavit Bey'in tutuklu bulunduğu sırada eşi Cavidan Hanıma yazdığı mektuplar için Bak. **Yakın Tarihimiz,** Cilt. 1, Sayı 1, s. 10 ve devamı.
Ayrıca Cavit Bey'in Hatıralarının bir bölümü 1943'de Tanin Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Bu hatıraların asılları 14 defter olarak Türk Tarih Kurumu Kitaplığında bulunmaktadır. Bak. Şevket Süreyya Aydemir, **«Enver Paşa»** Cilt III, İstanbul-1972. s. 44.

(5) İA. Cerrahoğlu, **«Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı»,** İstanbul-1975, s. 138-9

Cavit Bey'in Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan üç düşün akımından —İslamcı, Ulusçu ve Batıcı— Batıcı akıma yakın olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Cavit Bey, batıcı akımın ekonomik siyasette temsilcisi olmuş, bu okulun toplum ve ekonomi dergisi olan **Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye**'de dış yardımların, yabancı sermayenin gerekliliğini belirten yazılar yazmıştır(6).

Cavit Bey'e gerek bu düşünsel yapısı gerekse üyesi bulunduğu İttihat ve Terakki Partisi'nin, muhalefetle uzlaşmaz ve ödün vermez tutumu nedeniyle özellikle o dönemde oldukça köktenci sayılabilecek sosyalist milletvekilleri ve diğer sosyalist güçlerle önemli polemiklere girmiş ve mücadele etmiştir. Cavit Bey ilk olarak nafia nazırı (Bayındırlık Bakanı) iken, Selanik'te bir merkez garının temel atma töreninde sosyalizm aleyhinde sözler söylemişti. Bu sözler karşısında Osmanlı sosyalistlerinden Doktor Refik Nevzat, Paris'te yayınlanan Beşeriyet gazetesinde Cavit Bey'in sözlerinin karşısına çıkan açık bir mektup yayınladı(7). Daha sonraları, Cavit Bey mecliste, sosyalist milletvekillerinden Kirkor Zohrab efendi ile müterakki vergi(8), Vlahof Efendi ile Aşar vergisi(9) konularında tartışmıştır(10).

---

(6) Niyazi Berkes, **«Türkiye'de Çağdaşlaşma»**, Ankara-1973, s. 411. Bu dönemde, **Tanin, Tasvir-i Efkâr** ve Fransızca olarak yayınlanan **Jeune Turc** gazetelerinde Parvus imzasiyla yayınlanan yazılar, Batıcı görüşlerin tam aksini ileri sürmekteydi. Bak. Berkes, s. 411. Ayrıca, Cavit Bey'in görüşleri için, Bak. **Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası,** II, Sayı 5-9 (1909) özellikle, s. 129-130. Nakleden, Berkes, s. 537.

(7) A. Cerrahoğlu, a.g.e, s. 140. Refik Nevzat'ın Mektubu, Beşeriyet gazetesinin 1 Haziran 1912, 6. numaralı sayısında yayınlandı. Mektubun sadeleştirilmiş bir metni için Bak. Cerrahoğlu, a.g.e, s. 141-147.

(8) A. Cerrahoğlu, a.g.e, s. 222-232.

(9) a.g.e, s. 3319. Cavit Bey'in Sosyalist Mebuslara cevabı için Bak. a.ge, s. 326-329.

(10) Zohrap, Varteks, Hamparsum, Dagavaryam, Vahan Papazyan, Muradyan ve Pastırmacıyan gibi mebbusların teşkil ettiği Ermeni Sosyalistleri çevresi, solcu olduğu kadar, milliyetçi eğilimler de taşıyordu. Bak. Tunaya, **Siyasi Partiler,** s. 304-305, n. 6. Nakleden M. Tuncay, **Türkiye'de Sol Akımlar** (1908-1925). 3. Basım, Ankara-1978, s. 46.

Diğer yandan Cavit Bey mecliste yaptığı konuşmalarda Duyun-u Umumiye ile ilgili görüşlerini şöyle açıklıyordu([11]):

> «Memleketin gerçek dostlarından biri, Duyun-u Umumiye Meclis-i Idare Reisi (Sir Adam Blok) [Block], o mali müessesenin başkanı, bizleri o müessesenin can düşmanı gibi gösterenlere karşı, memlekette kat-iyyen böyle bir fikir olmadığını söylüyor. Selahiyetli ve kelimenin bütün anlamıyle doğru bir ağızdan çıkan sözleri söyleyen zata karşı da borçlu olduğum teşekkür vazifesini alenen beyan eylemeye müsaraat eylerim.»

Bu konuşmalardan da anlaşılacağı gibi Cevat Bey katıksız bir Liberalizm'i savunmaktadır. Bu düşüncelerin ise gerek Ulum-u Iktisadiye ve Içtimaiye Mecmuası'nda çıkan yazıları gerekse 1901 yılında yayınladığı Ilm-i Iktisat adlı kitabının tümü gözönüne alındığında, siyasal yaşama atılmadan önce Selanik'teki öğretmenlik yıllarında oluştuğu anlaşılmaktadır.

Cavit Bey'in aşağıda çevirisini verdiğimiz metnin bulunduğu İlm-i İktisat adlı dört ciltlik ekonomi kitabının yanısıra, tek cilt halinde yayınlanmış ve bu dört ciltlik kitabın bir özeti niteliğinde, «Mekatib-i İdadiyeye Mahsustur» alt başlığını taşıyan, Ilm-i Iktisat adlı bir kitabı daha vardır. Bu kitapta kitabın basıldığı matbaa ve yayıncısı hakkında bir bilgi bulunmamakta, sadece Dersaadet-1326 (1910) tarihi bulunmaktadır([12]).

Mesail-i İktisadiyede Hayalpervelik adlı metin, İlm-i Iktisat'ın dördüncü cildinin son bölümüdür. Bu bölümden sonra kitapta sözü

---

(11) A. Cerrahoğlu, a.g.e, s. 325. İngiliz tahvil sahipleri temsilcisi ve Konsey Başkanı. Sir Adam Block'un, 1907-1908 Raporunda, Cavit Bey'in siyaseti ile ilgili görüşleri için, Bak. Donald C. Blaisdell, **«Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi, 'Duyunuumumiye'»,** Çev. Ali İhsan Dalgıç, Istanbul-1979 s. 164.

(12) Tevfik Çavdar, Cavit Bey'in 1329 (1913) tarihli, **Malumatı İktisadiye** adlı bir ekonomi kitabından daha sözetmektedir. Biz bu kitabı göremedik. Bununla birlikte kitap 1910 tarihli kitabın, ikinci ya da değiştirilmiş bir baskısı olabilir. Bak. Tevfk Çavdar, **«İdadilere Mahsus Ekonomi Dersleri»,** Bilim ve Sanat Eylül, 1981, Sayı. 9, s. 42-44.

edilen iktisatçıların, kısa yaşam öyküleri verilmiştir(13). Kitabın dördüncü cildinin basım tarihi, 1317 (1901)'dir. Bu cildin kapağında, Muharriri, Mehmet Cavit, «Darülmuallimin, İlm-i Servet ve Usul-ü Maliye Muallimi» yazısı bulunmakta, bunun altında ise «Maarif Nezareti Celilesinin 27 Mayıs 1315 tarih ve 203 numaralı ruhsatnamesiyle Tab Edilmiştir» denilmektedir. Kitap İstanbul'da basılmıştır. Kitabın basımevi ve yayıncısı olarak, «Alem Matbaası, Ahmet İhsan ve Şürekası» gözükmektedir.

(13) A. Cerrahoğlu, Türkçe'de Karl Marx'ın ilk derli toplu yaşam öyküsünün Cavit Bey'in bu kitabında verildiğini ve «Mesail-i İktisadiyede Hayalperverlik», başlıklı bölümün de Türkiye'de, kuramsal planda ilk anti-Marxist kalem denemesi olduğunu söylemektedir. Bak. Cerrahoğlu, a.g.e, s. 295-296.

MESAİL-İ İKTİSADİYEDE HAYALPERVERLİK(*)

Birinci kitabımızdan beri hemen her mebhusda kavanin ve kavaid-i iktisadiye dahilinde vukuu bulacak muamelatın muhassenatından bahs ettik ve bunun hilafında hareket eylemekten cemiyet için er geç pek vahim neticeler hasıl olacağını söyledik. Bütün bu izahat ve tafsilat şüphesiz İlm-i İktisadın şerait-i içtimaie-i serveti bitaraflık dairesinde tayin ettiğini anlatmıştır. Herhangi bir cemiyette olursa olsun servet kafe-i efrad arasında müsavi bir surette inkısam etmemiştir. Bazı kimseler pek zengin bazıları pek fakir olur, bazıları mutavassıt bir derecede bulunur. İşte bu hal esasen rikkat-i tab'iye malik bir takım kimselerin enzar-ı merhametlerini celb etmiş, bunlar tetkikat-ı iktisadiyeden muttasıl netayic-i selimeyi nazar-ı dikkate almadan, güya saadet-i beşerriyeyi temin için, kendilerince musib bir takım tedabir tavsiye eylemişlerdir.

Bu hayalperveranın takip ettikleri meslek hakkında bir fikr-i umumi hasıl etmek için şu tarifi dikkatle okumak lâzımdır:

«İnsanlar arasında bugün serbest-i mukavelat usulünün taht-ı tesirinde olarak kendiliğinden husule gelen bir adem-i müsavat', had-ı asgarisine irca etmek için, hükümetin biri kavanin ve nizamatı vaz etmekten, diğeri tekalifi tarh etmekten ibaret olan iki nüfuz ve iktidar-ı azimine müracaat etmek». Bu hayalperveranın, hepsinin esas meslekleri bu ise de, ameliyat ve tatbikatta bunlar bir çok sınıflara ayrılıyorlar. Mamafih herhangi sınıfın mesleği tetkik edilirse edilsin, esas maksadın şu üç şeyden; ilm-i iktisadın bütün kuvvetiyle red etmeye uğraştığı şu üç maddeden ibaret olduğu görülür. Muhtelif müstahsillerin serbestisini, mesuliyetini ve teşebbüsat-ı şahsiyesini tenkıs ve tenzil etmek. Bu makasid ise, eserimizin ilk sahifesinden beri verdiğimiz malumat ve izahate külliyen menafidir.

İşbu hayalperveranın bir kısmı hak-ı mülkiyeti kabul etmiyor, bir kısmı arazi rantı denilen şeyin hükümete ait olmasını arzu ediyor. Bazıları rekabetin ilgasını talep eyliyor. Bazıları teraküm-ü servete vasıta olduğu için nakdin ilgasını istiyor. Başkaları da sanayi ve ticaretten mütevellid menafiin adem-i meşruiyetini idda derecesine

(*) **Mehmet Cavit** «İlm-i İktisat». Cilt 4, İstanbul, 1917. (1901). s. 275-286.

varıyor. Mebahis-i mahsusasında bunların hepsi hakkında verilen tafsilat ile bu efkar-ı vâhiyenin bir kavmi ne gibi tehlike ve girdaplara sevk edeceği bittabi anlaşılmış olduğu cihetle burada bunları tekrar etmeye lüzum yoktur.

Bu müddeayatın ekserisi bir esas-ı selim ilmiyeden külliyen mahrumdur. Mamafih, Karl Marx gibi bazılarının mütalabatı, esası, ilmiye müstenid olduğunu kabul ve bu müddeayatı müdafa edenler vardır ki, bunların en meşhurlarından biri de Italya İktisadiyununda Aşil Lorya'dır. Atideki tafsilatı bu müellifin bir eserinden iktibas ediyoruz:

«Bu meslek keyfiyet nokta-i nazarından ikiye ayrılabilir; birincisi vehmi, ikincisi ilmidir. Birincisinin menşei zalâm-ı eyyam arasında meçhul kalmıştır, denilebilir. Ihtimal ki, sefalet ve açlık beşeriyeti ilk sirişk ıztırabı döktürdüğü zaman tevellüd eylemiştir. Ezmine-i ibtidaiyede Çin'de Hint'de böyle müellifler yetişmiştir. Bunlar cemiyet efradını hak-ı mülkiyete malik olanlar ve olamayanlar (yani esra) diye ikiye ayırdıktan sonra birinci kısmın efradı arasında tesis-i müsavat etmek istemişlerdi. Fikrin esasındaki yanlışlık aşikar olduğundan burada tevekkuf etmeyeceğiz.

Yunanistan'da Eflatun esareti kabul etmişti. Sokrat kendi zihnince tertib ve tensib eylediği heyet-i içtimaiyede esradan başka üç sınıf halk ayırmıştı, avam, muharibler, hükkam. Birinci sınıfın mahsulü mesaisi diğer iki sınıf-ı mümtaz tarafından sarf ve istihlak olunacaktı. Eflatun bunda mugayir-i adil ve hikmet hiç bir şey göremiyordu. Sınıf-ı mümtazede her şey hatta nisvan bile müşterek olacaktı. Eflatunun bu fikri bilahere Yunan hükeması tarafından tenkit ve cerh edilmişti. Daha sonra Hıristiyanlığın zuhuru üzerine eizzeden bir çoğu hak-ı mülkiyetin aleyhinde bulunmuşlardı. Işte kurun-u vusta ile ezmane-i cedidenin ilk asırlarının muhayyilatı hep bu efkârın netayici idi.

Fransa'da bir takım hayalat-ı cedide tevellüd ettiği sırada Furye (Fourier) meydana çıkarak, cazip bir say ve amel (Le travail attrayant) esas ve nazariyesi vaz etmiş ve bu sayede cemiyetin neler kazanacağından bahs eylemiş durmuştur. Taksim-i amal bahsinde verdiğimiz tafsilat ve izahat ile Furye'nin mesleğini nazariyelerini kamilen cerh etmiş, vaz ettiği esasların hatta kabil-i tatbik bile ol-

madığını söylemiş idik. Furye'den sonra Saint Simeon geldi. O da hak-ı mülkiyeti ilga etmemekle beraber mahsulatın bir adam tarafından herkese derece-i liyakati ve her liyakate de vücuda getirdiği eser nisbetinde taksim edilmesi usulünü vaz eyledi. Daha sonra bunlar gibi birçok adamlar bilhassa Prudon yetişti. Prudon'un efkarı, tedabiri bunlarınkinden daha ziyade bir mübhemiyet ve meşuşiyet içindedir. Mamafih Prudon bu zikr ettiğimiz hayalâtın daire ve vehmiyetten kurtulmasına hizmet edenlerin en birincisidir.

Fakat bu vazifeyi asıl Alman hükeması ifa eylemişlerdir. Rodbertusun Lassale'nin pek büyük hidematları sebk etmiştir. Lâkin Karl Marx bunların hepsinin şöhretlerini gölgede bırakmış, daire-i vehmiyetten daire-i ilmiyete intikal-i kati keyfiyetinin husulüne sebep olmuştur. Karl Marx, Sermaye eseriyle asrın en büyük mütefekkiri meyanına ithal edilmiştir. Adam Smith'in eserinden sonra, ilm-i iktisadiyatta bu kadar gürültüyü mucib olmuş bir eser neşr olunmamıştır denilebilir. Karl Marx'ın üç fikr-i esasiyesi var: Evvela hadiset-ı siyasiye, kanuniye, diniye ve edebiyenin kâfesi, esbab-ı iktisadiyenin taht-ı tesirindedir. Saniyen cemiyet-i beşeriye zaruri elvuku bir kanun-u tekamüle tabidir. Bu kanuna karşı gelmek faydasızdır. Bu kanun mutlaka icra-i ahkâm ederek heyet-i içtimaiyenin şeklini tebdil ve ıslah eyler. Salisen bu tekamül-ü iktisadiyenin mihveri istihsal-i servet için kullanılan alettir. Bu alet lâyenkati tehavvül eder, nihayet bir hadde gelir ki mazideki safhalarından biri üzerine müesses olup halâ payidar bulunan şekl-i iktisadi ile aralarında hiç bir münasibet kalmaz. Bu halde bu şekl-i iktisadiyeyi tağyir etmelidir. Çünkü sebeb-i vücudu kalmamıştır.

İşte Karl Marx, bu mülahazata istinaden Avrupa'da şimdiki şekl-i iktisadiyenin payidar olamayacağını, arazi ile vesait-i istihsaliyeyi servetin, mal-i müşterek olacağını idda eylemiştir. Karl Marx Sermaye'sinde diyor ki:

«Bir metaın haiz-i kıymet olması, ona emek sarf edilmesinden ileri geliyor(*). O halde bu kıymet o emeği sarf edenindir, yani amelenindir. Sermayedarların bu kıymetten bir şey benimsemeye hakları yoktur. Benabirin bu gün sermayedarların istifadesi, amelelerden gasp edilmiş bir miktardır. Daha doğrusu bir amelenin kabule mecbur

(*) Kendisinden evvel bazı müellifler bu fikri dermeyan etmişlerdi.

olduğu ücret kendi sayi ve amelinin yalnız bir cüz-i kalilinin mahsulüdür. Mütebakisi sermayedaranın yed-i ihtikar ve istifadesine geçiyor. Arazi ve alet-i istihsaliye hep sermayedarların elinde bulunduğundan çalışmadan yaşayamayız. Aleti olmadan çalışamayan ameleler bilzaruri sermayedarana ser füru etmeye, bunların kendilerine teklif ettikleri şerait-i gayri muhakkayı kabul eylemeye mecbur oluyorlar. Sermayedarlar da araziyi, alet-i istihsaliyeyi cebir ve şiddet neticesi olarak ele geçirmişlerdir.»

İşte Karl Marx'ın esas mesleği budur. Bunlar hakkında da mebahis-i mahsusesinde tafsilat verilmiş olduğu cihetle bu müddeayatın ne dereceye kadar muafık-ı hakikat olduğu o izahate bir defa daha göz gezdirmekle tezahür eder. Mamafih Karl Marx'ın tesis, telâmizinin tahkim ve idame eyledikleri bu meslek eskisi gibi sırf hayalâttan ibaret değildir. İlmi olduğu kabul edilmemekle beraber, ilim üzerine tesis-i müddea olunmaya çalışıldığı bedihidir.

Sermayeyi bir sınıf-ı iktisadi yani minelkadim mevcut olmuş ve istikbalde dahi mevcut olacak bir şey addetmeyip, bir sınıf-ı tarihi yani cemiyetin bazı edvarı ve safahatında mevcut olup istikbalde mevcut olmayacak bir şey addetmek vakayi ve hadisata bir nazar-ı iman ile bakmamaktan neşet eder bir hatadır.

İnkısam-ı servette vesait-i salisei istihsaliyeden her birinin, tabiatın, say ve amelin, sermayenin, hissesine isabet eden miktarların neden ibaret olduğunu, bunların neye nazaran ve ne suretle tayin eylediğini bir tafsil-i izah etmiştik. İstihsali-i serveti yed-i vahdine terk etmek isteyenler acaba husule gelecek mahsulat için nasıl bir kanun-u inkısam «Loi de Répartation» göstereceklerdir? Böyle bir kanun mevcut olmazsa elbette bu yeni tarz ve usul payidar olamaz. Halbuki şimdiye kadar bu mesleğe salik olanların hiç biri böyle umumi bir kanun bulamamıştır. Karl Marx, amele tarafından alınacak ücrete esas, vahd-i kıyas ittihaz edilmek üzere saik-i müddet devamını göstermiştir. Ona nazaran mesai-i bedeniye, zihniye muhterite bunların hepsi şiddet ve kesafetleri, derece-i tehlikeleri tefrik edilmeyerek müsavi tutulacaktı, bu bir kanun-u inkısamdı. Laakin fenadi, defaat ile söylediğimiz veçhile böyle bir müsavaat-ı mutlaki dahilinde tabiatın mevahib-i istisnaiyesine mazhar olanların ekserisi istihsale müstaid oldukları eşyanın kâfesini vücuda getirmezler. Yal-

nız bir kaç kişi bazı hissiyat-ı aliyeye tebaen çalışabilir. Bunun neticesi de efradı, atalet ve rehabete sevk etmek olur ki bundan da zarar görecek cemiyettir. Karl Marx da böyle bir cemiyetin az zamanda hal-i vahşete rücu edeceğini anlayarak «kemmiyet-i mesainin» yanına bir de «keyfiyet-i mesai» ilave eylemiş, lâkin bununla kanun-u inkısamı zir-u zeber etmiştir. Zira say'ın bu evsaf ve keyfiyet-i muhtelifesi hakkında, hatta takribi ve tahmini bir tarife bile tertip etmek cihetine yanaşmamıştır. Adi bir dülgerin adi bir amelenin saat-i say'ının bir mühendisin, bir alimin, bir muharririn bir makinistin saat-i say'ıyle ne nisbette bulunacağını göstermemiştir. Zira göstermiş olsaydı vukuu bulacak tenkidat ve muahezat ve itirazatın gayesi olmazdı.

Serbest-i mukavelat usul-ü müstahseni tantında, kanun-u inkısam fiyatlarla yani müstehliklerin mahsulat-ı muhtelifeye verdikleri kıymetle ve her sanatta say'ın ve amelin yine fiyatının derecesine göre değişen arz ve taleple tayin ve takarrür eder.

Hülasa serbest-i rekabet hilafında nasıl bir usul ihtiyar edilirse edilsin cemiyet için bir müddet sonra bunun netayic-i vehimesi görüleceği şüphesizdir. Karl Marx, bankerliğin, faizin meydandan kalkması için nakdi ilga ederek, yerine «say bonoları» çıkarmak fikrinde bulunuyordu. Halbuki bu bonolar da, nakit makamına kaim olarak tab edilen eşyaya nisbetle fazla veya noksan bulunacak, bunun neticesi olarak, bu yeni alet-i mübadele ile de hem bankerlik hem faizcilik teessüs edecek. Hatta eşya ve emtea umumi ve milli bir mağazada satıldığı taktirde bile, yavaş yavaş bir hafi eşya tacirliği tevellüd eyleyecek, bir çok kimseler bazı eşyanın ileride daha ziyade taharri edileceğini ve vaz edilen fiyatın muhtemel olan talebe nisbetle hafif olduğunu görerek, bu eşyayı ilerde tekrar satmak için saklayacaklar. Zira bunlar efradın serbest-i istihlakine müdahele etmiyorlar. Hatta Alman muharrirlerinden biri bunu nazar-ı dikkate alarak Marx'ın «say ve amel bonolarının» ilgasının icap ettiğini yazıyor bu taktirde ise kanun-u inkısam daha acaip bir hale girer ve bir de bunların muhafaza etmek iddiasında bulundukları serbest-i istihlake büyük bir darbe indirilmiş olur.

Bu usullerde kanun-u inkısam mevcut olmadığı gibi istihsalatın da ne idaresi ne de pusulası vardır. Acaba istihsalat ne gibi vesaite

tevessül olunarak istihlakat ile mütenasib bulundurulacaktır? İstihsalatın başında bulunan idare ve teftiş heyetleri vazifelerini ne suretle ifa edebileceklerdir? Bunların küçük bir hataları, memleket ahalisinin kısm-ı azamının ihtiyacat-ı zaruriyeden olan eşyadan marumiyetini, açlıktan ölmesini intac eder. Fiyat bahsinde söylediğimiz veçhile bu hadise-i mühimme-i iktisadiye hem istihsalatın hem de istihlakatın cihaz-ı nazımıdır. Bu cihaz ilga edilip bunun yerine istatistikis kaim etmek istihsalatı pusulasız bırakmak demektir. Zira fiyatın husule getireceği tesiratı istatistik asla hasıl edemez. Serbest-i rekabet usulünde dahi hata vuku bulacağı dermeyan edilirse buna cevaben umum müstahsillerin, umum tüccarın bir anda bir hususta yanılmaları adem-i imkân olduğunu, burada bir nevi somen ve telafi vücuda geleceğini kifayet eder.

Her servetin esası say ve amel değildir. Buraya kadar meslekleri hakkında malumat-ı muhtasıra verdiğimiz bu hayalperverenın en büyük bir hataları da her servetin say ve amelde menbas olduğunu zannetmeleridir. Halbuki bundan yanlış bir fikir olamaz. Servet-i mevcudenin kısm-ı küllisinin say ve amelden başka bir menbaı ve menşei vardır ki o da keşf ve icat, mezc ve terkib fikirleridir. Beşeriyetin kuvvei istihsaliyesinin bu tevsii muhayyirine, dünyanın gelmiş geçmiş ve mevcut umum işçilerden ziyade bu iki fikir sebep olmuştur. Kurup fabrikasında çalışan amele, o cesim topları, Tulon tershanesinde çalışanlar hayret bahş akul olan o tahtelbahir (Murs)'leri, sonra bir yığın amele dünyanın en güzel zarif bir binasını vücuda getiriyorlar. Lâkin acaba o vücuda gelen şeyler sırf bu amelelerin say'ından ibaret midir? Şüphesiz ki hayır, amelelerin burada ihzar ettikleri şey onların anasır-ı mürekkebesinden yalnız biri yani say ve ameldir. Keşif ve icat mezc ve terkib fikirleri ile sermaye say ve amele raci ve faik müessirattandır. O adamların mesaisinin kuvaai istihsaliyesini bu derece artıran bu anasırdır. Bu müessiratı vücuda getiren ameleler midir? Keşf ve icat, mezc ve terkib say ve amelde dahil değildir. İstihsalatı bu harikulade dereceye isal eden, cemiyetleri bir günkü mertebe-i terakkiye alâ eyleyen müessiriyet bunlardır. Yoksa yalnız say ve emel, herhangi nevi olursa olsun taklitten, taklidin bir şubesinden başka bir şey değildir. Zamanımızın en meşhur sosyologlarından biri say'ı ve amel'i «bir hazme-i efal, müteşâbihe-i mükerrire» diye tarif etmiştir ki azıcık düşünülecek olursa doğru bir tarif olduğu anlaşılır.

Hülasa say ve amel istihsal-i servetin mühim, zaruri, elvücud bir unsuru olmakla beraberine yine ehemiyeti derecei taliyede kalır. Anânat (tradition) ile keşif ve icat (innovation) yani bir kuvvet-i muhafaza ile bir kuvveti müterakkiye vardır ki bunlar sermayeye merbutdurlar. Sermayeyi vücuda getirirler, canlandırırlar ve sonra yine sermaye vasıtasıyla hayyiz-i pezir olurlar. Bu unsur say ve amel'e faiktir. Eğer bu olmasaydı say ve amel hemen akim kalırdı.

BELGE YAYINLARI

Doç. Dr. Taner BERKSOY

AZGELİŞMİŞ ÜLKELERDE İHRACATA YÖNELİK SANAYİLEŞME

Yeni Çıktı

•

F. Fröbel - J. Heinricks - O. Kreye

ULUSLARARASI YENİ İŞBÖLÜMÜ VE SERBEST BÖLGELER

EK

M. Sönmez

Türkiye'de Serbest Bölge Girişimleri 1926 - 1982

Yeni Çıktı

BELGE YAYINLARI
Nuruosmanlye Cad. Atasaray İşhanı No: 406
Cağaloğlu - İSTANBUL

FENOMENOLOJİYLE MARKSİZM ARASINDA KURULAN İLİŞKİ

Niyazi ÖKTEM(*)

Toplum ve Bilim Dergisi'nin Bahar 1981 13. sayısında Mihàly Vajda'nın 25 Eylül 1979 tarihinde Boston Üniversitesi'nde 'fenomenolojiyle marksizm' arasında kurduğu ilişkiyi yansıtan konuşmasının türkçe çevirisi yeralmaktadır. Başlık «Marksçılık ve Görüngübilim».

Herşeyden önce «görüngübilim» deyimi üzerinde durmak isteriz. Prof. Akarsu'nun «Felsefe Terimleri Sözlüğü»nde fenomenoloji karşılığı olarak sözü edilen terim önerilmektedir. Orhan Hançerlioğlu da «olaybilim»i yeğlemektedir, çünkü yazara göre fenomenoloji iki sözcükten oluşur: «fenomen-olay» ve «loji-bilim». O halde fenomenoloji de olaybilimdir. Hangi gerekçeye dayalı olarak konuşmanın çevirmeni «görüngübilim»i kullanmış da, Orhan Hançerlioğlu'nun ileri sürdüğü «olaybilim»i benimsememiş, burası belli değil. Bir dipnotla durum açıklanabilirdi.

Fenomenoloji sözcüğünü E. Husserl, somut olaya ilişkin Kantçı anlamıyla ele almamaktadır. Kant'ın «fenomen»den kastı realitede varolan nesne, olay, olgu ve ilişkilerdir. Oysa Husserl derindeki ana, sarsılmaz «özü» bulma işlemini fenomen olarak tanımlar. Fenomenoloji de bu öze ulaşma yöntemidir. Kuşkusuz, dilbilimi anlamıyla fenomenoloji olayın, görünenin incelenmesidir. Ama Husserl somut görüneni değil, olayların derinindeki «görüneni», «olayı» araştırmaktadır. Ama Husserl dahi, yanlış anlaşılmaktan kaygılanarak birçok kez «wesensschau»yı (**Öze bakış**, özbilim, öze iniş, öz felsefesi) yeğlemiştir.

Kavram kargaşasından yakınıldığı ülkemizde, kanımızca kavramların anlamını saptıracak türkçeleştirmelerden kaçınmak zorunludur. Henüz bir çok alanda, özellikle felsefede Batı'yı aktarma aşamasın-

(*) İ.Ü. Hukuk Fakültesi Öğr. Görevlisi.

dayız. Felsefe alanında evrensel bir Türk düşünürü yoktur. Zaten belli bir kültür birikiminin olmaması, Rönesans aşamasından geçememe, ırkçılığa varacak derecede bağnaz ulusçuluk eğilimleri gibi etmenler bizleri felsefeden uzaklaştırmıştır. Bir de kavram kargaşasını körüklersek «anlamama», «benimsememe», «sevmeme» olgularını iyice yaygınlaştırırız. Oysa felsefe kitlelere basit bir dille aktarılmalı, anlaşılır hale getirilmelidir. Böylelikle dogmatiklikten, otoriter ve totaliter siyasal düşünce yandaşlığından uzaklaşılarak hoşgörülü, özgürlükçü, insancıl bir dünya görüşü toplumun vazgeçilmez tutkusu olabilir.

Kanımızca, olaybilim veya görüngübilim terimlerini kullanmakta Kantçı anlamla karıştırma tehlikesi bakımından sakınca vardır. Belki bir fenomenoloji-fenomenizm benzeri ayırım yapılabilir ve bunlardan birincisiyle Husserl'ci derindeki olay, ikincisiyle de Kantçı yüzeydeki olay belirtilebilir. Aslında «özbilim», akımı en iyi açıklayan sözcüktür. Ama kavram kargaşasından uzaklaşmak için isterseniz bu terimi de çekinceyle kullanalım.

Yanlış anlaşılmasın mantık kuralları içinde bir türkçeleştirmenin karşısında değiliz. Ancak bazı kavramlar vardır ki bu denli özgün karşılıklar aranmasında ussal bir neden yoktur. Örneğin «Stoacılık» için sözcük anlamına yakın bir çeviri yaparsak» sütunculuk, direkler arasında ders anlatmacılık» gibi deyimleri kullanmamız gerekirdi. Stoa'nın sözcük anlamını bilmeden de, ortaya koyduğu dünya görüşünü anlamak, benimsemek, tartışmak kuşkusuz olanaklıdır. Fenomenoloji için de aynı mantığı yürütebiliriz, üstelik yanlış anlamalara yol açmadan.

Çeviriyle ilgili bir başka husus da, çevirmenin sürekli olarak «epistemoloji» sözcüğünü kullanması ve anlamını açıklamamasıdır. Epistemoloji yalnız İngilizcede «bilgi kuramı» karşılığı olarak kullanılmaktadır. Çevirmen türkçe «bilgi kuramı» terimini kullansaydı, kendiliğinden «anlaşılır» olurdu. Ama epistemoloji diğer dillerde ve ortaklaşa felsefe terminolojisinde bilgi kuramını değil, «bilimler felsefesini» deyimlemektedir. Bilgi kuramının adı «gnozeolojidir». Amatör bir felsefe meraklısının bildiği bu ayırımı felsefe alanında çeviri yapan değerli çevirmenin bilmemesine kuşkusuz olanak yoktur.

Çeviride «immanan» karşılığı olarak «yerleşik» (mekni)» varken «içkin» yeğlenmiş. «Aşkınlığın» (transandans, müteal olma) karşıtı

olan yerleşiklik deyimlemekte olup temelde ide-madde karşıtlığından kaynaklanmaktadır. Terim bu evrene ait olmayı, bu evrene yerleşmeği belirttiğinden tam yerine oturmaktadır.

Gelelim konuşmacının fenomenolojiyle marksizm arasında kurduğu ilişkiye. Konuşmacı marksizmle fenomenoloji arasında koşutluk bulan düşünürleri sayarken Vietnamlı Tran Duc-Thao'yu unutmuş görünüyor. Oysa Nobel Barış Ödülünü Kissinger'le paylaşan eski Kuzey Vietnam Kültür Bakanı bu alanın en ünlü temsilcisidir. «Fenomenoloji ve Marksizm» adlı kitabı önemli fenomenoloji yorumları arasındadır. Thao, Doç. Onay Sözer'in deyimiyle «Fenomenolojik konulara büyük bir anlayışla eğilerek (...) diyalektik bir tarih ve insan anlayışı içinde nasıl aşılarak bütünlenebileceğini ortaya koymuştur.» (Sözer, Önay: Edmund Husserl'in Fenomenolojisi ve Nesnelerin Varlığı, s. 4-5).

Mihàly Vajda'ya göre «görüngübilim felsefî radikalizmdir. Kuşkusuz bu yönü, Marksçılığınkine birçok açıdan yakındır. (...) Marx demiştir ki, radikal olmak, şeylerin köklerini kavramaktan başka bir şey değildir. Ve eklemiştir, şeylerin kökü de insandır». Konuşmacı Husserl'in de radikal olduğunu belirterek «bu iki dünya görüşüne de felsefî anlamda radikal diyebilmemiz» olanaklıdır diyor. Bundan çıkan mantıksal doğal sonuç her radikal olan felsefe akımı, bir başka radikal felsefe akımına dünya görüşü açısından yakındır. Kuşkusuz bu hiç de yerinde olmayan bir yargıdır.

Felsefede idealist radikalizm-materyalist radikalizm, amprist radikalizm-rasyonalist radikalizm gibi ayırımlar varolup bunlardan idealizmle materyalizm öz bakımından, amprizmle rasyonalizm yöntem bakımından taban tabana karşıt anlayış ve esasları benimsemektedirler. Benzerlik bir yana çatışkı mevcuttur. Kanımızca fenomenoloji temelde idealist bir dünya görüşünü savunmakta, fakat realiteyi de gözönünde tutmaktadır. Böyle olunca da bağdaştırıcı (eklektik veya senkretik) bir tutum izlemektedir ki, bu tutumuyla marksistlerin eleştirisine hedef olmuştur. Nitekim ünlü marksist düşünür Lukacks «Varoluşçuluk veya Marsizm» adlı kitabında fenomenolojinin bir eklektizm olduğunu belirterek «burjuva felsefesinin son çırpınışlarından biri olduğunu» söylemektedir. Gerçekten de fenomenoloji idealizm içinde bir realizmdir. O halde fenomenoloji radikalizmdir demek yanılgın bir tutumdur.

Radikalizmden «son nedeni, köklere dek inme» anlaşılıyorsa, tüm felsefe sistemlerinin (bağdaştırıcı düşünceler hariç) amacı zaten budur. Yok eğer «bir gerçeği, ya da bir düşünceyi, hiçbir ödün vermeden, yalnızca belli bir ilkeye (madde veya ideye göre) bağlı kalarak sonuna kadar sürdürme» kastediliyorsa fenomenoloji tek başına ne maddeye, ne de ideye iltifat etmektedir. O halde fenomenoloji bu ikinci anlamıyla köktenci (radikalist) değildir.

Fenomenoloji herşeyin «özünü», «esasını» aramaktadır. Konuşmacıya göre, Marx da herşeyin «özünü», «esasını» arar; toplumları yönlendiren ana güdünün (motif, saik) ne olduğunu araştırır ve evrene egemen olan ana ögenin «madde olduğunu söyler. O halde fenomenolojiyle marksizm arasında büyük bir yakınlık vardır. Marx hakkında varılan yargılara itiraz edilmesi olanaksız, ama bundan çıkan değerlendirme yanlış. Bu mantıkla gidildiği takdirde Platon'la Marx arasında da felsefî anlamda bir yakınlık kurmak olanaklıdır. Platon da herşeyin öz ve esasını aramaktadır. Ona göre «idealar evreni» herşeyin öz ve esasını oluşturmaktadır, yaşadığımız bu «realiteler evreni» birincisinin çarpık bir yansımasıdır. Yani Platon realiteyi ikinci plana itmekte, soyut idelere öncelik tanımaktadır; asıl realiteler öteki, aşkın evrendedir. Oysa Marx tam tersini söyler. Asıl olan şey, esas varlık, gerçek olan bu somut, yerleşik evrendir; ideyi madde yaratır; ide diye bir şey kendisel olarak yoktur. Görülüyor ki tam anlamıyla çatışkılı şeyler söylemektedir. Yakınlık aranıyorsa önemli olan öz ve esasın benzer nitelikte olmasıdır.

Tüm felsefe genellikle sarsılmaz, ana bir öz peşindedir. Sorun ona nasıl ulaşılacağı ve mahiyetinin ne olacağı üzerinde düğümlenir. Kimi ide der, diğeri madde... Kimi deneyi yöntem olarak kabul eder, diğeri usu... Hakikat peşinde koşmak ortak ana amaçtır.

Husserl'in bilimden yana olduğu konuşmacı tarafından belirtilmekte. Marx da bilimden yanadır. Ancak iki düşünür arasında bilim yöntemi arasında farklılık vardır. Husserl tüm bilimlerin temelde felsefeye bağlı olmasını ister; onun amacı «felsefeyi apaçık, kesin, değişmez, tümel, evrensel bir bilim» haline getirmek ve diğer bilimlerin «başvuru mercii» yapmaktır. Nasıl doğa bilimlerinde matematik bir yapı oluşturucu bilimse, sosyal bilimlerde de felsefe yapı oluşturucu evrensel bilgiler sistemi olmalıydı. Amaç felsefenin ilkelerine bağlı kurallar oluşturmaktır. Yöntem o halde tümdengelimdir. Oysa

Marx'ın yöntemi diyalektik yöntemin kapsamı içinde tümevarımdır. Nedensellik bağı (sebep-sonuç ilişkisi, illiyet rabıtası) içinde belli olgular oluşur. Tüm evrene egemen olan ilke «nedenselliktir». Sosyo-ekonomik altyapı ilişkileri ahlâk ve hukuk gibi üstyapı kurumlarının nedenidir.

Husserl'de ereksellik (finalite, gaiyet) ve amaçsallık (teleoloji) söz konusudur. Felsefi değerler olan «iyi»nin, «güzel»in, «adil»in amaç ve erek edinilmesi sosyal bilimlerde temel ilkedir. Tüm insanlık bu hedeflere yönelmelidir.

İki düşünürün ortak yanı, konuşmacının da belirttiği gibi bilgi edinme yönteminde hem us, hem de deneye yer vermeleridir. Bu, gerçeği deyimleyen bir yöntem bağdaşımıdır. Akılsız deney; deneysiz akıl, herbiri tek başına insanı bilgiye ulaştıramaz. Biri diğerine muhtaçtır. Ancak Marx'da akıl maddesel niteliktedir. Oysa Husserl'in aklında metafizik bir gizem saklıdır, çünkü onda aklın bir uzantısı olan sezgi gerçeği algılayan temel yöntemdir. Nitekim Lukacks, Husserl'in sezgi yöntemini benimsemesini eleştirir ve bunu spekülasyona dayalı, soyut felsefe akımlarının ana yöntemi olarak niteler (LUKACKS, Georges: Existentialisme ou Marxisme? Paris 1961, Nagel, s. 53). Çünkü sezgiye dayalı realite keyfî ve kontrolsüz olabilir. Gerçekten de, sezgi bireysel bir tutumdur, objektif olmayabilir.

Husserl'i Marx'a bir ölçüde yaklaştıran özellik «intersübjektivite» olgusudur. Her ikisinde de objektivitenin ölçütü doğaüstü bir güç değil, insanlararası ilişkidir. Konuşmacı «Birey kendi içine kapalı değildir. Hatta başkaları olmaksızın kendisi bir birey değildir» diyor. Husserl için de, Marx için de kuşkusuz geçerli bir saptama... Husserl'de «diğerleri» objektivitenin yüce güvencesidir. Oysa daha önceki idealist düşünürlerde Tanrı objektivitenin ölçütüydü. Fenomenolojide, «ben» ve «diğerleri» arasında sürekli bir «birbirine uyma», «birbiri içinde erime», «birbirini içerme» olguları vardır. Bu olgular sayesindedir ki, başkalarının evreniyle benim evrenim birleşir, özdeşleşir, objektivite kurulur. Ortak değer yargılarının kökeni bu olgudan gelmektedir.

Konuşmanın sonunda Vajda marksizmle fenomenoloji arasında «bazı açılardan çelişen ögeleri» olabileceğini belirtmekte. Ancak bunların çelişki mi, yoksa önerme mi olduğu anlaşılmamakta. Şöyle

ki, 1. çelişki de aynen şu cümle var: «Yöntembilim açısından sosyalist kurum (yani Marksizm), görüngübilimsel indirgeme yöntemini kendine de uygulamalıdır». Çelişki nerede? Anlaşılması bir hayli güç. «Toplumsal cemiyet»li 2. çelişki de şöyle: «görüngübilimsel yaklaşımlar sayesinde yeni, toplumsal bir cemiyetin (herhalde toplumculuğun benimsendiği bir toplum kastedilmekte) kapitalist toplumun topyekün bir olumsuzlaşması olamayacağını öğrenmeliyiz» öğüdü verilirken, gene çelişki anlaşılmamaktadır.

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki fenomenoloji temelde bağdaştırıcı bir felsefe akımı olup, «ide» yanı ağır basmaktadır. Bilgi kuramına ilişkin uyguladığı «ayraca alma» (epochè) ve «fenomenolojik indirgeme» yöntemleri temelde kartezyen («Descartes»çı) Cogito'ya dayalıdır. Husserl Platon ve Kant'ın etkisindedir. Bu durumu Husserl kendi de belirtmektedir (HUSSERL, Edmund: Philosophie Première Cilt I, Paris 1970, PUF sayfa 10, 287 ve Cilt II, Paris 1972, sayfa 57).

Platon ve Kant'ın idealist olduğuna kuşku yoktur, kartezyen rasyonalizm de genellikle idealizmin benimsediği bir yöntemdir. Kaldı ki felsefelerini Husserl'in fenomenolojisi üzerine kurduklarını belirten Max Scheler ve Nicolai Hartmann «Değerler Kuramı» felsefeleriyle tamamiyle idealist ve Platoncudur. Bir bilinç felsefesi olan varoluşçuluk da fenomenolojik kökenlidir ve marksistlerce idealist olmakla suçlanır.

Fenomenolojiyi yaratan tarihsel, toplumsal ve bilimsel atmosfere bakdığımızda da, onun pozitivizm ve materyalizme karşı bir reaksiyon olarak doğduğunu görürüz. XIX. yüzyılın sonunda Marx, Nietzche, Darwin, Comte gibi temelde somuta dayalı düşünürler dışındakiler unutulmuş; bilim spekülatif felsefenin boş bıraktığı alanları doldurmuş; pozitivizm metafiziği tümüyle yadsımıştı. Husserl madde ve pozitivitenin etkisini savsaklamadan, ancak evreni de tek başına maddeye indirgemeden, akıl-bilinç ve soyut kavramların önemini de belirterek bir bağdaşım çabası içine girdi. Klasik bilgi kuramı çatışması ya usdan, ya da nesneden yol almaktaydı. Bilgi ya usa bağlı oluşmakta, ya da deneyden gelmekteydi. Fenomenoloji öznenin nesneye yönelmesi anlayışıyla, yani «yönelimsellikle» (intansiyonalite) bilgi edinmeyi hem nesne, hem de öznenin özelliklerinde bulur. Böylece soyut, akıl, somut deneye yönelir; ikisi birbirini tamamlar. Fenomeno-

İojinin amacı nesnelerin özüne, kendisel nesneye (chose-en-soi), «aslına uygunluğa» (otantiklik), kesinliğe, apaçıklığa ulaşmaktır. Başka bir anlatımla, evren hakkında doğru, aslına uygun bilgi edinerek objektiflik sağlamak fenomenolojinin ereğidir. Olayların, toplumun, nesnelerin kökenine inmekle hakikat kavramına ulaşır, buna dayalı insansal kültürü oluşturabiliriz. Böylelikle ön yargılardan arınır, doğal-mekanik, hayvansal tutumdan kurtulur, anlamlandırma yapabiliriz. Düşünce alanında kesin, objektif bilginin olmadığını söyleyen rölativist tutum Husserl'e yabancıdır. Bilgi psikolojik faktörlerin aradan çekilmesiyle elde edilebilir.

Görünümün aldatıcılığıyla yetinmeme, psikolojik realiteden uzaklaşma bizi bulutlar ötesine mi götürmekte? Fenomenolojinin platoncu olduğunu söyledik, ancak Husserl'de «aşkın idealar evreni» yoktur, yerleşiklik (immanans, bu evrene ait olma) her türlü bilginin ana karakteridir. Ozler önseldir (a priorik), nesneden önce gelir, fakat onlara yerleşiktir. Ozler somut olay ve deneyleri kendi içinde eritir. Örneğin matematik veriler somut deneylerden önce gelirler, fakat fiziksel ve kimyasal realitelere uygulanırlar. Bizde deneyden önce önsel olarak sayı, düz çizgi gibi kavramlar mevcuttur. Onları yaşama uygularız. Platon ve Husserl farklı gibi görünseler de, temeldeki idealist tutum ortaktır.

Soyut olan bu özlere ulaşma yöntemi de soyut ve spekülatifdir. Bilgi edinmede özne-nesne ikileminden yol alındığını söyledik. Ancak süreç nasıl oluşmakta? Açıklamaya çalışalım. Ozne karşısındaki nesneyi önce fizik kuralları içinde, belli boyutlara bağlı olarak görür. Bu «doğal tutum»dur; bunu aşmak, nesnenin asıl varlığına ulaşmak gerekecektir. Onun özelliğine, kişiliğine indiğimiz takdirde fenomenolojik yaklaşımda bulunabiliriz. Bunun için de gerek «beni» (özneyi), gerek nesneyi, çepeçevre saran dış koşulları ayraca almamız (epoché) gerekir, yoksa gerçek bilgiye ulaşamayız. «Beni» koşullayan sosyo-ekonomik ilişkiler, ailem, ulusum, edindiğim değer yargıları, psikolojik yapım geçici olarak ayraca alınacak ve bu soyut yapımla nesneye yöneleceğim. Nesne de ayraca alınacak, onu belirleyen tüm etmenler bir yana bırakılacak ve çırılçıplak kalacaktır. Biribirimize karşılıklı yöneleceğim ve bir bütün içinde bilgiyi oluşturacağız. Uygulaması bir hayli güç ve hatta olanaksız soyut ve spekülatif bir yöntem. Kaldı ki savlandığı gibi marksizme de pek yakın bir tutum

olmasa gerek. Olsa olsa varoluşçuluğun «tüm koşullanmalara karşın özgür devinen» insan anlayışına yakın.

Bir an için bu yöntemi kabullensek bile, herşey gene bilince göre oluşmakta, tüm nesneler us-bilince göre oluşmakta. Klasik idealist felsefenin ana ilkelerinden biri yeniden gündeme getirilmekte.

Fenomenoloji ide-madde, us-deney bağdaşımı olmakla birlikte, ağırlık «idede kalmaktadır. Husserl'in deyimiyle fenomenolojinin gerçek sahipleri «Eskil (Antik) Yunan kökenli Avrupa kültürüyle yoğrulmuş «iyi düşünen kafalardır» (HUSSERL, Edmund: La Crise de l'Humanité Européenne et la Philosophie, Paris 1977, Aubier Montaigne, s. 103). Gerçekten de fenomenoloji düşünen kafaların, aydınların felsefesidir. Basit, gündelik gereksinmelerin kaygısı içinde olan insana hitabetmez. Yüksek sorun ve değerlerle uğraşır. XX. yüzyılın mekanik yaşamı içinde, kişiyi belirleyen tarihsel, sosyo-ekonomik koşullar, psikolojik dürtüler gibi etmenleri ayraca alabilmek çok yüksek bir olgunluk ve bilgelik aşamasıdır. Böyle olabilseydi evrensel barışa ulaşabilir, tüm sorunları çözümler, mutlu ve özgür insanlar cennetine varabilirdik.

MAKALELER

Şevket PAMUK	:	Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri (1840-1913), 3-50
M. Yılmaz ÖNER	:	Prodeterminist (Diyalektiğin Kökenindeki) Matematik Açısından Buda Felsefesinin Sistematiği, 51-63
Ali KAZANCIGİL	:	Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm, 64-87
Yıldırım KOÇ	:	1974-1980 Döneminde Belediyelerde İşçi-İşveren İlişkileri, 88-115
Cem BEHAR	:	Nüfusbilimin Nesnesi (Nüfus Bilime Başka Bir Bakış II), 116-139

BELGELER

Mustafa PİRİLİ	:	Mehmet Cavit Bey ve «Mesail-i İktisadiyede Hayâlperverlik», 140-144
Mehmet CAVİT BEY	:	Mesail-i İktisadiyede Hayâlperverlik, 145-151

İLETİŞİ

Niyazi ÖKTEM	:	Fenomenolojiyle Marksizm Arasında Kurulan İlişki, 152-159

BİRİKİM YAYINLARI

250 LİRA

BİRİKİM YAYINLARI

300 LİRA